

Emancipatie in estafette

Emancipatie in estafette

De positie van vrouwen uit etnische minderheden

Mérove Gijsberts en Ans Merens (redactie)

Sandra Groeneveld

Wenda van der Laan Bouma-Doff

Tessa Marx

Anne van Putten

Sociaal en Cultureel
Planbureau

Den Haag, februari 2004

Instituut voor
Sociologisch-
Economisch
Onderzoek (ISEO)

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2004

SCP-onderzoeksrapport 2004/1

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

© Omslagfoto's: Joost van den Broek/HH

Verspreiding in België: Maklu-Distributie
Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen

ISBN 90-377-0162-0

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Tel. (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

ISEO (Erasmus Universiteit Rotterdam)
Burgemeester Oudlaan 50
3062 PA Rotterdam
Tel. (010) 408 27 76
Fax (010) 408 91 41
Website: www.iseo-eur.com
E-mail: ramsaransing@few.eur.nl

Inhoud

Voorwoord	I	
1	<i>Speciale aandacht voor vrouwen uit etnische minderheden</i>	3
1.1	Inleiding	3
1.2	Beleid voor vrouwen uit etnische minderheden	4
1.3	Vraagstelling	5
1.4	Bronnen	8
1.5	Leeswijzer	10
	Noten	11
2	<i>Vrouwen uit etnische minderheden: een demografisch profiel</i>	13
2.1	Inleiding	13
2.2	Migratie	13
2.3	Demografische structuur	16
2.4	Gezinsvorming	21
2.5	Conclusies	28
	Noten	29
3	<i>De onderwijspositie van vrouwen uit etnische minderheden</i>	31
3.1	Inleiding	31
3.2	Opleidingsniveau onder vrouwen uit etnische minderheidsgroepen	32
3.3	Taalbeheersing van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen	42
3.4	Meisjes uit etnische minderheidsgroepen in het basisonderwijs	44
3.5	Meisjes uit etnische minderheden in het voortgezet onderwijs	47
3.6	Vrouwen uit etnische minderheden in het vervolgonderwijs	52
3.7	Conclusies	55
	Noten	58
4	<i>De sociaal-culturele positie van vrouwen uit etnische minderheden</i>	59
4.1	Inleiding	59
4.2	Informele sociale contacten	61
4.3	Modernisering	66
4.3.1	Opvattingen over emancipatie	67
4.3.2	Religieuze oriëntatie	71
4.4	Conclusies	76
	Bijlage B4	79
	Noten	80

5	<i>De arbeidsmarktpositie van vrouwen uit etnische minderheden</i>	81
5.1	Inleiding	81
5.2	Arbeidsparticipatie en werkloosheid onder vrouwen uit etnische minderheidsgroepen	82
5.3	Determinanten van arbeidsdeelname van vrouwen	87
5.4	Werkende vrouwen uit etnische minderheidsgroepen	96
5.5	De combinatie van arbeid met zorg en opleiding	107
5.6	Conclusies	111
	Noten	113
6	<i>Inkomens van vrouwen uit etnische minderheden</i>	115
6.1	Inleiding	115
6.2	Inkomensbronnen	115
6.3	Inkomens	119
6.4	Economische zelfstandigheid en financiële onafhankelijkheid	121
6.5	Conclusies	124
	Bijlage B6	126
	Noot	127
7	<i>Profielen van vrouwen uit etnische minderheden</i>	129
7.1	Drie profielen van vrouwen	129
7.2	Aandachtsgroepen voor het emancipatiebeleid	132
7.3	Een nadere invulling van de profielen in het licht van het emancipatiebeleid	134
7.4	Conclusies	136
	Bijlage B7	138
	Noten	141
8	<i>Samenvatting en slotbeschouwing</i>	143
8.1	Inleiding	143
8.2	Samenvatting	144
8.3	Toekomstperspectieven	151
	Bijlage A Gebruikte databestanden	155
	Literatuur	163
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	167

Voorwoord

De integratie van etnische minderheden in de Nederlandse samenleving staat volop in de belangstelling. De positie van vrouwen uit de minderheden komt daarbij regelmatig ter sprake, zij het veelal beperkt tot de positie van moslimvrouwen. Eerdere studies over vrouwen uit etnische minderheden, zoals de *Sociale Atlas van de vrouw* (1995) en *Variatie in participatie* (1999) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en *Keren de kansen?* (1996) van het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO), hebben laten zien dat zich grote verschillen voordoen in maatschappelijke positie tussen deze groepen vrouwen. Daarnaast is er binnen de etnische groepen ook sprake van verschillen tussen vrouwen onderling, zoals tussen de eerste en tweede generatie.

Dankzij het beschikbaar komen van nieuwe gegevens over minderheden uit de survey *Sociale Positie en Voorzieningsgebruik Allochtonen (SPVA) 2002* kan een actueel beeld worden geschetst van de positie van vrouwen uit de grootste minderheidsgroepen in Nederland. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) hebben daarom in opdracht van de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE) van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW), in samenwerking met de Directie Coördinatie Integratiebeleid Minderheden (DCIM) van het ministerie van Justitie, een studie verricht naar de positie van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse en Molukse vrouwen. Dit onderzoek is eveneens bedoeld om specifieke aandachtsgroepen voor het beleid te kunnen vaststellen.

Dit onderzoeksrapport bevat vooral informatie over de terreinen onderwijs, arbeid, inkomen en de sociaal-culturele positie. Andere relevante onderwerpen, zoals politieke en bestuurlijke besluitvorming en seksuele zelfbeschikking, moeten bij gebrek aan actuele gegevens buiten beschouwing blijven. Het SCP is van plan om in de *Sociale Atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, die in 2005 zal verschijnen, ook aan deze onderwerpen aandacht te besteden. Bovendien zullen dan ook gegevens over vrouwen uit zogenoemde nieuwe groepen, zoals Irakezen, Afghanen, Somaliërs en Iraniërs, beschikbaar zijn.

De titel *Emancipatie in estafette* duidt aan dat er verschillen bestaan tussen vrouwen uit de diverse minderheidsgroepen onderling, tussen de generaties en in het tempo waarin veranderingen plaatsvinden. Voorlopig is de eindstreep nog niet bereikt.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

Prof. dr. Justus Veenman
Directeur ISEO

1 Speciale aandacht voor vrouwen uit etnische minderheden

Mérove Gijsberts en Ans Merens

1.1 Inleiding

In 1995 heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau voor het eerst afzonderlijk aandacht besteed aan de positie van vrouwen uit minderheden op diverse terreinen in de *Sociale Atlas van de vrouw deel 3: allochtone vrouwen* (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1995). Enkele jaren later volgde een studie naar de arbeidsparticipatie van vrouwen uit minderheidsgroepen en de achtergronden daarvan (Hooghiemstra en Merens 1999). Zoals de titel *Variatie in participatie* aangeeft, waren er destijds sterke verschillen in arbeidsparticipatie tussen diverse groeperingen; Surinaamse en Antilliaanse vrouwen hadden beduidend vaker een baan dan Turkse en Marokkaanse vrouwen. Sindsdien zijn diverse studies verschenen die ingingen op de positie van bepaalde categorieën vrouwen uit minderheden, zoals bijvoorbeeld Marokkaanse moeders (Jonkers 2003), Surinaams-Creoolse moeders (Distelbrink 2000) en Marokkaanse meisjes (Bouw et al. 2003). Maar er zijn geen studies verricht waarin dieper wordt ingegaan op de positie van vrouwen uit verschillende minderheidsgroeperingen. Dit terwijl recentelijk weer is vastgesteld dat de positie van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen op de arbeidsmarkt nog steeds slechter is dan die van de mannen uit de eigen herkomstsgroepering. Ook zijn deze vrouwen gemiddeld nog steeds lager opgeleid dan de mannen (Dagevos et al. 2003).

Tegen deze achtergrond heeft de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE) van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW), in samenwerking met de Directie Coördinatie Integratiebeleid Minderheden (DCIM) van het ministerie van Justitie, het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) verzocht om een studie te verrichten naar de positie van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen in Nederland.

Het doel van dit onderzoek is tweeledig. Ten eerste moet het onderzoek een grondige beschrijving van de actuele positie van deze vrouwen opleveren. Ten tweede is het onderzoek erop gericht hun positie nader te analyseren vanuit de doelstellingen van het emancipatiebeleid. Op basis van deze analyse kunnen specifieke aandachts-groepen voor het beleid worden vastgesteld. Met andere woorden: als er meer bekend wordt over de belemmeringen die sommige vrouwen uit minderheidsgroepen in de Nederlandse samenleving ondervinden, dan kan bepaald worden voor welke van deze groepen beleidsinterventies haalbaar zijn. Op deze manier kan het toekomstige beleid ten aanzien van deze vrouwen effectiever worden ingezet. Bovendien kan de

identificatie van vrouwen uit de minderheden die het wel goed doen, leiden tot meer inzicht in de potentiële succesfactoren. Deze inventarisatie zal in dit rapport uiteindelijk leiden tot een profielschets van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen op basis van hun positie in de Nederlandse samenleving.

1.2 *Beleid voor vrouwen uit etnische minderheden*

Binnen het emancipatiebeleid van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zijn vrouwen uit etnische minderheden een belangrijke aandachtsgroep. Daarnaast is het integratiebeleid van de minister van Vreemdelingenzaken en Integratie van belang voor vrouwen uit etnische minderheden. In de brief Integratiebeleid Nieuwe Stijl van de minister voor Vreemdelingenzaken & Integratie aan de Tweede Kamer vormt de positie van vrouwen uit minderheden een van de beleidsprioriteiten (TK 2003/2004a). De betreffende ministers hebben hun beleidsvoornemens met betrekking tot vrouwen uit etnische minderheden gebundeld in het gezamenlijke *Plan van aanpak* op hoofdlijnen, dat onlangs is verschenen (TK 2003/2004b).

De hoofddoelstelling van het emancipatiebeleid, zoals dat is vastgelegd in het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* luidt: 'het scheppen van voorwaarden voor een pluri-forme maatschappij, waarin ieder ongeacht sekse, in wisselwerking met andere maatschappelijke ordeningsprincipes, zoals etniciteit, leeftijd, burgerlijke staat en seksuele voorkeur, de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin mannen en vrouwen gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden kunnen realiseren' (TK 2000/2001). Dit beleid is voor verschillende terreinen vertaald in concrete doelen, soms zelfs in streefcijfers. Kerndoel van het emancipatiebeleid is het vergroten van de economische zelfstandigheid van vrouwen door middel van het verhogen van de arbeidsparticipatie. Iemand wordt als economisch zelfstandig beschouwd als hij of zij een inkomen uit arbeid verdient van ten minste 70% van het nettominimumloon van een alleenstaande. In 2010 moet 60% van de vrouwen economisch zelfstandig zijn en moet de netto-arbeidsparticipatie, dat wil zeggen het aandeel van de bevolking dat een baan heeft, bij vrouwen 65% bedragen.

Zoals blijkt uit het geactualiseerde *Plan van Aanpak Herintredende Vrouwen* (TK 2002/2003), moet deze stijging van de arbeidsparticipatie vooral gerealiseerd worden door een toename van het aantal herintreedsters. Aan het einde van 2005 wil men 50.000 herintredende vrouwen aan het werk helpen. De doelstelling is dat 15% van de bemiddelde vrouwen uit etnische minderheden afkomstig is (TK 2002/2003).

Afgezien van deze doelstelling met betrekking tot herintreden, zijn er in het emancipatiebeleid geen specifieke doelstellingen voor vrouwen uit etnische minderheden geformuleerd. Naar aanleiding van de uitkomsten van *Variatie in Participatie* (Hooghiemstra en Merens 1999) is in 2001 de Commissie Arbeidsdeelname Vrouwen uit Etnische Minderheidsgroepen geïnstalleerd (Commissie AVEM 2002). Deze commissie kwam in 2002 met een groot aantal aanbevelingen om de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt te bevorderen. Een uitvloeisel van de Commissie AVEM is de

Inventarisatie van het kabinetsbeleid voor allochtone vrouwen (szw 2003). Daarnaast is in de zomer van 2003 de Commissie PaVEM (Participatie van Vrouwen uit Etnische Minderheidsgroepen) geïnstalleerd met als belangrijkste doel de regiefunctie van gemeenten op dit terrein te ondersteunen.

Bij het onderwijs zijn emancipatiedoelen minder concreet geformuleerd. Het onderwijs heeft als doelstelling meisjes en jongens voor te bereiden op het zogenoemde meervoudig toekomstperspectief. Dit houdt in dat zij worden geacht in de toekomst betaalde arbeid te verrichten, zorgtaken te vervullen en maatschappelijk te participeren (OCenW 2001).

Met betrekking tot het verrichten van betaald werk, is in het (algemene) onderwijsbeleid aangegeven wanneer de taak van het onderwijs in dit opzicht geslaagd kan worden genoemd. Om een goede kans op werk te hebben, zo is de gedachte, moeten alle jongeren een startkwalificatie verwerven. Een startkwalificatie komt overeen met een havo- of vwo-diploma of een voltooide basisberoepsopleiding (het tweede niveau van het mbo). Dit is weliswaar geen specifieke doelstelling in het emancipatiebeleid, maar heeft wel alles te maken met de toerusting van zowel vrouwen als mannen voor de arbeidsmarkt: voor een goede kans op een baan moet men beschikken over vaardigheden die op de arbeidsmarkt nodig zijn.

Andere belangrijke terreinen van het emancipatiebeleid betreffen de politieke en bestuurlijke besluitvorming en seksuele zelfbeschikking. Aangezien deze gegevens bij de vrouwen uit etnische minderheden over het algemeen schaars zijn en er geen recente gegevens voorhanden zijn, blijven deze onderwerpen in dit rapport buiten beschouwing. Over de positie van vrouwen op deze terreinen zal worden gerapporteerd in toekomstig onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (in de *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* die naar verwachting in de tweede helft van 2005 zal verschijnen).

1.3 Vraagstelling

In deze studie wordt de positie van vrouwen uit de vier grootste minderheidsgroeperingen besproken, te weten Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen/Arubanen.¹ Waar mogelijk, wordt een vergelijking gemaakt met Molukse vrouwen. Deze vergelijking met een groep die al veel langer geleden naar Nederland migreerde, maakt het mogelijk te bekijken in hoeverre een langere verblijfsduur een al dan niet gunstige invloed heeft op de positie van vrouwen uit minderheidsgroepen. Bij de Molukkers bestaat er immers al een derde in Nederland geboren generatie, waarvan de ouders ook in Nederland zijn geboren.

Deze vijf groepen etnische minderheden zijn op grond van hun achterstandspositie ooit door het beleid aangewezen als doelgroepen van het minderhedenbeleid. Het begrip 'etnische minderheden' is dus van beleidsmatige oorsprong. In de bevolkingsstatistieken van het CBS wordt deze term echter niet gebruikt; daar wordt gesproken

van ‘niet-westerse allochtonen’. Voor een deel komen beide categorieën overeen, maar er zijn ook groepen die tot de etnische minderheden worden gerekend – zoals Zuid- en Oost-Europeanen en ook de Molukkers – maar buiten de definitie van niet-westerse allochtone vallen.² In dit rapport is er om deze reden voor gekozen de term ‘etnische minderheden’ te hanteren.

Niet-westerse allochtonen

Personen van wie tenminste één van de ouders is geboren in Turkije, Marokko, Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba en een groot aantal niet-westerse landen in Azië en Afrika.

Etnische minderheden

Groepen die op basis van hun etnische identiteit en een relatief grote kans op maatschappelijke achterstand zijn aangewezen als doelgroepen van het minderhedenbeleid.

Deze doelgroepen zijn onder te verdelen in twee hoofdgroepen. Allereerst groeperingen die op grond van het herkomstland van hun ouders tot de minderheden worden gerekend: Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen/Arubanen, Portugezen, Spanjaarden, Italianen, Grieken, Tunesiërs, Kaapverdianen en een deel van de (voormalig) Joegoslaven, namelijk de arbeidsmigranten uit de jaren zestig en zeventig. En ten tweede, groeperingen die op grond van andere kenmerken tot de minderheden worden gerekend: Molukkers, vluchtelingen, verblijfsgerechtigde asielzoekers en woonwagenbewoners en zigeuners.

In de jaren negentig zijn door de immigratie van asielzoekers ook andere herkomstlanden in de minderhedenbevolking van Nederland sterk vertegenwoordigd. Te denken valt aan Irakezen, Afghanen, Somaliërs en Iraniërs. Over deze nieuwe groepen is nog weinig informatie beschikbaar, maar momenteel wordt in deze lacune voorzien door een onderzoek dat speciaal op deze nieuwe groepen is gericht (de SPVA’03). De resultaten van dit onderzoek zullen worden opgenomen in een publicatie die in het voorjaar van 2004 door het ISEO zal worden uitgebracht. Ook zal door het SCP worden gerapporteerd over de positie van vrouwen uit deze ‘nieuwe groepen’ in de *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*.

Het belangrijkste doel van dit rapport is het tonen van de verschillen in maatschappelijke positie tussen vrouwen uit de minderheden onderling, tussen deze groepen en de autochtone vrouwen en tussen deze groep en de mannelijke minderheden. Door deze drie vergelijkingsrichtingen consequent te volgen, kan worden nagegaan in welke mate de maatschappelijke positie van vrouwen uit de minderheden overeenkomt met de doelstellingen van het emancipatiebeleid.

Als hun achterstand ten opzichte van de autochtone vrouwen en ten opzichte van mannen uit de eigen herkomstgroepering tot het verleden behoort, is de emancipatie binnen en buiten de eigen herkomstgroep voltooid. Hier mag echter de achterstand van autochtone vrouwen ten opzichte van mannen op een aantal belangrijke maatschappelijke terreinen niet vergeten worden (Portegijs et al. 2002).

Vrouwen uit de minderheden hebben dus in veel gevallen te maken met dubbele achterstanden: ten opzichte van autochtonen én ten opzichte van de mannen uit de eigen herkomstgroep. De inzet van zowel het emancipatie- als het integratiebeleid is gericht op het verminderen van de afstand tussen minderheden en de autochtone bevolking. Integratie verwijst dan naar de mate waarin en de wijze waarop etnische minderheden deel worden van de ontvangende samenleving. Aan de integratie van minderheden zijn twee dimensies te onderkennen: een structurele en een sociaal-culturele (Dagevos 2001; Dagevos et al. 2003). Bij structurele integratie gaat het om de positie die minderheden innemen in het sociale stratificatiesysteem. In dit rapport wordt de maatschappelijke positie van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen op verschillende terreinen uitvoerig besproken. Centraal daarbij staan onderwijs en arbeidsmarkt als de twee maatschappelijke terreinen die zowel in het integratiebeleid als in het emancipatiebeleid als kernsectoren van onze samenleving worden beschouwd. Aangezien economische zelfstandigheid een van de kerndoelen van het emancipatiebeleid is, worden de inkomensverwerving en economische zelfstandigheid van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen hieraan toegevoegd.

Dit rapport omvat ook een beschouwing over de sociaal-culturele integratie van vrouwen uit de minderheden. De centrale vraagstelling is hier in hoeverre minderheden onderdeel zijn van de ontvangende samenleving (of in hoeverre ze zich daar juist van (blijven) onderscheiden). Anders gezegd gaat het om de sociale en culturele afstand van minderheden ten opzichte van de autochtone bevolking.

Sociaal-culturele integratie wordt allereerst afgemeten aan de sociale contacten die vrouwen uit de minderheden in hun vrije tijd onderhouden met autochtonen. Daarnaast wordt uitgebreid ingegaan op opvattingen met betrekking tot emancipatie en de rol die religie speelt in het leven van deze vrouwen. Deze indicatoren van sociaal-culturele integratie worden in dit onderzoek betrokken omdat verondersteld kan worden dat zij van belang zijn voor de mate waarin vrouwen participeren in de Nederlandse samenleving.

In dit rapport worden alle onderscheidende kenmerken van zowel structurele als sociaal-culturele integratie met elkaar in verband gebracht. Zodoende kan in het slot van dit rapport worden bekeken in hoeverre problemen maar ook successen op de verschillende terreinen cumuleren voor bepaalde subgroepen vrouwen. De aandacht zal hier in belangrijke mate uitgaan naar de voor het emancipatiebeleid belangrijke terreinen: het al dan niet behalen van een startkwalificatie, de arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen.

Uiteindelijk zal dit uitmonden in een inventarisatie van groepen vrouwen uit de minderheden die aandacht van beleid behoeven, alsook van groepen vrouwen die het goed doen in de Nederlandse samenleving.

Het voorgaande geeft aanleiding tot de volgende onderzoeksvragen:

- In welke mate verschillen vrouwen uit minderheidsgroeperen in hun positie (in termen van onderwijs, sociaal-culturele integratie, arbeid, inkomensverwerving en economische zelfstandigheid (1) van elkaar, (2) van autochtone vrouwen en (3) van mannen uit de eigen herkomstgroepering?
- Welke kenmerken (zoals verblijfsduur, leeftijd en migratiegeschiedenis) zijn bij verschillende categorieën vrouwen uit de minderheden bepalend voor hun positie op de hierboven genoemde terreinen?
- Welke profielen van vrouwen uit etnische minderheden kunnen worden onderscheiden op basis van de in dit rapport onderzochte kenmerken en de relaties daartussen?

1.4 Bronnen

In dit onderzoek worden verschillende databestanden gebruikt. Voor gegevens over Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen is voornamelijk gebruik gemaakt van de survey *Sociale Positie en Voorzieningengebruik van Allochtonen 2002* (SPVA'02) van het ISEO en het SCP. Dit is een grootschalige survey onder de vier grootste minderheidsgroeperingen in dertien grote en middelgrote gemeenten in Nederland. Aangezien tussen de 44 en 64% van deze vier groepen in deze gemeenten woont, is de dekkingsgraad behoorlijk te noemen (voor een methodische verantwoording zie Groeneveld en Weijers 2003).³ De survey omvat een groot aantal thema's, waaronder onderwijs, arbeid, en sociaal-culturele integratie.

Een deel van de vragen uit de SPVA'02 is uitsluitend voorgelegd aan hoofden van huishoudens. Bij de Turken en Marokkanen betekent dit dat in een meerpersoons-huishouden meestal de man is geïnterviewd. In de SPVA zijn Turkse en Marokkaanse vrouwelijke hoofden van huishoudens over het algemeen alleenwonend: dit betekent dat de resultaten met betrekking tot hoofden niet representatief zijn voor de totale groep Turkse en Marokkaanse vrouwen. Aangezien dit rapport de positie van vrouwen als onderwerp heeft, kan geen gebruik gemaakt worden van de informatie die alleen onder hoofden van huishoudens is verzameld.

Voor de Molukkers zijn gegevens ontleend aan de survey *Molukkers* van het ISEO die in 2000 is gehouden in tien gemeenten waar relatief veel Molukkers wonen en bevat voor een groot deel vergelijkbare gegevens op het gebied van onderwijs, arbeid, en sociaal-culturele kenmerken. Hierbij geldt de kanttekening dat de data niet volledig landelijk representatief zijn. Het is aannemelijk dat de maatschappelijke positie van Molukkers enigszins te ongunstig worden voorgesteld, omdat Molukkers die buiten de Molukkergemeenten wonen gemiddeld iets hoger opgeleid zijn (voor een toelichting zie Veenman 2001).

De *Enquête Beroepsbevolking* (EBB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) is in dit onderzoek vooral gebruikt om gegevens over opleidingsniveau, arbeidsparticipatie en werkloosheid van autochtonen in kaart te brengen en te kunnen vergelijken met de positie van vrouwen uit de minderheden op de verschillende terreinen.

Daarnaast is in het kader van de SPVA'02 informatie verzameld onder autochtonen in dezelfde dertien steden. De groep is echter niet representatief voor de gehele autochtone bevolking in Nederland (Groeneveld en Weijers-Martens 2003). Niet alleen omdat het de stedelijke bevolking betreft, maar ook vanwege het feit dat hoger opgeleiden oververtegenwoordigd lijken te zijn in de respons. Om deze laatste reden gebruiken we uitsluitend gegevens uit de EBB als vergelijkingsbasis.⁴

Voor de bespreking van de demografische kenmerken maken we gebruik van verscheidene informatiebronnen. Naast de bevolkingsstatistieken van het CBS zijn dat surveygegevens. De SPVA'02 bevat informatie over een aantal demografische kenmerken van de vier grootste etnische minderheidsgroepen in ons land, te weten de Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Omdat Molukkers niet als zodanig geregistreerd staan in de bevolkingsstatistieken, is een alternatieve informatiebron nodig. Deze is gevonden in het hierboven genoemde surveyonderzoek onder Molukkers.

Daarnaast is gebruikgemaakt van een aantal aanvullende databronnen. Voor de analyse van de positie van meisjes uit etnische minderheidsgroeperingen in het basisonderwijs is geput uit het *Prima-onderzoek*. Van dit databestand dat de schoolprestaties en schoolloopbanen van leerlingen in het primair onderwijs volgt, is de editie van het schooljaar 2000/'01 beschikbaar. Voor de analyse van de schoolkeuzes en schoolloopbanen van leerlingen uit de minderheden in het voortgezet onderwijs zijn bewerkingen uitgevoerd op de VOCL-cohorten van het CBS. Deze bestanden bevatten gegevens over de schoolloopbanen van leerlingen die in 1993 en 1999 zijn begonnen met voortgezet onderwijs.

Inkomensgegevens van de verschillende minderheidsgroeperingen zijn afkomstig uit het *Inkomenspanel Onderzoek* (IPO) van het CBS.

Wanneer we in dit rapport over vrouwen uit de minderheden spreken, dan bedoelen we vrouwen tussen de 15 en 65 jaar. Dit is een logische keuze; zij vormen de potentiële vrouwelijke beroepsbevolking. Daarnaast speelt ook een praktische overweging een rol: er zijn geen gegevens beschikbaar over Molukse vrouwen ouder dan 64 jaar. Over ouderen (ook de Molukse) wordt binnenkort door het SCP afzonderlijk gerapporteerd. De enige uitzondering op de leeftijdsselectie tussen 15 en 65 jaar wordt logischerwijs gemaakt bij de bespreking van de onderwijsloopbanen en prestaties van meisjes uit de minderheden in het basis en voortgezet onderwijs.

Gedetailleerde informatie over de hierboven besproken databestanden is te vinden in de bijlage A bij dit rapport.

1.5 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 schetst de demografische samenstelling van de verschillende etnische groepen. Gegevens worden onder andere gepresenteerd over migratieachtergrond, leeftijdsopbouw en gezinssamenstelling. Het doel van dit hoofdstuk is een beeld te geven van de demografische structuur van vrouwen uit minderheidsgroepen in Nederland. Bovendien worden absolute aantallen gepresenteerd zodat de omvang van de verschillende doelgroepen voor het beleid in kaart kan worden gebracht.

Hoofdstuk 3 behandelt het opleidingsniveau van vrouwen uit de minderheden die geen onderwijs meer volgen en belicht daarnaast de positie van vrouwen uit de minderheden die nog in het Nederlandse onderwijsstelsel participeren. Hoofdstuk 4 heeft als onderwerp de sociaal-culturele integratie van vrouwen uit de minderheden, in termen van sociale contacten, opvattingen met betrekking tot emancipatie en religieuze oriëntatie. In het hoofdstuk wordt uitgebreid gereflecteerd op de rol die het opleidingsniveau speelt in de contacten die vrouwen uit de minderheden onderhouden en in hun sociaal-culturele opvattingen.

Hoofdstuk 5 gaat in op de arbeidsparticipatie van vrouwen uit minderheidsgroepen, op werkloosheid en op de positie die werkende vrouwen innemen. De invloed van belangrijke determinanten als gezinsfactoren, opleiding en sociaal-culturele opvattingen op de arbeidsparticipatie zal aan een nadere beschouwing worden onderworpen. Hoofdstuk 6 behandelt vervolgens de uitkeringsafhankelijkheid, het inkomensniveau en de economische zelfstandigheid van vrouwen uit de vijf minderheidsgroepen. Hoofdstuk 7 brengt alle onderscheidende kenmerken met elkaar in verband om zodoende profielen te schetsen van verschillende groepen vrouwen uit de minderheden en deze te relateren aan de doelstellingen van het emancipatiebeleid. In dit hoofdstuk zal geanalyseerd worden in hoeverre problemen op het vlak van onderwijs, arbeid en inkomen cumuleren voor bepaalde subgroepen vrouwen uit etnische minderheden, maar ook in hoeverre bepaalde groepen vrouwen juist succesvol zijn op de onderscheiden terreinen. Bovendien wordt in dit hoofdstuk onderzocht in hoeverre de onderwijs-, arbeids- en inkomenspositie van de verschillende groepen vrouwen samenhangt met verschillen in andere kenmerken tussen vrouwen uit etnische minderheidsgroeperingen. Het rapport sluit in hoofdstuk 8 af met een samenvatting en een verkenning van toekomstperspectieven.

Noten

- 1 In het vervolg van deze publicatie spreken we uitsluitend over Antillianen, waar tevens de Arubanen bedoeld worden.
- 2 Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen vallen wel onder de CBS-definitie van niet-westerse allochtonen.
- 3 Omdat de SPVA'02 voor een aantal belangrijke achtergrondkenmerken niet volledig representatief is, is een weging toegepast op basis van leeftijd, geslacht en generatie. In dit rapport worden alle beschrijvende analyses gewogen gepresenteerd.
- 4 In hoeverre deze selectiviteit de uitkomsten vertekent, wordt momenteel onderzocht.

2 Vrouwen uit etnische minderheden: een demografisch profiel

Wenda van der Laan Bouma-Doff en Sandra Groeneveld¹

2.1 Inleiding

De beschrijving van de demografische kenmerken van verschillende bevolkingsgroepen in Nederland in dit hoofdstuk dient twee doelen. In de eerste plaats geeft ze inzicht in de *omvang* van mogelijke aandachtsgroepen en succesvolle categorieën vrouwen die uit de analyses in de hiernavolgende hoofdstukken worden afgeleid. Een tweede doelstelling is een beschrijving geven van de *achtergrondkenmerken* van vrouwen uit etnische minderheden en de huishoudens waarin ze zich bevinden. Hierbij komen allerlei aspecten van de gezinsvorming aan bod. De vrouwen uit de minderheidsgroepen worden iedere keer onderling en met autochtone vrouwen vergeleken.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Eerst bespreken we de geschiedenis en de omvang van de migratie van de verschillende bevolkingsgroepen en de migratiemotieven. Vervolgens kijken we naar de allochtone bevolking in Nederland uitgesplitst naar herkomstgroep, geslacht en generatie. De gezinsvorming is het onderwerp van paragraaf 2.4. We gaan in op de huishoudentypen die binnen de groepen voorkomen, de partnerkeuze, de leeftijd bij de geboorte van het eerste kind, het gemiddeld aantal kinderen per etnische groep, het percentage moeders en het aandeel vrouwen met drie of meer kinderen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting van de belangrijkste bevindingen.

2.2 Migratie

Voor de positieverwerving van een migrantengroep doet het er in belangrijke mate toe wanneer de migratie plaatsvindt, in welke aantallen dit gebeurt en wat de reden van de migratie is.

Migratiegeschiedenis

Nederland is een betrekkelijk jong immigratieland (Veenman 2002). Direct na de Tweede Wereldoorlog arriveerden enkele honderdduizenden repatrianten uit het voormalig Nederlands-Indië in ons land. Ze vormden het eerste deel van de migratiestroom als resultaat van de dekolonisatie. Een bijzondere groep vormden daarbij de Molukkers. In 1951 vestigden zich circa 12.500 Molukkers in Nederland, waaronder veel ex-KNIL-militairen en hun gezinsleden.

Turken en Marokkanen vestigden zich in de jaren zestig en zeventig in Nederland als arbeidsmigranten. De oliecrisis van 1973 maakte een abrupt einde aan de werving van buitenlandse arbeidskrachten. De migratie kwam hiermee echter niet ten einde.

Het karakter van de migratie veranderde wel. Kettingmigratie zorgde voor een verdere instroom van Turken en Marokkanen. In de eerste plaats waren dit gezinsleden die in het kader van gezinshereniging naar Nederland kwamen. Sinds halverwege de jaren tachtig speelt de gezinsvorming een grote rol bij de migratie naar ons land. Vele Turkse en Marokkaanse jongvolwassenen komen naar Nederland om hier in het huwelijk te treden met een in Nederland geboren Turk of Marokkaan. Deze vorm van migratie noemen we dan ook huwelijksmigratie.

In de jaren zeventig kwam ook de stroom van Surinaamse en later Antilliaanse migranten op gang. In eerste instantie waren dit onderwijsmigranten. Voorts is er halverwege de jaren zeventig de immigratiepiek onder Surinamers geweest ten gevolge van de onafhankelijkheid van Suriname in 1975. In tegenstelling tot de eerste onderwijsmigranten waren voor deze latere migranten economische migratiededen van belang. Ook steeds meer Antillianen vestigden zich hier als gevolg van de ongunstige sociale en economische omstandigheden op de eilanden.

Tot slot is er de voortgaande instroom van asielzoekers. De instroom van deze migranten uit de 'nieuwe' migratielanden als Irak en Afghanistan draagt bij aan een steeds grotere diversiteit, qua herkomstland en waarschijnlijk ook in cultureel opzicht (Veenman 2002).

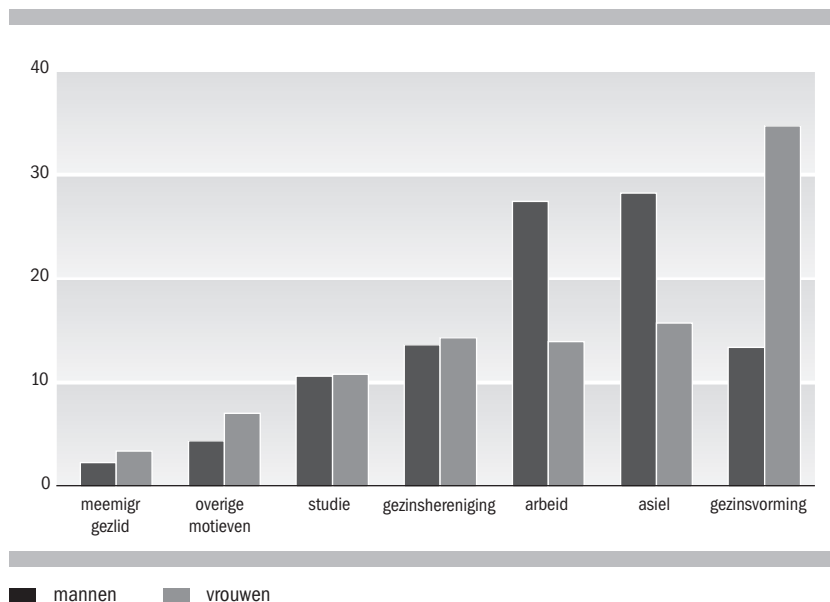
Sinds 1946, het jaar waarin migranten uit Nederlands-Indië zich in Nederland vestigden, is het aantal immigranten vrijwel altijd hoger geweest dan het aantal emigranten. De laatste jaren neemt het vestigingssaldo echter sterk af. Dit is een gevolg van de recente afname van het aantal immigranten. In het derde kwartaal van 2003 zijn 31.000 immigranten naar Nederland gekomen, 7.000 minder dan in dezelfde periode in het jaar daarvoor (CBS 2003c). De grootste daling is waar te nemen bij de Antillianen. Was het migratiesaldo in het jaar 2000 nog 7.724 personen, in het jaar 2002 is dit gedaald tot 2.220 personen. Daarnaast neemt de immigratie uit Afrika en Azië af door de daling van het aantal asielzoekers. Als gevolg van een restrictiever beleid daalde het aantal asielzoekers van ruim 40.000 eind jaren negentig naar minder dan 19.000 in 2002 (Dagevos, Gijsberts en Van Praag 2003). Ook het migratiesaldo bij de Surinamers daalt in 2002 en komt uit op 1.745 personen, terwijl het voor de Turken en Marokkanen ongeveer gelijk is gebleven (in 2002 4.580 respectievelijk 3.796 personen) (CBS 2003d).

Migratiemotieven

Zoals we reeds aanstipten, is het van belang te weten waarom migranten naar Nederland komen. Bij voorkeur zouden we gegevens tonen over de migratiemotieven van de totale groep minderheden. In de SPVA is het migratiemotief echter uitsluitend bekend voor de hoofden van huishoudens, waardoor de beschrijving niet representatief is voor de vrouwen (zie hoofdstuk 1). Om deze reden presenteren we hier CBS-gegevens over de totale immigratie in 2002 (het gaat hier om alle personen die in dit jaar naar Nederland zijn gekomen, dat wil zeggen inclusief kinderen).

De migratiemotieven zijn voor mannen en vrouwen niet dezelfde. In figuur 2.1, die betrekking heeft op de migratie van alle niet-Nederlanders in 2002, zijn deze verschillen duidelijk gemaakt. In tabel 2.1 kijken we naar de 'klassieke' minderheidsgroepen, dat wil zeggen de Turken, Marokkanen en Surinamers afzonderlijk.

Figuur 2.1 Immigratie niet-Nederlanders naar migratiemotief en geslacht, 2002 (in procenten)

Bron: CBS, StatLine

Uit figuur 2.1 blijkt dat van alle niet-Nederlanders die naar Nederland migreren, de gezinsvorming het belangrijkste motief is. Voor vrouwen is dat nog meer het geval dan voor mannen. Bij de mannen zijn arbeid en asiel de belangrijkste migratiemotieven, die voor vrouwen van minder belang zijn. Dit valt te verklaren uit het feit dat de man vaak het hoofd van het gezin of huishouden is en dat vrouwen met hen mee migreren of zich later bij hen voegen in het kader van gezinshereniging of gezinsvorming. Bij gezinsherenigende migratie gaat het dan om gezinnen die al vóór de immigratie bestonden, waarbij één of meerdere gezinsleden zich bij gezinsleden voegen die in een eerder jaar naar Nederland zijn gekomen. Van gezinsvormende migratie is sprake als men zich in Nederland vestigt met het oog op een huwelijk of niet-gehuwd samenwonen. Voor de immigrerende niet-Nederlandse vrouwen vormt deze laatste wijze van migratie het hoofdmotief voor vestiging in Nederland.

In tabel 2.1 is voor drie van de klassieke groepen, de Turken, de Marokkanen en de Surinamers, het migratiemotief uitgesplitst naar geslacht weergegeven. De Antillianen ontbreken hier, omdat zij het Nederlands staatsburgerschap bezitten.

Tabel 2.1 Immigratie uit Turkije, Marokko en Suriname naar migratiemotief en geslacht, 2002 (in procenten)

	Turkije		Marokko		Suriname	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
arbeid	3	10	1	5	3	2
asiel	4	10	0	2	0	3
gezinshereniging	19	22	23	35	25	35
meemigreren gezinslid	1	1	0	1	0	1
gezinsvorming	70	54	72	50	63	49
studie	2	2	1	7	6	7
overige motieven	2	2	1	1	3	3
N	2.666	3.176	2.653	2.284	1.320	880

Bron: CBS, StatLine

Uit de tabel blijkt nogmaals dat de gezinsvorming (de huwelijksmigratie) het belangrijkste aandeel van de immigratie van vrouwen vormt. We zien dat dit met name het geval is voor de Marokkaanse en de Turkse vrouwen (1.922 respectievelijk 1.866 vrouwen, tegenover 825 Surinaamse vrouwen). Bovendien is deze vorm van migratie de laatste jaren flink toegenomen. In 1995 kwamen niet meer dan 575 Marokkaanse vrouwen, 943 Turkse vrouwen en 361 Surinaamse vrouwen als gezinsvormer naar Nederland (CBS, StatLine). Hoewel het aandeel voor de Surinaamse vrouwen lager ligt, maakt ook bij deze groep de gezinsvorming meer dan 60% uit van de totale migratie. Het tweede belangrijke motief bij de vrouwen is gezinshereniging en dat geldt voor alle groepen. Overigens blijkt voor zowel mannen als vrouwen de kettingmigratie (gezinsvorming en –hereniging) de voornaamste reden te zijn om zich in Nederland te vestigen. Een eerste uitzondering hierop is de asielmigratie van voornamelijk Koerden uit Turkije. Van de Turkse vrouwen vestigt 4% zich in 2002 als asielzoeker in Nederland. Een tweede uitzondering zijn de onderwijsmigranten; uit de tabel valt op dat meer Surinaamse vrouwen naar Nederland emigreren vanwege studieredenen, dan Turkse en Marokkaanse vrouwen.

2.3 Demografische structuur

De buitenlandse migratie is – naast de natuurlijke aanwas – de stuwende kracht bij de ontwikkeling van de multi-etnische samenleving. Dat een steeds groter deel van onze bevolking zal bestaan uit personen van niet-westerse herkomst, is duidelijk te zien in tabel 2.2. Naast gegevens voor 1997 en 2003 bevat de tabel een prognose van het CBS van de bevolkingsomvang in 2030.

Tabel 2.2 Aantallen (x 1000) autochtonen en niet-westerse allochtonen naar geslacht, 1997, 2003 en 2030

	1997		2003		2030	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
autochtonen	6.593	6.420	6.653	6.501	6.465	6.399
Turkije	132	148	164	178	246	249
Marokko	107	126	140	156	240	241
Suriname	148	138	167	154	204	183
Nederlandse Antillen/Aruba	45	44	66	64	114	111
totaal niet-westers	586	635	789	834	1.425	1.404
aandeel niet-westerse allochtonen in de totale bevolking	7,4	8,3	9,6	10,4	16,0	16,1

Bron: CBS, StatLine

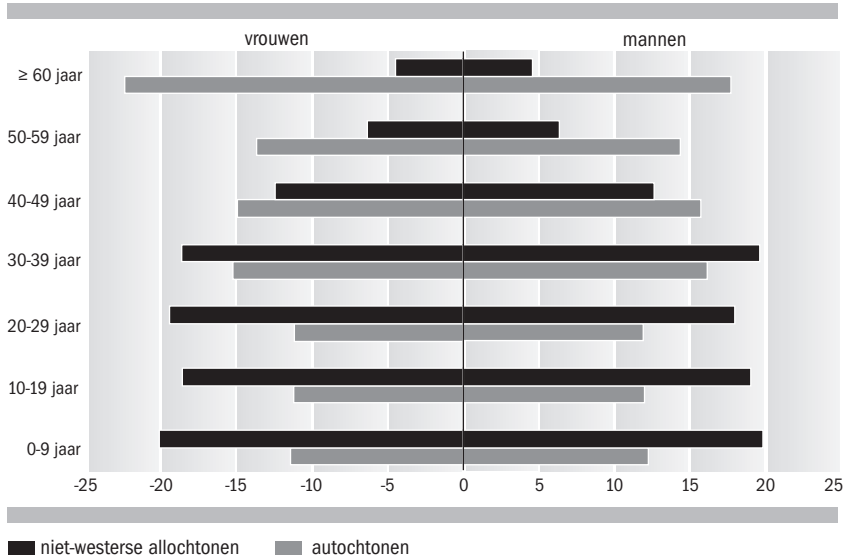
De aantallen niet-westerse allochtonen die in Nederland wonen, zijn in zes jaar tijd sterk gestegen. In 2003 telde Nederland 3 miljoen allochtonen, waarvan 1,6 miljoen niet-westerse. Dit houdt in dat één op de tien inwoners een niet-westerse allochtoon is (CBS 2003a). Molukkers zijn daarbij niet meegerekend, aangezien het achterhalen van de omvang van de Molukse groep problematisch is. Het CBS schat het aantal Molukkers in 2002 overigens op ongeveer 42.000 (CBS 2002a).

Het CBS stelt dat het aandeel niet-westerse allochtonen zal toenemen van ruim 8% eind jaren negentig tot 14% in 2015. Bij ongewijzigde ontwikkelingen zouden we voor 2030 kunnen uitgaan van ongeveer 16% niet-westerse allochtonen in de Nederlandse bevolking. Binnen de groep niet-westerse allochtonen zal het aandeel van de klassieke minderheidsgroepen afnemen. Het CBS voorspelt dat zij in 2050 nog maar de helft vormen van de niet-westerse allochtonen, tegenover 80% begin jaren zeventig en 66% thans (CBS 2003a). De samenstelling van de nieuwe groepen is zeer divers, waardoor een toenemende verscheidenheid aan culturen in het verschieft ligt.

Twee factoren bepalen de relatief sterke groei van de niet-westerse allochtone bevolking. Dit zijn de besproken voortgaande immigratie en de grotere natuurlijke aanwas van de niet-westerse allochtone bevolking. Deze laatste is steeds minder het gevolg van een hogere vruchtbaarheid (zie paragraaf 2.4). Van meer invloed is de gemiddeld jeugdige leeftijd van de niet-westerse allochtone bevolkingsgroepen. Ze omvatten meer vrouwen in de vruchtbare leeftijd waardoor de natuurlijke aanwas vanzelfsprekend groter is. De demografische structuur van de niet-westerse allochtonen laat dan ook een veel hoger aandeel kinderen en jongeren zien dan die van de autochtonen. Daarentegen komen de oudere leeftijdsgroepen nauwelijks voor in deze groepen. De bevolkingsopbouw van autochtonen vormt nagenoeg het spiegelbeeld van de niet-westerse allochtone bevolking. De vergrijzing en ontgroening van het autochtone deel van de bevolking is duidelijk zichtbaar in figuur 2.2. Er zijn nauwelijks verschillen tussen

mannen en vrouwen te bespeuren bij de leeftijdsopbouw van de niet-westerse allochtone bevolking. De hogere levensverwachting van autochtone vrouwen komt terug in de bevolkingsopbouw, en wel in een groter aandeel 60-plussers.

Figuur 2.2 Niet-westerse allochtonen (zwart) en autochtonen (grijs) naar geslacht en leeftijd, 2003 (in procenten)

Bron: CBS, StatLine

Tabel 2.3 toont de percentages en aantallen per etnische groep. Behalve een beeld te geven van de bevolkingsopbouw van de afzonderlijke groepen, dient tabel 2.3 inzicht te geven in de aandelen en aantallen per leeftijdsgroep op basis van de leeftijdsverdeling die in de latere hoofdstukken gehanteerd wordt.

Naast de leeftijdsopbouw van de niet-westerse allochtone bevolking is de opbouw naar generaties van belang. We volgen hierbij de CBS-definitie van generatie. De eerste generatie zijn alle in ons land woonachtige personen die niet in Nederland zijn geboren en ten minste één in het buitenland geboren ouder hebben, de tweede generatie zijn alle in ons land woonachtige personen die in Nederland zijn geboren, maar ten minste één ouder hebben die buiten Nederland is geboren en de derde generatie zijn die personen van wie beide ouders in Nederland zijn geboren en van wie ten minste één grootouder in het buitenland geboren is.

Tabel 2.3 Bevolking naar etnische groep, geslacht en leeftijd, 2003 (in procenten)

	autochtonen		Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
0-14	17	18	31	31	35	32	22	25	27	29
15-24	11	12	19	17	21	18	17	18	21	21
25-39	21	22	30	30	26	28	28	26	26	27
40-64	34	35	18	19	16	19	28	27	23	21
65+	17	13	2	2	2	3	5	3	3	1
totaal N (* 1.000)	6.653	6.501	164	178	140	156	167	154	66	64

Bron: CSB/StatLine

Nederland is zoals gezegd een betrekkelijk jong immigratieland. De allochtone groepen kennen over het algemeen nog geen derde generatie die zich in betekenisvolle aantallen in het onderwijs bevindt of op de arbeidsmarkt instroomt. De Molukse bevolkingsgroep kent al wel een derde generatie. Deze is nog vrij jong en niet heel groot in omvang. Bij de ‘nieuwe’ groepen, allochtonen afkomstig uit vluchtelingenlanden als Irak, Afghanistan en Somalië, gaat het vrijwel uitsluitend om een eerste generatie. De klassieke minderheidsgroepen kennen een geleidelijk groeiende tweede generatie en ook de derde generatie neemt sinds een aantal jaren snel in omvang toe (CBS 2003a). Getalsmatig is de derde generatie van de klassieke groepen echter nog klein, en zij participeren – in tegenstelling tot de Molukse derde generatie – nog weinig in het onderwijs.

Op 1 januari 2003 woonden in Nederland ongeveer 26.000 personen van wie ten minste een van de grootouders in Turkije, Marokko, Suriname of de Nederlandse Antillen is geboren (en zichzelf en hun ouders beiden in Nederland). Surinamers vormen de helft van deze derde generatie (CBS 2003a). Het aandeel van de tweede generatie is voor de Turken, Marokkanen en Surinamers ruim 40%. De Antilliaanse tweede generatie is met ruim een derde aandeel in de Antilliaanse groepering verhoudingsgewijs klein. Door de voortgaande immigratie groeit de eerste generatie voortdurend aan.

Voor de positieverwerving en de integratie in Nederland zijn generatieaanduiding, maar ook de periode waarin een migrant arriveert van essentieel belang. Tabel 2.4 laat de verdeling van verschillende migrantentypen zien over generatie en migratieperiode, uitgesplitst naar etnische groep en geslacht. Deze typologie is als volgt opgebouwd. In de eerste plaats is er een onderscheid gemaakt tussen migranten van de eerste generatie en nakomelingen. Wie bij migratie achtien jaar of ouder was, wordt beschouwd als een eerste-generatiemigrant. Degenen die jonger waren dan 18 of die in Nederland geboren zijn, worden ingedeeld bij de nakomelingen. De eerste generatie is opgedeeld in vroege eerste-generatiemigranten (gemigreerd vóór of in 1980) en latere eerste-generatiemigranten (na 1980 naar Nederland gekomen).

De nakomelingen zijn ook in twee categorieën opgesplitst. Nakomelingen die in Nederland zijn geboren of die vóór hun zesde jaar hier zijn komen wonen, worden aangeduid als de tweede generatie. De nakomelingen die tussen hun zesde en achttiende jaar zijn gemigreerd, vormen de zogenoemde tussengeneratie.

Een bijzondere categorie wordt gevormd door de gezinsvormende migratie. Bij deze vijfde categorie gaat het om migranten die als partner van een hier verblijvende nakomeling naar Nederland komen. Zij vormen een specifieke categorie eerste-generatiemigranten (Dagevos et al. 2003).

De gegevens in tabel 2.4 zijn ontleend aan de SPVA en hebben betrekking op personen in de leeftijd van 15 tot en met 64 jaar. Kinderen jonger dan 15 jaar die bijna zonder uitzondering tot de tweede generatie behoren, zijn in tabel 2.4 buiten beschouwing gelaten.

Tabel 2.4 Migrantentypen naar etnische groep en geslacht, 15-64 jarigen, 2002
(in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		totaal (n)	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
2 ^e generatie(*)	28	29	30	30	33	37	27	28	998	1089
tussen-generatie	21	21	22	21	24	26	18	19	726	772
gezinsvormers	13	12	8	8	4	4	#	6	249	286
1 ^e generatie > 1980	22	20	28	22	18	13	44	37	896	770
1 ^e generatie ≤ 1980	17	19	12	19	21	20	10	11	516	631
(n)	1.072	1.185	869	1.024	852	765	592	574	3.385	3.548

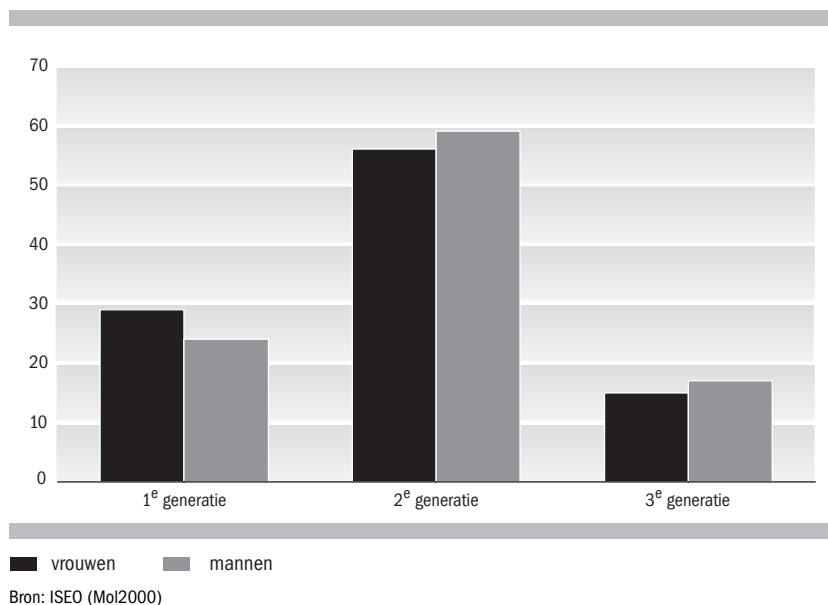
(*) In dit geval met inbegrip van degenen die voor hun zesde jaar naar Nederland zijn gekomen

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Aanmerkelijke verschillen tussen mannen en vrouwen vallen waar te nemen bij de eerste generatie. Terwijl het aandeel dat tot de eerste generatie die na 1980 is gemigreerd behoort bij de vrouwen groter is dan bij de mannen, geldt voor het aandeel dat tot de eerste generatie behoort en voor 1980 is gemigreerd, het omgekeerde. Dit verschil zien we vooral bij de Marokkanen. De Marokkaanse mannen zijn in de jaren zeventig als gastarbeider naar Nederland gekomen, terwijl de vrouwen in het kader van gezinshereniging pas later migreerden.

De Molukse bevolkingsgroep onderscheidt zich wat betreft de opbouw van generaties van de andere etnische minderheidsgroepen. Na de eerste instroom van KNIL-militairen in 1951 is nooit enige volgmigratie (kettingmigratie) op gang gekomen en bleef ook de retourmigratie beperkt. Hierdoor bestaat er een sterke relatie tussen de leeftijd van een persoon en de generatie waartoe hij of zij behoort. Omdat de Molukse bevolkingsgroep geen nieuwe instroom kent, neemt de omvang van de eerste generatie steeds verder af en zal de betekenis van de tweede en derde generatie toenemen. Inmiddels behoort 16% van de 15 tot en met 64-jarige Molukkers tot de derde generatie, zo blijkt uit figuur 2.3.

Figuur 2.3 Generaties Molukkers naar geslacht, 15-64 jarigen, 2000 (in procenten)

2.4 Gezinsvorming

Bij de bestudering van de positie van vrouwen uit etnische minderheden is inzicht in gezinsvorming cruciaal. Ze kan immers worden beschouwd als een uitkomst van de positie die vrouwen uit etnische minderheden innemen, maar gezinsvorming heeft tegelijkertijd gevolgen voor emancipatie en integratie van vrouwen uit etnische minderheden. De bevindingen in deze paragraaf zullen dan ook keer op keer terugkomen bij de analyse van de positie van vrouwen uit etnische minderheden in de volgende hoofdstukken.

Huishoudensvorming

Niet-westerse allochtonen verlaten aanzienlijk eerder het ouderlijk huis dan autochtone jongeren (CBS 2003a). Kijken we naar de verschillen tussen mannen en vrouwen, dan blijken meisjes op gemiddeld jongere leeftijd zelfstandig te gaan wonen. Met name niet-westerse allochtone meisjes gaan vroeg het huis uit. De voornaamste verklaring hiervoor is dat zij vroeg trouwen. Verder kiest een deel van deze groep bewust een opleiding buiten de woonplaats van hun ouders om zo zelfstandig te kunnen wonen (CBS 2003a). Tussen de meisjes bestaan behoorlijk grote verschillen. Net als bij de mannen, wonen de Turkse en Marokkaanse vrouwen het kortst, en de Surinaamse en met name de autochtone vrouwen het langst in bij hun ouders. Turken en Marokkanen kennen een traditioneel patroon van gezinsvorming. Meisjes uit deze groepen trouwen over het algemeen 'uit huis': zij verruilen het ouderlijk huis meteen of in elk geval vrij spoedig in voor een eigen gezin. Zoals we hierna zullen zien, vormen Turkse en Marokkaanse vrouwen zelden een eenpersoonshuishouden.

Tabel 2.5 laat voor vijf bevolkingsgroepen de verdeling van vrouwen en mannen over typen huishoudens zien. De gegevens in de tabel zijn ontleend aan de huishoudensstatistiek van het CBS. Omdat deze gebaseerd is op de Gemeentelijke Basisadministratie, ontbreken gegevens over de Molukkers. Om ook de Molukkers in de vergelijking te kunnen meenemen, baseren we ons in de tekst op de beschikbare survey-gegevens.²

Tabel 2.5 Personen in huishoudens naar etnische groep en geslacht, 2003 (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		totaal	
	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m
thuiswonend										
kind	40	41	46	44	34	41	36	41	25	31
alleenstaand	6	10	6	13	15	20	16	25	16	12
ongehuwd										
zonder										
kind(eren)	1	2	2	3	5	6	5	7	6	6
gehuwd										
zonder										
kind(eren)	9	9	7	7	6	6	4	4	20	21
ongehuwd										
met kind(eren)	1	1	1	1	5	5	4	4	2	2
gehuwd met										
kind(eren)	32	31	29	27	14	14	10	10	24	24
ouder in										
eenouder	6	1	5	0	17	2	19	1	3	1
overig lid										
huishouden	5	5	4	5	4	5	5	6	1	1
N (*1000)	159	172	134	151	164	151	63	62	6649	6492

Bron: CBS, StatLine

Het aandeel thuiswonende kinderen is bij de minderheidsgroepen veel hoger dan bij de autochtonen. Dit is een logisch gevolg van de jongere bevolking en de grotere gezinnen die niet-westerse allochtonen vormen. Het aantal thuiswonende niet-westerse allochtone kinderen is in de periode 1997 en 2002 gestegen, terwijl het aantal autochtone kinderen daalde (CBS 2003a).

Het aandeel alleenstaande Turkse en Marokkaanse vrouwen is met 6% relatief laag; de aandelen voor de andere groepen liggen rond de 15%. De Molukse huishoudens bestaan in vergelijking met de autochtone, maar vooral de Surinaamse en de Antilliaanse huishoudens, voor een klein deel uit alleenstaanden. In het jaar 2000 was 12% van de Molukse huishoudens een eenpersoonshuishouden (niet in de tabel).

Turken en Marokkanen vormen in de meeste gevallen een gezin met kinderen. Eenderde van hen is gehuwd en heeft een gezin met kinderen. Deze huishoudensvorm is minder gangbaar bij de andere groepen, zeker in vergelijking met de Surinamers en Antillianen.

Een kwetsbare groep betreft de eenoudergezinnen, die in de meeste gevallen moedergezinnen zijn. Het gezin met één ouder komt voornamelijk voor onder Antillianen (19%) en Surinamers (17%). Dit betekent dat van de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen met kinderen meer dan de helft een eenoudergezin vormt. Dit percentage wordt door de Molukkers niet gehaald (13% van alle vrouwen, niet in de tabel), maar mag ook onder hen hoog worden genoemd. Het aandeel Turkse en Marokkaanse vrouwen dat alleen voor de opvoeding van haar kind(eren) staat, is 6% respectievelijk 5%. Ongeveer een kwart van de alleenstaande Turkse en Marokkaanse moeders is echter wel gehuwd (CBS 2003a). Een deel van deze vrouwen heeft een partner die (nog) in het buitenland woont. Het daadwerkelijke aandeel alleenstaande ouders valt hierdoor iets lager uit. Van de autochtone vrouwen vormt slechts 3% een eenoudergezin.

Omdat we weten dat eenoudergezinnen vaker dan gemiddeld te kampen hebben met inkomensarmoede (Engbersen, Vrooman en Snel 1997), is het aandeel van deze huishoudens van betekenis voor latere beschouwingen over de inkomenspositie van vrouwen uit etnische minderheden en het bepalen van aandachtsgroepen voor het beleid. Dit is zeker het geval als we de sterke groei van alleenstaande niet-westerse allochtone moeders in ogenschouw nemen. Hun aantal neemt namelijk snel toe: het aantal alleenstaande moeders is tussen 1997 en 2002 met ongeveer 30.000 gegroeid. Hiervan zijn er 20.000 van niet-westerse herkomst. Het aantal autochtone alleenstaande moeders is in dezelfde periode 'slechts' met 8.000 toegenomen (CBS 2003a).

Partnerkeuze van etnische minderheden staat volop in de belangstelling van politiek en media. Dat is niet zonder reden. Het bestaan van etnisch-gemengde huwelijken kan als een indicator van de mate van integratie in de Nederlandse samenleving worden gezien. Uit het proefschrift van Hooghiemstra (2003) komt naar voren dat een aanmerkelijk deel van de in Nederland wonende Turken en Marokkanen een partner uit het land van herkomst kiest. Het trouwen met een migrant uit het land van herkomst gebeurt niet alleen door jongens, maar ook door meisjes. Een etnisch-gemengd

huwelijk is een grote uitzondering binnen deze groepen. Ook de meerderheid van de tweede generatie richt zich in de partnerkeuze op het land van herkomst (Hooghiemstra 2003).

Tabel 2.6 In Nederland gehuwde Turkse en Marokkaanse vrouwen en mannen naar partnerkeuze, 2000 (in procenten)

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Turkse mannen	Marokkaanse mannen	totaal
met autochtoon	3	3	4	5	4
met herkomstgenoot uit Nederland	20	26	14	18	18
met huwelijksmigrant uit land van herkomst	75	68	80	75	75
overig	2	3	3	2	2
N	18.872	14.030	28.211	20.351	81.464

Bron: Hooghiemstra 2003, p. 23; bron: CBS Structuurtelling 2000

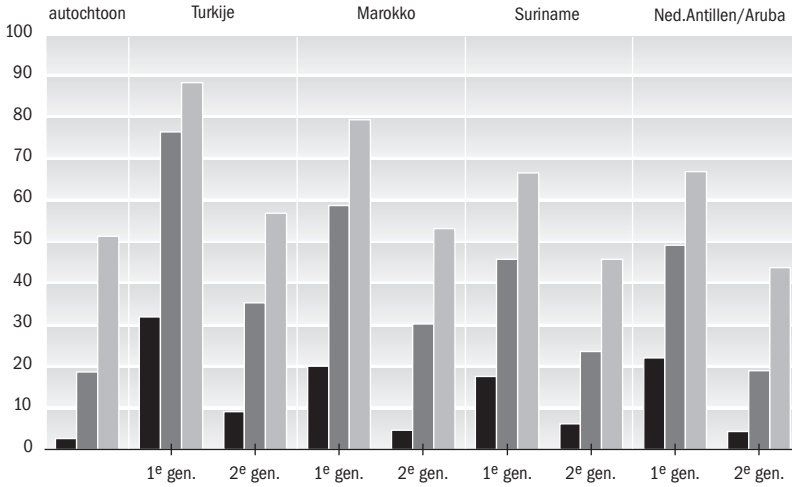
Surinamers en Antillianen trouwen daarentegen wel buiten hun eigen etnische groep. Van alle huwelijken die in de periode 1997-2001 in de betreffende groepen zijn gesloten, bestaat 43% respectievelijk 61% uit een huwelijk met een autochtoon (CBS 2003d). Kijken we naar de huwelijken die bij Marokkanen en Turken in dezelfde periode werden gesloten, dan geldt dat voor 13% respectievelijk 11%. Het aandeel Molukse hoofden van huishoudens dat een Nederlandse partner heeft, bedraagt 48% in het jaar 2000. Hoewel de gegevens strikt genomen niet vergelijkbaar zijn, zeggen zij wel iets over de openheid dan wel geslotenheid van de verscheidende etnische groepen.

Geboorteontwikkelingen

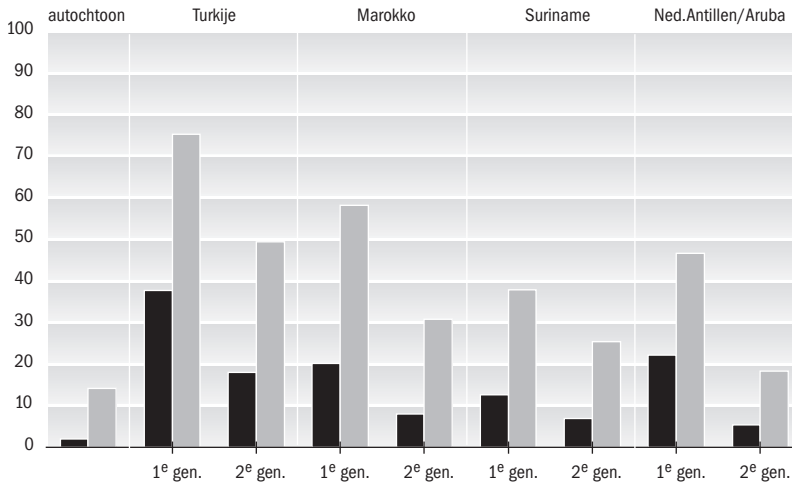
Nederlandse vrouwen stellen het krijgen van kinderen steeds verder uit. In 2000 waren Nederlandse vrouwen gemiddeld 29,5 jaar bij de geboorte van het eerste kind (Van Nimwegen en Esveldt 2003). Figuur 2.4 geeft informatie over de leeftijd van vrouwen bij de geboorte van het eerste kind. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen geboortegeneraties (het bovenste deel van de figuur betreft vrouwen die geboren zijn in de periode 1965-1969 en onderste deel van de figuur het geboortecohort 1970-1974) en tevens tussen migratiegeneraties.

Figuur 2.4 Percentage moeders, naar leeftijd, herkomstgroepering en generatie, 2002

vrouwen geboren in 1965-1969

vrouwen geboren in 1970-1974

■ 20 jaar ■ 25 jaar ■ 30 jaar

Bron: CBS, Maandstatistiek van de bevolking, november 2002

Zoals we in figuur 2.4 kunnen zien, zijn vrouwen uit etnische minderheden gemiddeld veel jonger wanneer zij hun eerste kind krijgen. Bij Marokkaanse, Surinaamse en autochtone vrouwen is er een groot verschil tussen geboortecohorten. Vrouwen geboren in de periode 1970-1974 worden op latere leeftijd moeder dan vrouwen geboren in de

periode 1965-1969. Dit is niet het geval bij de Turkse vrouwen: ook de jonge(re) vrouwen krijgen vroeg kinderen.

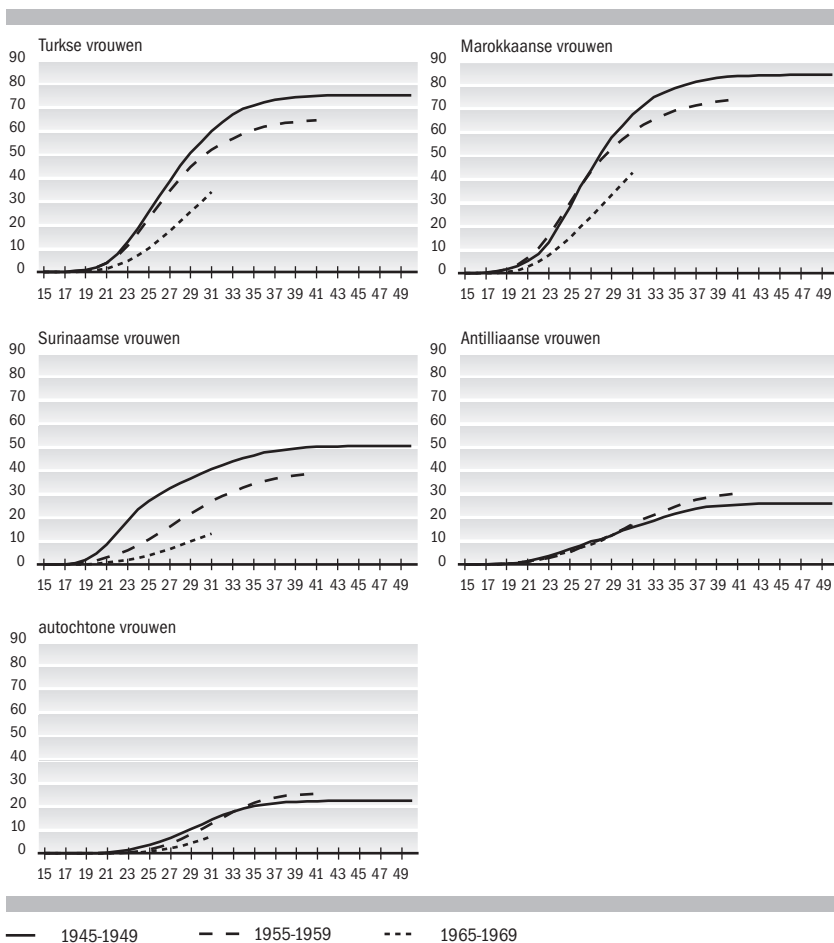
Voorts vallen er verschillen tussen migratiegeneraties waar te nemen. Vrouwen van de tweede generatie krijgen op latere leeftijd kinderen dan de eerste generatie vrouwen. Deze constatering geldt voor alle groepen. Wel gaat hierbij de kanttekening dat het hier om voorlopige conclusies gaat. Een aanzienlijk aandeel van de tweede generatie begeeft zich namelijk nog in de fase van gezinsvorming (Dagevos, Gijsberts en Van Praag 2003). Desondanks kunnen we concluderen dat de geboorteontwikkeling van vrouwen uit etnische minderheden langzaam maar zeker steeds meer op die van autochtone vrouwen gaat lijken.

Dit laatste valt ook af te lezen aan de daling van het aantal niet-westerse allochtone tienermoeders (niet in de figuur). Het geboortecijfer onder niet-westerse allochtone tieners (vrouwen jonger dan 20 jaar) is in 2002 sterk afgenomen. Per 1.000 niet-westerse allochtone meisjes werden 23 kinderen geboren, terwijl dit een jaar eerder nog 26 kinderen waren. Voor autochtonen gold in 2002 vier geboorten per 1.000 meisjes jonger dan 20 jaar (CBS 2003b). Ondanks de daling bestaan er dus nog altijd aanmerkelijke verschillen tussen niet-westerse allochtonen en autochtonen.

Vrouwen uit etnische minderheden worden niet alleen op jongere leeftijd moeder, zij krijgen gemiddeld vaker en ook meer kinderen dan autochtone vrouwen. Het verschil tussen etnische minderheden en autochtonen is voor de jongere cohorten evenwel kleiner, net als dat het geval was bij de leeftijd waarop zij moeder worden. Twintig jaar geleden bijvoorbeeld kregen Marokkaanse vrouwen gemiddeld bijna zes kinderen, terwijl in 2001 dit aantal is gedaald tot 3,3 (CBS 2003a). Voor de Turkse vrouwen ligt het gemiddelde kindertal in hetzelfde jaar op 2,5, voor de Surinaamse op 1,8 en voor de Antilliaanse vrouwen op 1,9. Hoewel de vruchtbaarheid van deze vrouwen nog wel hoger ligt dan bij de autochtone vrouwen, gaan vrouwen uit etnische minderheden en autochtone vrouwen wat dit betreft steeds meer op elkaar lijken. Grote gezinnen komen bij jongere vrouwen uit etnische minderheden steeds minder vaak voor, zoals we ook in figuur 2.5 zien. Deze figuur geeft voor elke groep het aandeel vrouwen met drie of meer kinderen naar leeftijd en geboortecohort.

Het beeld van de grote Turkse en Marokkaanse gezinnen wordt nochtans ondersteund door de grafieken. Dit is althans het geval wanneer we kijken naar de moeders die geboren zijn in de periode 1945-1949. De jongere vrouwen, geboren in 1965-1969 krijgen veel minder vaak drie of meer kinderen. Ook bij de Surinaamse vrouwen zien we een sterke daling van het aandeel moeders met drie of meer kinderen.

Figuur 2.5 Percentage vrouwen met drie of meer kinderen, naar leeftijd en geboortegeneratie van de vrouw, 2001

Leesvoorbeeld:

Bij de Turkse vrouwen geboren in de periode 1945-1949 had op 29-jarige leeftijd al de helft drie of meer kinderen. Bij de Turkse vrouwen geboren in de periode 1955-1959 had op dezelfde leeftijd 45% 3 of meer kinderen. Bij de Turkse vrouwen geboren in de periode 1965-1969 is het percentage gezakt tot 26%.

Bron: CBS, Maandstatistiek van de bevolking, november 2002

De conclusie van het voorgaande kan niet anders zijn dan dat niet alleen autochtone vrouwen, maar ook vrouwen uit etnische minderheden steeds minder kinderen krijgen. De verwachting is dat de wens voor kleinere gezinnen onder allochtonen verder zal toenemen. Of het kindertal daadwerkelijk verder zal gaan dalen, is de vraag. Het is niet onwaarschijnlijk dat het kindertal van Turkse en Marokkaanse vrouwen voorlopig niet het gemiddelde niveau van autochtone vrouwen bereikt. Dit is naar ons oordeel vooral het gevolg van de voortgaande immigratie van huwelijksmigranten. De SPVA-gegevens laten zien dat het aandeel huwelijksmigranten onder de Turkse vrouwen in de

leeftijdsgroep van 15 tot en met 30 jaar 15% bedraagt en onder de Marokkaanse vrouwen 8%. Wanneer uitsluitend naar de getrouwde vrouwen in deze leeftijdscategorie wordt gekeken, zijn deze aandelen huwelijksmigranten hoger.³ Ondanks het feit dat ook het geboortecijfer in het land van herkomst een dalende tendens laat zien, is het waarschijnlijk dat huwelijksmigranten gemiddeld meer kinderen zullen krijgen dan vrouwen die in Nederland zijn geboren en opgegroeid. Omdat ook in de toekomst veel Turken en Marokkanen als partner naar Nederland zullen komen, verwachten we daarom dat de vruchtbaarheid onder deze groepen voorlopig gemiddeld hoger zal blijven dan onder de andere groepen.

2.5 Conclusies

De buitenlandse migratie is de stuwende kracht bij de ontwikkeling van onze multi-etnische samenleving. De etnische minderheden die wij in deze studie behandelen, kennen allen hun eigen migratiegeschiedenis. Ze komt mede tot uiting in de huidige positie in de Nederlandse samenleving. Een aparte groep hierbij vormen de huwelijksmigranten. Een groot deel van de in Nederland geboren Turken en Marokkanen kiest een partner uit het land van herkomst.

Als gevolg van deze huwelijksmigratie ontstaat er een specifieke groep van eerste generatie vrouwen. Wanneer we kijken naar de participatie en integratie van vrouwen uit etnische minderheden dan verdient deze groep specifieke aandacht van het beleid. Voorkomen moet worden dat deze jonge vrouwen al snel als een 'verloren generatie' worden gezien. Dit is des te meer van belang, omdat zij in hun gezin een groot aandeel hebben in de opvoeding van de kinderen. In de hoofdstukken die volgen, gaan we dieper in op de participatiekansen en -belemmeringen op het gebied van arbeid, inkomen en hun sociaal-culturele integratie.

Vrouwen uit etnische minderheden gaan weliswaar wat betreft de leeftijd bij de geboorte van het eerste kind en het kindertal steeds meer op autochtone vrouwen lijken, maar er blijven duidelijke verschillen bestaan, verschillen die van invloed kunnen zijn op de participatie in de Nederlandse samenleving. Het eerste dat we op deze plaats benadrukken, is het verschijnsel dat Turkse en Marokkaanse meisjes verhoudingsgewijs op jonge leeftijd het ouderlijk huis verlaten. Zij volgen over het algemeen een traditioneel patroon van gezinsvorming: ze trouwen vroeg, in de meeste gevallen 'uit huis' en krijgen op jonge leeftijd kinderen. Ondanks het gegeven dat de tweede generatie het krijgen van kinderen al langer uitstelt, zijn er niettemin beduidende verschillen met autochtone vrouwen.

Daarnaast is het alleenstaande moederschap bij Antilliaanse, Surinaamse en Molukse vrouwen een punt bij de bespreking van de participatiekansen van deze vrouwen. De groei van het aantal alleenstaande ouders onder de etnische minderheden vraagt om aandacht. Te verwachten valt dat het voor deze vrouwen moeilijk zal zijn de opvoeding van haar kind(eren) te combineren met betaald werk om zo economische zelfstandigheid te bereiken.

Noten

- 1 Met dank aan Marieke Wageveld voor haar assistentie bij de analyse van de gegevens en haar commentaar op de tekst.
- 2 Met dien verstande dat in dit geval de indeling van de typen huishoudens enigszins afwijkt en de eenheid van analyse huishoudens betreft in plaats van leden van huishoudens.
- 3 In de leeftijdsgroep van 15-30 jaar is van de getrouwde Turkse vrouwen 30% huwelijksmigrant en van de getrouwde Marokkaanse vrouwen 17%.

3 De onderwijspositie van vrouwen uit etnische minderheden^{*}

Mérove Gijsberts

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de positie van vrouwen uit etnische minderheden met betrekking tot opleidingsniveau en deelname aan het Nederlandse onderwijs tegen het licht gehouden. De centrale vraagstelling is hier in hoeverre vrouwen uit minderheidsgroepen achterlopen op autochtone vrouwen en op mannen uit de eigen etnische groep. Pas als er op beide vlakken geen achterstand meer is, is hun emancipatie in het onderwijs in dubbel opzicht voltooid.

Een belangrijke scheidslijn is die tussen vrouwen uit etnische minderheidsgroepen die geen opleiding meer volgen en zij die nog aan het Nederlandse onderwijs deelnemen. Beide categorieën komen in dit hoofdstuk aan bod. Allereerst wordt aandacht geschonken aan de vraag hoe vrouwen uit verschillende minderheidsgroeperingen er voorstaan wat betreft hun opleidingsniveau. Het gaat dan om de totale groep vrouwen uit de minderheden in Nederland, waarvan het grootste gedeelte geen opleiding meer volgt. Ook komen hier verschillen in taalbeheersing tussen vrouwen uit de minderheden aan de orde. In het vervolg van het hoofdstuk worden de loopbanen en schoolprestaties van meisjes uit de minderheden gedurende hun gang door het onderwijs belicht. Achtereenvolgens komen het basisonderwijs, voortgezet onderwijs en beroeps- en hoger onderwijs aan bod.

Om feitelijke achterstanden in opleiding en onderwijs van vrouwen uit de minderheden in kaart te brengen, gaat dit hoofdstuk gedetailleerd in op verschillen tussen vrouwen uit de minderheden onderling. De vraag die hierbij beantwoord wordt, is welke kenmerken bij verschillende categorieën vrouwen bepalend zijn voor hun positie in het onderwijs. Hierbij valt te denken aan kenmerken als migratiegeschiedenis en leeftijd. Op basis van deze analyse sluit het hoofdstuk af met een specificatie van de doelgroepen die op basis van hun positie in het onderwijs kunnen worden onderscheiden en die beleidsmatig extra aandacht verdienen.

* De gegevens uit dit hoofdstuk zijn voor een belangrijk deel ontleend aan de hoofdstukken 3, 4 en 5 uit de *Rapportage Minderheden 2003* (Dagevos et al. 2003).

3.2 Opleidingsniveau onder vrouwen uit etnische minderheidsgroepen

Het opleidingsniveau van etnische minderheden in Nederland is nog beduidend lager dan dat van de autochtone bevolking (Tesser en Iedema 2001; Gijsberts 2003a). De verscheidenheid tussen vrouwen uit de minderheden is echter aanzienlijk. Turkse en Marokkaanse vrouwen hebben vaak niet meer dan basisonderwijs gevolgd. Dit geldt meer voor de vrouwen dan voor de mannen: van de Turkse en Marokkaanse vrouwen in Nederland heeft ruim 60% ten hoogste basisonderwijs genoten, tegenover 43% van de Turkse mannen en 53% van de Marokkaanse mannen (zie tabel 3.1). Ook is een aanzienlijk deel van de Turkse en vooral Marokkaanse vrouwen nooit naar school geweest (respectievelijk 19% en 39%). Bij de vrouwen is het aandeel ongeschoolden daarbij nog weer een stuk hoger dan bij de mannen. Turkse en Marokkaanse vrouwen hebben bovendien veel minder vaak een opleiding op minimaal mbo-niveau afgerond: 20% van de Turkse en 24% van de Marokkaanse vrouwen, tegenover bijna eenderde van de Turkse en Marokkaanse mannen.

Bij de Molukse vrouwen (en mannen) is het hoge percentage met een vbo-/mavo-diploma opvallend. Ook heeft een relatief groot aandeel van de Molukse vrouwen een mbo-, havo- of vwo-diploma. Daarentegen heeft maar een zeer klein aandeel van de Molukse vrouwen een opleiding op hbo-/wo-niveau genoten, vergelijkbaar met de Turken en Marokkanen. Molukse vrouwen nemen over het geheel genomen dus een middenpositie in tussen de lager opgeleide Turkse en Marokkaanse vrouwen en de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen die een beduidend hoger opleidingsniveau hebben. Zo hebben Surinaamse en Antilliaanse vrouwen veel vaker een opleiding op minimaal mbo-niveau: rond de 45% van de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Toch halen zij niet het niveau van autochtone vrouwen, waarvan 65% minimaal mbo-niveau haalt. Ook ten opzichte van de mannen uit de eigen etnische groep lopen Surinaamse en Antilliaanse enigszins achter. Overigens is onder autochtonen het opleidingsniveau van vrouwen eveneens lager dan van mannen.

Tabel 3.1 Gerealiseerd opleidingsniveau van 15-64-jarige niet-schoolgaanden, naar etnische groep en geslacht, 2002 (in procenten)

	max. bao		vbo/mavo	mbo/havo/ vwo	hbo/wo	(n)
	waarvan geen onderwijs ^a					
vrouwen						
Turken	61	19	19	17	3	874
Marokkanen	63	39	13	19	5	693
Surinamers	25	6	33	30	13	704
Antillianen	22	4	34	27	18	462
Molukkers	19		44	33	4	458
autochtonen	10		25	41	24	3.887.916 ^b
mannen						
Turken	43	9	27	22	8	987
Marokkanen	53	26	15	22	10	834
Surinamers	19	4	33	32	15	643
Antillianen	18	4	31	29	23	438
Molukkers	17		49	27	8	498
autochtonen	9		20	43	28	4.001.293 ^b

a Geen of enkele jaren basisonderwijs gevolgd.

b Dit zijn populatiecijfers.

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02, gewogen); ISEO (Mol2000); CBS (EBB'02)

Stijgend opleidingsniveau

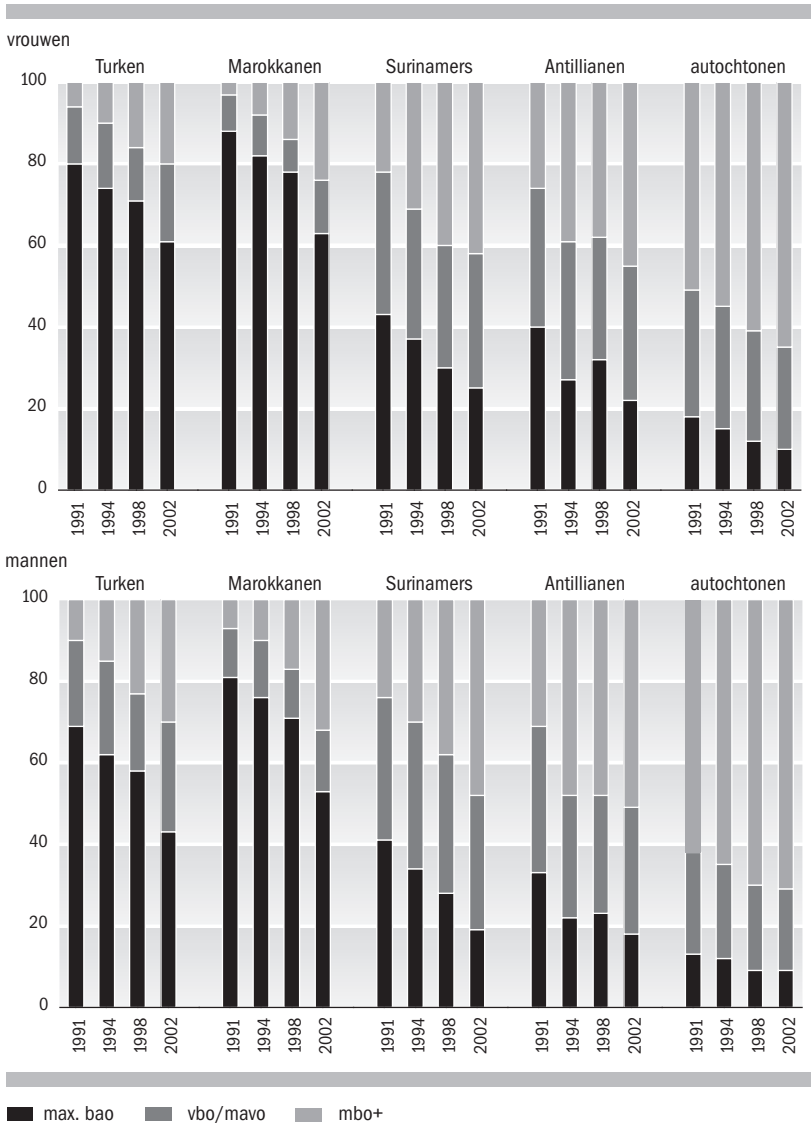
Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt gestaag, maar deze stijging gaat onder etnische minderheden inmiddels aanzienlijk sneller dan onder de autochtone bevolking. Over het geheel genomen kan dus gedurende de jaren negentig worden gesproken van een afname van de opleidingsachterstand ten opzichte van autochtonen (Gijsberts 2003a). In de jaren tachtig was dit nog niet het geval: toen nam de achterstand van allochtonen op autochtonen juist nog verder toe (zie Veenman 1994).

Figuur 3.1 laat zien hoe het opleidingsniveau van vrouwen en mannen zich gedurende de jaren negentig heeft ontwikkeld. Onder Turkse en Marokkaanse vrouwen nemen de aandelen ongediplomeerden (maximaal basisonderwijs) substantieel af. Bovendien zijn de aandelen gediplomeerden op mbo-niveau of hoger onder deze groepen vrouwen aanzienlijk gestegen. De stijging in opleidingsniveau is sterker voor Marokkaanse dan voor Turkse vrouwen. Ook onder Surinaamse en Antilliaanse vrouwen is gedurende de jaren negentig het opleidingsniveau gestegen.

Het opleidingsniveau onder vrouwen uit de minderheden stijgt minder snel dan onder de mannen uit de eigen etnische groep. Onder Turken is het verschil in stijgingstempo tussen vrouwen en mannen het grootst. Opvallend is dat dit onder autochtonen precies omgekeerd is: daar is het opleidingsniveau in de jaren negentig onder vrouwen juist wat sneller gestegen dan onder mannen. Dit heeft te maken met het feit dat de stijging in opleidingsniveau onder autochtone mannen aan het afvlakken is, terwijl

de stijging onder vrouwen sneller verloopt omdat zij als groep een grotere achterstand hebben in te lopen (Rijken 1999). Minderheden in Nederland staan nog aan het begin van een proces van onderwijsexpansie. Door cohortvervanging zullen steeds meer jongeren uit de minderheden die hoger opgeleid zijn, instromen en ouderen met een veelal lagere opleiding uitstromen. Dit betekent dat het opleidingsniveau van etnische minderheden verder zal stijgen.

Figuur 3.1 Gerealiseerd opleidingsniveau van 15-64 jarige niet-schoolgaanden naar etnische groep en geslacht, 1991-2002 (in procenten)

Bron: ISEO (SPVA'91 en '94); ISEO/SCP (SPVA'98 en '02); CBS (EBB'91, '94, '98, '02); SPVA'02 gewogen

Verschillen tussen migratiegeneraties

De ontwikkeling in opleidingsniveau onder minderheden kan ook op een andere manier inzichtelijk worden gemaakt, namelijk door generaties met elkaar te vergelijken.

Tabel 3.2 geeft een overzicht van verschillen in opleidingsniveau tussen mannen en vrouwen naar migratiegeneratie.

Bij de bestudering van opleidingsverschillen in samenhang met generatie moet rekening worden gehouden met het feit dat een deel van de tweede generatie minderheden nog bezig is met een opleiding. Om de leeftijdscategorieën beter vergelijkbaar te maken, is voor degenen die nog op school zitten een schatting gemaakt van het opleidingsniveau dat zij nog zullen behalen. Dit is gelijkgesteld aan het diploma van het schooltype dat zij bezoeken. Door de hogere niveaus samen te voegen (mbo en hoger) blijven de schattingsfouten als gevolg van deze benadering enigszins binnen de perken, in ieder geval wat betreft personen die na havo of vwo verder gaan studeren. Toch dient er rekening mee te worden gehouden dat de gepresenteerde gegevens een zekere onderschatting van de uiteindelijke percentages zonder een diploma zullen zijn (omdat een deel van de jongeren alsnog voortijdig het onderwijs verlaat).

Wat meteen opvalt in tabel 3.2 is dat onder Turkse en Marokkaanse vrouwen de eerste generatie erg laag is opgeleid, veel lager dan Surinaamse en Antilliaanse vrouwen uit de eerste generatie, maar ook dan de mannen uit de eigen herkomstgroep. Een grote meerderheid van de Turkse en Marokkaanse vrouwen uit de eerste generatie heeft zelfs helemaal geen opleiding genoten. Molukse vrouwen uit de eerste generatie nemen een tussenpositie in.

Het opleidingsniveau onder de tweede generatie vrouwen uit de minderheden is daarentegen behoorlijk hoog en verschilt niet zo veel meer tussen de verschillende etnische groepen. Alleen Molukse vrouwen uit de tweede generatie blijven wat achter bij de overige groepen vrouwen. Opmerkelijk bij de Molukkers is bovendien dat de derde generatie nauwelijks hoger is opgeleid dan de tweede generatie; de vrouwen uit de derde generatie doen het binnen deze categorie wel beter dan de mannen (voor een uitgebreide beschouwing zie Veenman 2001).

De meest opvallende bevinding uit tabel 3.2 is echter dat vrouwen uit de tweede generatie minderheden zich in vergelijking met mannen sterker hebben verbeterd ten opzichte van de eerste generatie. Dit geldt het meest voor Turkse en Marokkaanse vrouwen uit de tweede generatie. Niet alleen hebben deze vrouwen zich het sterkst verbeterd ten opzichte van de eerste generatie vrouwen, zij hebben ook hun achterstand op de mannen uit de eigen herkomstgroep ingelopen. Dit impliceert dat als gevolg van cohortvervanging het opleidingsniveau onder vrouwen uit de minderheden in de toekomst sneller zal gaan stijgen dan onder mannen.

Tabel 3.2 Opleidingsniveau van schoolgaanden en niet-schoolgaanden naar etnische groep, generatie en geslacht (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		Molukkers	
	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m
1 ^e generatie										
max. bao	65	47	68	56	25	18	21	15	28	16
vbo/mvao	17	24	12	13	32	35	30	29	41	54
mbo+	18	30	21	31	44	47	49	56	31	29
2 ^e generatie ^a										
max. bao	10	11	8	11	9	10	9	9	13	13
vbo/mavo	27	34	20	31	26	27	30	30	40	44
mbo+	63	55	72	58	65	63	61	61	47	43
3 ^e generatie ^b										
max. bao									2	13
vbo/mavo									52	50
mbo+									46	38
n	1034	1143	838	985	828	746	575	562	560	615

a De definitie van generatie wijkt enigszins af tussen Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen enerzijds en Molukkers anderzijds: voor de eerste groep vallen onder de tweede generatie personen die hier geboren zijn of voor hun zesde jaar gemigreerd zijn, bij Molukkers gaat het om personen die hier geboren zijn.

b Dit zijn de in Nederland geboren kinderen van de tweede generatie Molukkers.

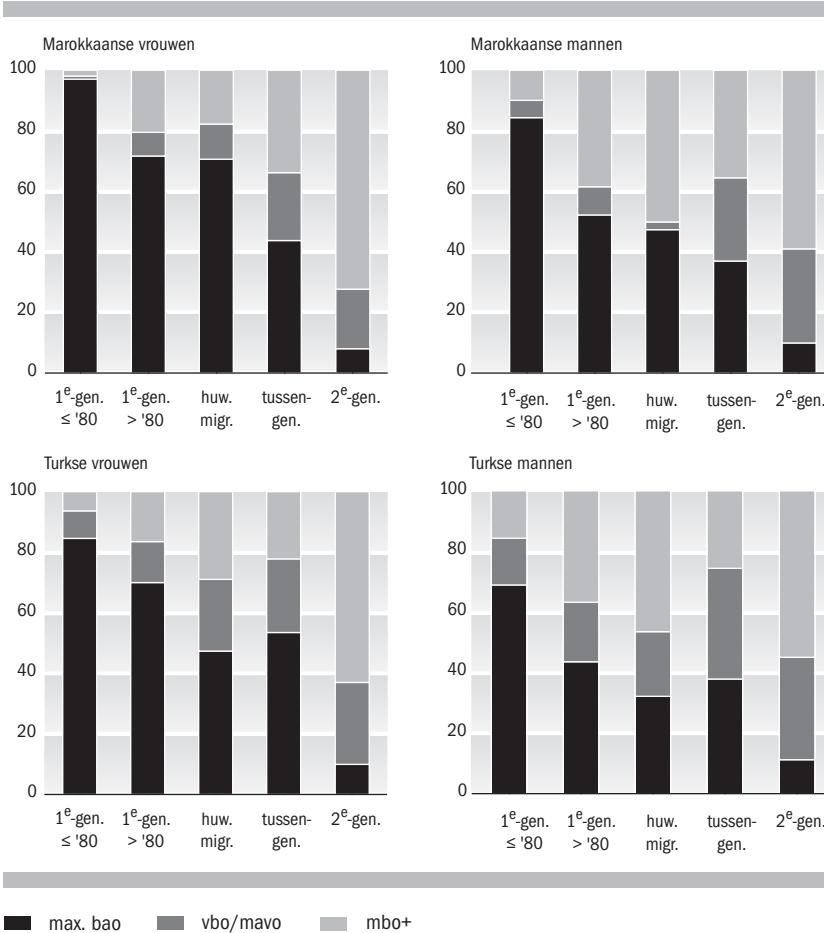
Bron: ISEO/SCP (SPVA'02, gewogen); ISEO (MOL2000)

Figuur 3.2 geeft een verdere verfijning weer van de indeling naar generaties voor Turkse en Marokkaanse mannen en vrouwen. De figuur laat zien dat het opleidingsniveau onder Turkse en Marokkaanse huwelijksmigranten in vergelijking met de tweede generatie erg laag is. Vrouwelijke huwelijksmigranten (vooral Marokkaanse) zijn ook nog eens een stuk lager opgeleid dan de mannelijke huwelijksmigranten. Zij hebben veel vaker dan de mannen ten hoogste basisonderwijs genoten. Bovendien is de tussengeneratie Turkse en Marokkaanse vrouwen (tussen hun zesde en achttiende jaar in Nederland gekomen) gemiddeld genomen vrij laag opgeleid: zowel ten opzichte van de tweede generatie als ten opzichte van de mannen uit de tussengeneratie. Deze cijfers moeten wel met de nodige voorzichtigheid worden bekeken aangezien de celvullingen aan de lage kant zijn.

Het bovenstaande geeft aan dat de migratiegeschiedenis een bepalende factor is voor de positie van vrouwen uit de minderheden in het onderwijs. Marokkaanse en Turkse vrouwen uit de eerste generatie zijn qua opleidingsniveau verre van toegerust voor de Nederlandse samenleving: een groot deel van deze vrouwen heeft zelfs geen basisonderwijs gevolgd. Daarnaast is vooral de opleidingspositie van de veel jongere vrouwelijke huwelijksmigranten zorgwekkend. De grote meerderheid van met name de Marokkaanse vrouwen die als huwelijksmigrant naar Nederland zijn gekomen, heeft basisonderwijs. Dit betekent dat zij zelf niet voldoende zijn toegerust om te kunnen participeren in de Nederlandse samenleving, maar het vormt – vanwege de belangrijke

rol die het opleidingsniveau van de ouders speelt in dat van hun kinderen – ook een belemmering voor hun kinderen die in het Nederlandse onderwijssysteem mee moeten zien te komen.

Figuur 3.2 Opleidingsniveau van schoolgaanden en niet-schoolgaanden naar etnische groep, migrantentype en geslacht, 2002 (in procenten)

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02, gewogen)

Verschillen tussen leeftijdsgroepen

Figuur 3.3 geeft inzicht in de verschillen in opleidingsniveau tussen vrouwen uit de minderheden van verschillende leeftijd. Van het deel van de jongeren dat nog onderwijs volgt, wordt ook hier het uiteindelijke opleidingsniveau geschat aan de hand van het huidige schooltype. Deze figuur weerspiegelt grotendeels het beeld dat naar voren kwam door generaties te vergelijken. Oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen (

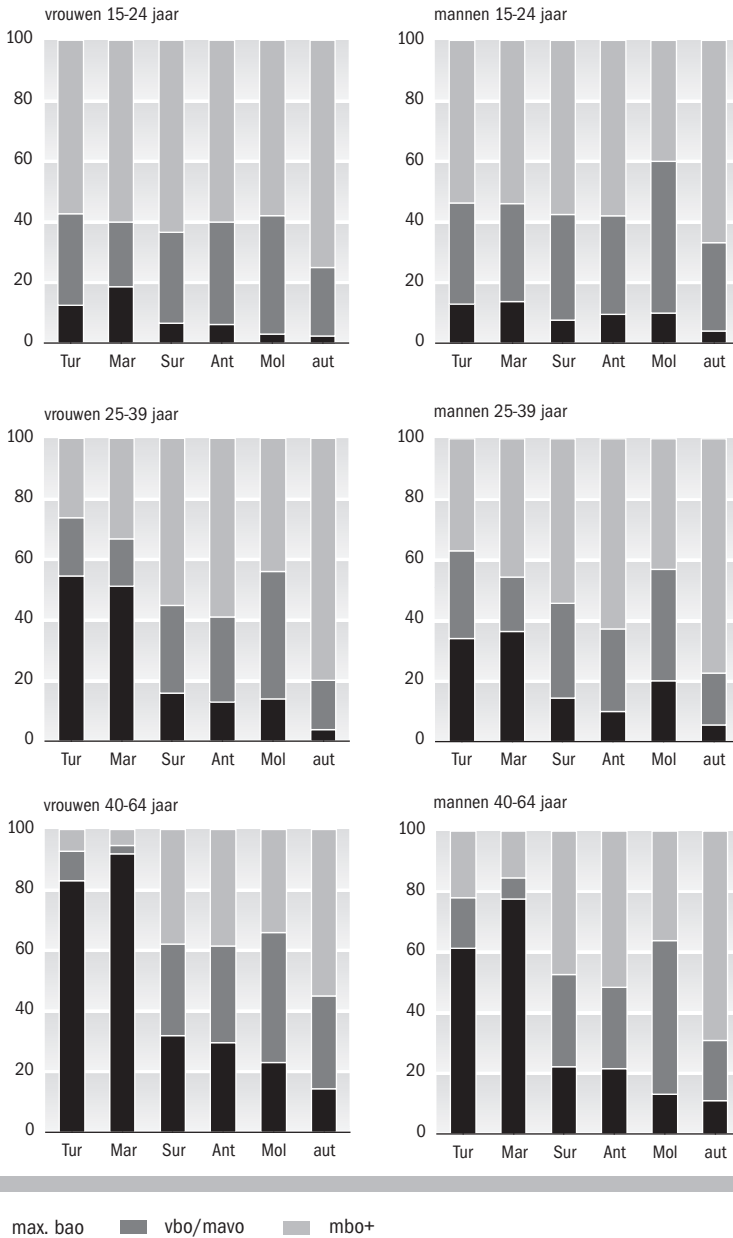
40-64 jaar) zijn het laagst opgeleid en hebben vaker geen diploma dan oudere Surinaamse en Antilliaanse vrouwen, maar ook dan de mannen uit de eigen etnische groep.¹ Vrouwen tussen de 25 en 40 jaar zijn al een stuk hoger opgeleid, maar halen nog niet het niveau van vrouwen uit andere herkomstgroeperingen en mannen uit de eigen etnische groep.

In de jongste leeftijdsklasse (15-24 jaar) zijn de verschillen tussen vrouwen van verschillende herkomst grotendeels weggevallen. In vergelijking met autochtone vrouwen is nog wel sprake van een achterstand in opleidingsniveau, maar ten opzichte van de mannen zijn de verschillen in deze jongste leeftijdsgroep verdwenen of zelfs omgezet in een voorsprong. Dit geldt vooral voor jonge Molukse vrouwen. Bij Marokkaanse jonge vrouwen is duidelijker dan bij andere groepen sprake van een tweedeling tussen een deel dat relatief hoog is opgeleid en een deel dat juist zeer laag is opgeleid. Deze laatste groep vrouwen bestaat zoals we hiervoor ook al zagen voor een groot deel uit huwelijksmigrantes. Voor de jongste leeftijdsgroep (15-24 jaar) is de slotsom dat de emancipatie van vrouwen uit de minderheden ten opzichte van de mannen uit de eigen etnische groep goeddeels als voltooid kan worden beschouwd. De achterstand in opleidingsniveau ten opzichte van autochtone vrouwen is echter nog niet ingelopen.

Een startkwalificatie

Wat betreft de kans op betaald werk, wordt het onderwijs vanuit het perspectief van beleid als geslaagd beschouwd als alle jongeren aan de norm van een startkwalificatie voldoen. Een startkwalificatie komt overeen met een havo- of vwo-diploma dan wel met een voltooide basisberoepsopleiding (het tweede niveau van het mbo). De aandelen jongvolwassenen zonder startkwalificatie onder etnische minderheden geven echter een onthutsend beeld. Bij Turken en Marokkanen moet de meerderheid van de jongvolwassenen het ook momenteel nog stellen zonder startkwalificatie (Gijsberts 2003a). Zij hebben hooguit een vbo- of mavo-diploma of moeten ook dat ontberen. Dit weinig florissante beeld volgt uit het feit dat jongvolwassen uit etnische minderheidsgroepen veelal niet of slechts deels in Nederland onderwijs hebben gevolgd. Bovendien is de schooluitval onder jongeren uit etnische minderheidsgroeperingen in het voortgezet onderwijs hoog (zie § 3.5).

Figuur 3.3 Opleidingsniveau van schoolgaanden en niet-schoolgaanden naar etnische groep, leeftijd en geslacht, 2002 (in procenten)

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02, gewogen); IESO (mol2000); CBS (EBB'02); Dagevos et al. (2003)

Uit figuur 3.3 is op te maken dat Turkse en Marokkaanse vrouwen tussen de 25 en 40 jaar het vaakst geen startkwalificatie hebben: 74% van de Turkse vrouwen en 67% van de Marokkaanse vrouwen in deze leeftijdscategorie heeft niet meer dan een vbo- of mavo-diploma.² Dit betekent dat deze vrouwen – die dus niet meer in het onderwijs participeren – toch nog ongeveer 10 procentpunten vaker dan de mannen uit de eigen etnische groep niet beschikken over een startkwalificatie. Ter vergelijking: rond de 20% van de autochtone vrouwen tussen de 25 en 40 jaar voldoet niet aan de norm van de startkwalificatie.

Voor de jongere leeftijdsgroep (die deels nog in het Nederlandse onderwijs participeert) ziet het beeld er aanzienlijk gunstiger uit (figuur 3.3). Zo het er nu uitziet, behaalt binnen deze leeftijdsgroep 40% van de vrouwen uit de minderheden geen startkwalificatie. Verschillen tussen vrouwen uit verschillende groepen en tussen vrouwen en mannen zijn hier niet meer aan de orde. Wel is het aandeel zonder startkwalificatie onder autochtone vrouwen nog aanzienlijk lager. Of deze jonge vrouwen uit de minderheden ook daadwerkelijk een startkwalificatie behalen, is nog de vraag. Zij participeren immers nog in het onderwijs en voldoen pas aan de norm van een startkwalificatie als zij ook daadwerkelijk hun diploma behalen, maar de vooruitzichten zijn in ieder geval aanmerkelijk gunstiger dan voor de jongvolwassen vrouwen van boven de 25 jaar.

Determinanten van verschillen in opleidingsniveau

Zoals in het voorgaande al duidelijk werd, bestaat er een samenhang tussen het opleidingsniveau van vrouwen uit de minderheden en kenmerken als leeftijd en migrantentype. Daarnaast zijn voor het uiteindelijk bereikte opleidingsniveau van etnische minderheden ook het land van opleiding en het opleidingsniveau van de ouders van belang (Tesser en Iedema 2001; Gijsberts 2003a). Voor een deel overlappen deze kenmerken elkaar. Om de afzonderlijke bijdrage van deze kenmerken aan de verklaring van verschillen in opleidingsniveaus vast te stellen, is daarom een regressie-analyse uitgevoerd waarin al deze kenmerken stapsgewijs zijn opgenomen (in model 1 t/m 5 van tabel 3.3).³

In het eerste model is te zien dat Turkse en Marokkaanse vrouwen, maar ook de mannen inderdaad beduidend lager zijn opgeleid ten opzichte van de referentiecategorie van Surinaamse mannen. Deze categorie is als referentiecategorie gekozen omdat zij er van alle etnische groepen over het algemeen het beste voor staan. Overigens blijkt uit model 1 dat van een achterstand van Antilliaanse en Surinaamse vrouwen op de mannen geen sprake is.

Uit de analyse komt naar voren dat het land waar de opleiding is gevolgd een belangrijk kenmerk is in de verklaring van verschillen in opleidingsniveau. Een opleiding in Nederland levert twee ‘eenheden’ opleidingsniveau meer op dan een opleiding in het land van herkomst. Dit is bijvoorbeeld het verschil tussen alleen basisonderwijs en

een mavo-opleiding. Een vergelijking tussen model 3 en model 4 in tabel 3.3 laat zien dat de opleidingsachterstand van Turkse en Marokkaanse vrouwen voor een belangrijk deel is toe te schrijven aan het feit dat zij hun opleiding uitsluitend in het herkomstland hebben gehad of zelfs in het geheel geen opleiding hebben gevolgd (dit is te zien aan de afnemende effecten van etnische groep tussen model 3 en 4). Ongeveer de helft van de achterstand van de Turkse en Marokkaanse vrouwen is hieraan te wijten.

Kortom, het land waarin de opleiding is gevolgd verklaart een aanzienlijk deel van de verschillen in opleidingsniveau tussen minderheidsgroeperingen, maar het verklaart zeker niet alles. Zelfs wanneer personen uit de verschillende minderheidsgroeperingen precies dezelfde kenmerken hebben (dus dezelfde leeftijd, dezelfde migratiegeneratie, een gelijk opleidingsland), dan zijn Turkse en Marokkaanse vrouwen nog steeds het laagst opgeleid.

In de laatste kolom van tabel 3.3 is te zien wat de opleiding van de ouders toevoegt aan de verklaring van verschillen in opleiding. De belangrijkste bevinding is dat verschillen in opleiding van de ouders een aanzienlijk deel van de verschillen in opleiding tussen Turken en Marokkanen enerzijds en Surinamers en Antillianen anderzijds verklaren (Tesser et al. 1999). Turken en Marokkanen zijn lager opgeleid dan Surinamers en Antillianen doordat hun ouders vaker geen of weinig opleiding hebben gehad. Bij Turkse en Marokkaanse vrouwen verklaart het opleidingsniveau van de ouders circa 40% van het verschil met de Surinaamse mannen. Bij de mannen is dit effect nog groter: bij Marokkaanse mannen verklaart het opleidingsniveau van de ouders de helft van het verschil met Surinaamse mannen weg, bij Turkse mannen blijft er na controle voor opleidingsniveau zelfs geen verschil meer over.

Uit de analyses blijkt ook dat jongere generaties minderheden hoger zijn opgeleid dan oudere generaties; voor een belangrijk deel omdat zij vaker geheel of gedeeltelijk in Nederland onderwijs hebben gevolgd. Met de wisseling van de generaties zal het opleidingsniveau van Turkse en Marokkaanse vrouwen verder stijgen, voor een belangrijk deel omdat de tweede generatie de opleiding geheel in Nederland volgt. De aanwas van huwelijksmigranten – die niet aan het Nederlandse onderwijs hebben deelgenomen – zal deze stijging echter afremmen.

Tabel 3.3 Effecten van relevante achtergrondkenmerken op gerealiseerd opleidingsniveau van 15 tot 64 jarige vrouwen en mannen, 2002 (ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten en verklaarde varianties)^a

	model 1	model 2	model 3	model 4	model 5
constante	3,52	2,82	2,56	1,65	0,97
etnische groep (Surinaamse mannen=ref.cat.)					
Turkse vrouwen	-1,32	-1,48	-1,36	-0,66	-0,40
Turkse mannen	-0,87	-0,95	-0,85	-0,28	n.s.
Marokkaanse vrouwen	-1,37	-1,62	-1,50	-0,84	-0,52
Marokkaanse mannen	-1,16	-1,22	-1,12	-0,62	-0,31
Antilliaanse vrouwen	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Antilliaanse mannen	0,46	0,31	0,44	0,23	n.s.
Surinaamse vrouwen	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
leeftijd (40-64 jaar=ref.cat.)					
15-24 jaar		1,77	0,91	0,38	0,29
25-39 jaar		1,01	0,64	0,25	0,21
migrantentype (1 ^e generatie ≤ 1980=ref.cat.)					
1 ^e generatie > 1980			0,27	0,39	0,37
Huwelijksmigranten			0,58	0,91	0,84
Tussengeneratie			0,41	-0,36	-0,39
2 ^e generatie			1,26	0,44	0,25
land van opleiding (herkomstland of geen opleiding=ref.cat.)					
herkomstland en Nederland				2,19	2,11
alleen Nederland				1,88	1,87
opleiding ouders					0,42
R ² (in %)	9,2	20,2	22,7	36,0	38,4

a Gerealiseerd opleidingsniveau is in deze analyse een ordinale variabele met 8 categorieën: significant als $p < 0,05$; n.s. = niet significant; (n=6418).

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02)

3.3 Taalbeheersing van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen

Het spreekt vanzelf dat het gebruik van het Nederlands Turken en Marokkanen voor grotere problemen stelt dan Surinamers en Antillianen, van wie velen in het herkomstland al Nederlands spraken. Turken blijken daarbij nog wat meer moeite met het Nederlands te hebben dan Marokkanen (Gijsberts 2003a). Uit de *Rapportage Minderheden 2003* is gebleken dat de Nederlandse taal vooral een probleem is voor oudere Turken en Marokkanen en voor de veel jongere huwelijksmigranten (tabel 3.4). De tweede generatie Turken en Marokkanen spreekt de taal inmiddels even goed als de tweede generatie Surinamers en Antillianen.

Zoals in hoofdstuk 1 besproken, kan voor informatie over de taalbeheersing van vrouwen uit de minderheden geen gebruik worden gemaakt van het SPVA onderzoek. Het is echter wel mogelijk van een andere bron gebruik te maken, namelijk van het zogenaamde Prima onderzoek. In dit onderzoek zijn gegevens verzameld over de moeite die ouders van schoolgaande kinderen hebben met verschillende aspecten van het Nederlands (verstaan, spreken, lezen en schrijven). De taalbeheersing van ouders van schoolgaande kinderen heeft een speciale relevantie. Hun taalbeheersing heeft immers ook effect op het beheersen en gebruiken van de Nederlandse taal door hun kinderen.

Tabel 3.4 geeft de beheersing van de Nederlandse taal weer van zowel moeders als vaders van basisschoolleerlingen voor het schooljaar 2000/2001. In dit onderzoek zijn de gegevens wel representatief voor de totale groep moeders van leerlingen uit verschillende minderheidsgroeperingen. De ouders konden hun beheersing van het Nederlands aangeven op een schaal met vijf antwoordcategorieën: van 'niet/zeer slecht' tot 'zeer goed'.⁴ Ook hier blijkt dat Turken en Marokkanen meer moeite hebben met de Nederlandse taal dan Surinamers en Antillianen. Het lezen en schrijven gaat hen bovendien moeilijker af dan het verstaan en spreken, terwijl er bij Surinamers en Antillianen nauwelijks verschil is tussen mondelinge en schriftelijke vaardigheden.

Opvallend in het kader van dit onderzoek is dat Turkse en Marokkaanse moeders van schoolgaande kinderen beduidend meer moeite hebben met het Nederlands dan vaders. Hier blijkt het grote belang van onderwijs, immers een groot deel van de Turkse en Marokkaanse vrouwen heeft nooit op school gezeten. In aanvulling daarop zou voor een deel van deze vrouwen hun geïsoleerde positie een rol kunnen spelen: het feit dat deze vrouwen veelal aan huis gebonden zijn zal zeker geen positieve bijdrage leveren aan hun beheersing van het Nederlands. Voor het beleid zou deze groep Turkse en Marokkaanse moeders met jonge kinderen een prioritaire categorie moeten zijn. Zij kunnen immers weinig bijdragen aan de taalvaardigheid van hun kinderen in het basisonderwijs en uit de *Rapportage Minderheden 2003* is gebleken dat Turkse en Marokkaanse kleuters al met een flinke taalachterstand het basisonderwijs instromen. Op deze achterstand in het basisonderwijs gaat de volgende paragraaf verder in.

Tabel 3.4 Beheersing van de Nederlandse taal van moeders en vaders van schoolgaande kinderen naar etnische groep, 2000 (gemiddelden)^a

	moeders				vaders			
	verstaan	spreken	lezen	schrijven	verstaan	spreken	lezen	schrijven
Turken	3,4	3,3	3,2	3,0	3,7	3,6	3,5	3,3
Marokkanen	3,5	3,2	3,0	2,9	3,8	3,7	3,6	3,4
Surinamers	4,4	4,4	4,5	4,4	4,5	4,4	4,4	4,4
Antillianen	4,1	4,0	4,3	4,0	4,3	4,2	4,2	4,1
autochtonen	4,6	4,6	4,6	4,5	4,6	4,6	4,6	4,5

a De scores lopen van 1 (niet/zeer slecht) tot 5 (zeer goed); (n=7148).

Bron: ITS/SCO/NWO (Prima'00); Dagevos et al. (2003)

Voor de Molukkers zijn ook gegevens beschikbaar over hun beheersing van het Nederlands (ingeschat door de interviewer die het gesprek afnam). De overgrote meerderheid van de Molukkers in Nederland spreekt de taal goed. Tussen mannen en vrouwen zijn weinig verschillen. Ook van de eerste generatie Molukse vrouwen heeft meer dan de helft een goede beheersing van het Nederlands (tabel 3.5).

Tabel 3.5 Goede beheersing van het Nederlands, Molukse vrouwen naar leeftijd en generatie, 2000 (in procenten)

Molukkers	goede beheersing van het Nederlands
leeftijd	
15-24 jaar	97
25-39 jaar	90
≥ 40 jaar	79
generatie	
3 ^e generatie	100
2 ^e generatie	95
1 ^e generatie	63
(n)	487

Bron: ISEO (Mol2000)

3.4 Meisjes uit etnische minderheidsgroepen in het basisonderwijs

Ondanks het feit dat leerlingen uit de minderheden het in het basisonderwijs steeds beter gaan doen, is er nog een aanzienlijke achterstand in te halen op autochtone leerlingen. Het tempo waarin de taalachterstand wordt ingehaald is niet hoog genoeg om binnen afzienbare tijd van een overwonnen probleem te spreken. Bij rekenen is dit perspectief er wel (Gijsberts 2003b). Figuur 3.4 illustreert dit nog eens voor leerprestaties in groep 8: leerlingen uit de minderheden lopen veel meer achter in hun taalprestaties dan in hun rekenprestaties. Dit is zowel het geval ten opzichte van autochtone niet-achterstandsleerlingen als ten opzichte van de autochtone achterstandsleerlingen (de autochtone leerlingen met laagopgeleide ouders).

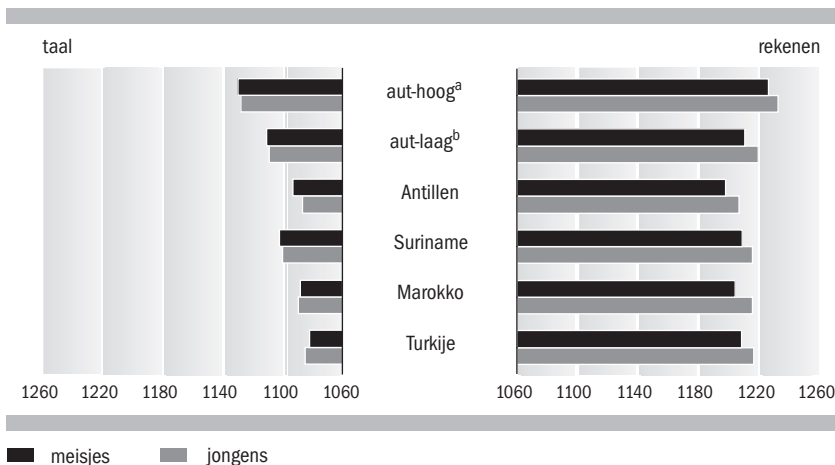
Turkse en Marokkaanse meisjes behalen in vergelijking met meisjes uit andere groepen de slechtste scores op taal. Ook op rekenen behoren zij tot de zwakkere groepen, net als de Antilliaanse meisjes. Surinaamse meisjes presteren een stuk beter, met name in taal, maar nog steeds halen zij niet het niveau van de autochtone meisjes.

Eerder onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat meisjes gemiddeld genomen beter zijn in taal en jongens in rekenen. Voor rekenen zijn de sekseverschillen daarbij doorgaans groter dan voor taal (CBS 2002b: 24). Figuur 3.4 laat zien dat deze bevinding in grote lijnen ook voor leerlingen uit de minderheden opgaat. Terwijl in groep 2 de meisjes het in vrijwel alle gevallen zowel op taal als op rekenen nog beter doen dan de jongens, is er vanaf groep 4 een duidelijke scheiding zichtbaar tussen de prestaties in taal en rekenen. Meisjes zijn beter in taal, jongens in rekenen.

Bij rekenen zijn de verschillen tussen jongens en meisjes in alle herkomstcategorieën ongeveer even groot als bij de autochtone leerlingen. Onder Marokkanen lijken de verschillen tussen jongens en meisjes in rekenvaardigheid in het bijzonder in groep 8 zelfs nog wat groter te zijn dan onder autochtone leerlingen. Marokkaanse meisjes scoorden in groep 2 als enige groep meisjes ook al slechter op rekenen dan de jongens uit de eigen etnische groep.

In taal scoren de meisjes over het algemeen beter dan de jongens, maar voor Turkse en Marokkaanse meisjes geldt dit niet: zij scoren slechter in taal dan de jongens. Deze achterstand zou te maken kunnen hebben met het feit dat meisjes uit deze etnische groepen minder bewegingsvrijheid hebben dan de jongens. Zij zitten noodgedwongen meer thuis bij hun moeders, die zoals in de vorige paragraaf bleek, vaak zelf niet of nauwelijks Nederlands spreken. Dit zou nog kunnen worden verstrekt door een in sociologisch onderzoek geopperde veronderstelling dat reproductie van sociale hulpbronnen in hogere mate van moeders naar dochters zou verlopen dan bijvoorbeeld van moeders naar zonen of van vaders naar zonen (Van der Lippe et al. 1995). Dit zou met name gelden voor de overdracht van culturele hulpbronnen (DiMaggio 1982). In empirisch onderzoek is voor deze veronderstelling tot dusverre echter weinig ondersteuning gevonden (maar zie Tesser 1986). Voor minderheden zijn deze relaties nog nooit onderzocht, maar het lijkt plausibel dat Turkse en Marokkaanse meisjes juist omdat ze meer tijd thuis door brengen, minder van de Nederlandse taal meekrijgen dan de jongens uit de eigen groep.

Figuur 3.4 Taal- en rekenprestaties in groep 8 naar etnische groep en geslacht, 2000/2001 (gemiddelde vaardigheidsscores)

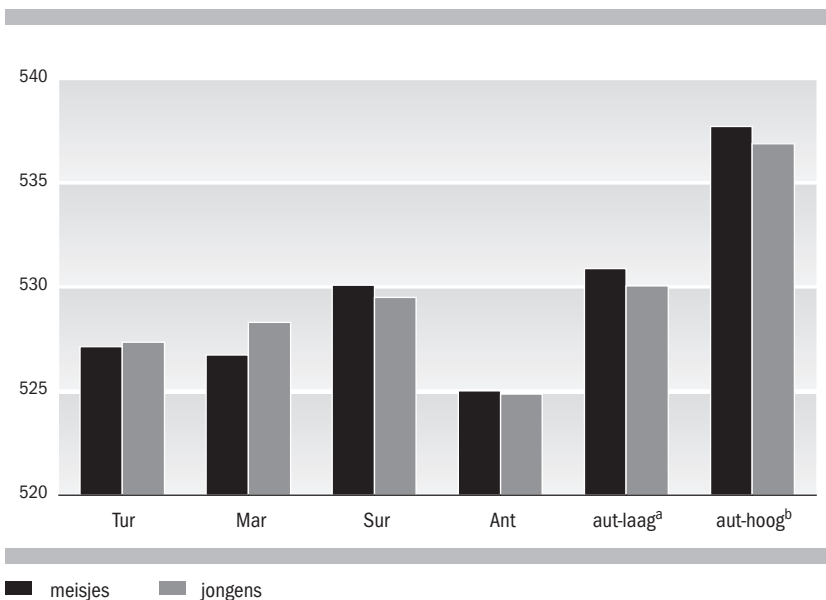
a Eén van beide ouders heeft tenminste een mavo opleiding voltooid (autochtone niet-achterstandsleerlingen).
 b Beide ouders hebben ten hoogste een lbo opleiding voltooid (autochtone achterstandsleerlingen).

Bron: ITS/SCO/NWO (Prima'00/'01); Dagevos et al. (2003)

Figuur 3.5 laat zien hoe meisjes en jongens verschillen in de totaalscore op de Cito eindtoets. Van alle meisjes scoren Antilliaanse meisjes het slechtst op de Cito eindtoets, terwijl Surinaamse meisjes de hoogste scores behalen. Zij zitten bijna op het niveau van autochtone achterstandsleerlingen. Over het algemeen doen de meisjes het beter dan de jongens. De verschillen zijn echter niet zo groot: maximaal één punt verschil tussen de gemiddelde eindtoetsscore van jongens en meisjes. We zien wederom dat Marokkaanse meisjes het slechter doen op de Cito eindtoets dan Marokkaanse jongens; het verschil tussen beide groepen is ruim anderhalve punt in het nadeel van de meisjes. Tussen Turkse en Antilliaanse meisjes en jongens is praktisch geen verschil waarneembaar.

De afgelopen jaren hebben de meisjes een duidelijke inhaalslag gemaakt op de Cito eindtoets (niet in de figuur weergegeven). In 1994 scoorden de jongens namelijk nog beduidend hoger. Dit geldt het meest voor leerlingen van Turkse en Surinaamse herkomst. Maar ook autochtone meisjes zijn sinds 1994 de jongens voorbijgestreefd. Alleen Marokkaanse meisjes hebben hun achterstand op de jongens de afgelopen jaren niet verkleind.⁵

Figuur 3.5 Cito eindtoets basisonderwijs naar etnische groep en geslacht, 2000/2001 (gemiddelde totaalscores)

a Beide ouders hebben ten hoogste een Ibo-opleiding voltooid (autochtone achterstandsleerlingen).

b Eén van beide ouders heeft ten minste een mavo-opleiding voltooid (autochtone niet-achterstandsleerlingen).

Bron: ITS/SCO/NWO (Prima '00/'01); Dagevos et al. (2003)

Verschillen tussen meisjes en jongens in adviezen voor havo en vwo volgen grotendeels de verschillen in Cito eindscores (*Rapportage minderheden 2003*). In de meeste etnische groepen krijgen meisjes vaker een havo/vwo-advies dan jongens. Marokkaanse en Turkse meisjes krijgen echter in mindere mate een havo/vwo-advies dan de jongens. Dit is te verklaren vanuit het feit dat in de adviezen voor vervolgonderwijs rekenprestaties een zwaarder gewicht krijgen dan taalprestaties (Tesser en Iedema 2001; Gijsberts 2003b) en zoals we hiervoor zagen, scoren Marokkaanse en Turkse meisjes juist slecht op rekenen in vergelijking met de jongens. Ook vergeleken met meisjes uit andere etnische groepen krijgen Marokkaanse meisjes het minst vaak een advies voor havo of vwo.

3.5 Meisjes uit etnische minderheidsgroepen in het voortgezet onderwijs

De eerste fase van het voortgezet onderwijs

Ook in het voortgezet onderwijs blijken Turkse en Marokkaanse jongeren nog een behoorlijke achterstand te hebben op autochtone leerlingen. Ze zijn minder vaak te vinden in het havo en vwo en vaker in het vmbo (Herweijer 2003). In figuur 3.6 is de verdeling van meisjes en jongens uit verschillende etnische groepen weergegeven over de verschillende schoolsoorten in het derde jaar van het voortgezet onderwijs.⁶ Omdat leerlingen in deze fase de – in veel gevallen gemengde in de zin van meer schoolsoorten omvattende – brugklas achter de rug hebben, geeft deze figuur de definitieve verdeling over de schoolsoorten weer.

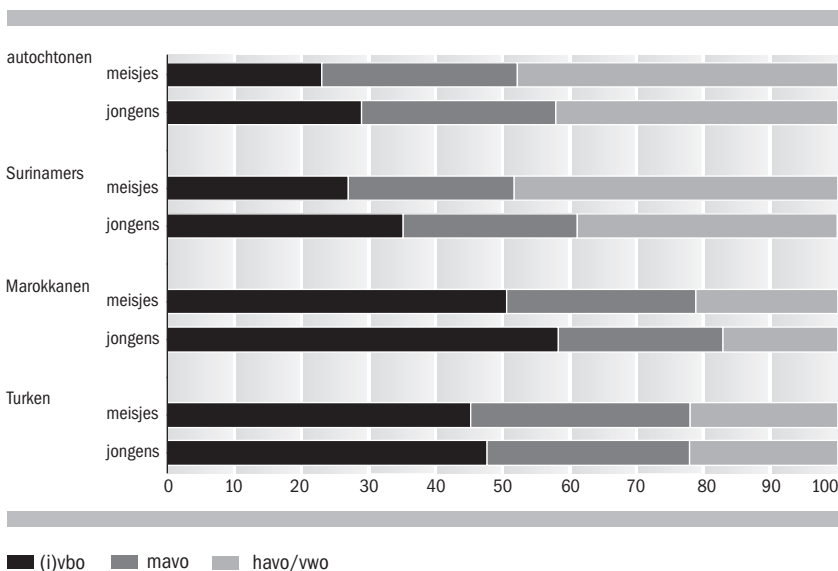
Meisjes uit etnische minderheidsgroepen liepen tot voor kort nog achter op de jongens in het voortgezet onderwijs: midden jaren negentig namen zij minder dan jongens uit de minderheden deel aan het havo/vwo. Door een sterke groei van de deelname onder meisjes uit de minderheden op het havo/vwo is daar in korte tijd verandering in gekomen (Herweijer 2003). Zoals bekend is de traditionele onderwijsachterstand van autochtone meisjes ook al sinds geruime tijd omgeslagen in een voorsprong (SCP 2001). Zoals te zien in figuur 3.6 hebben Turkse meisjes hun achterstand op de jongens weggewerkt, bij de Marokkaanse en Surinaamse jongeren is de achterstand van meisjes zelfs omgeslagen in een voorsprong. Het havo/vwo deelnamecijfer van de meisjes uit deze etnische groepen ligt nu zo'n vier à tien procentpunten hoger dan van de jongens. Vooral Surinaamse meisjes springen eruit; zij hebben niet alleen een voorsprong op de jongens, maar ook hun achterstand op autochtone meisjes is verdwenen. De deelname van Marokkaanse en Turkse meisjes aan havo/vwo ligt nog wel op een aanzienlijk lager niveau vergeleken met autochtone meisjes.

De gegevens gepresenteerd in de vorige paragraaf laten zien dat Turkse en Marokkaanse meisjes aan het einde van de basisschool nog een achterstand hebben op de Turkse en Marokkaanse jongens. In het voortgezet onderwijs slagen zij er in hun achterstand in korte tijd weg te werken (Turkse meisjes), of zelfs een voorsprong te behalen (Marokkaanse meisjes). Daarbij heeft de voorsprong van de Marokkaanse meisjes op

de jongens vooral te maken met de geringe deelname van Marokkaanse jongens aan het havo/vwo. Marokkaanse meisjes zitten bijvoorbeeld niet vaker dan Turkse meisjes op het havo/vwo. Een mogelijke verklaring voor de inhaalslag van Turkse en Marokkaanse meisjes ten opzichte van de jongens uit de eigen etnische groep in het voortgezet onderwijs, zou kunnen liggen in de omstandigheid dat deze meisjes naast hun school minder beslommingen hebben dan de jongens en deze extra tijd benutten door te studeren, terwijl jongens hun vertier buitenshuis zoeken.⁷ Ook de motivatie van Turkse en Marokkaanse meisjes zou daarom groter zijn dan die van de jongens wat zich zou kunnen vertalen in betere studieresultaten (Bouw et al. 2003).

Hoewel verschillende groepen nog een duidelijke achterstand hebben op de autochtone jongeren, is de verhouding tussen jongens en meisjes wel volgens het patroon van de autochtone jongeren. In zekere zin is in deze fase van het onderwijs de emancipatie van meisjes uit etnische minderheidsgroeperingen ten opzichte van de jongens uit de eigen etnische groep dus voltooid. Voor de Surinaamse meisjes geldt dat in dubbel opzicht: zij hebben ook geen achterstand meer op autochtone meisjes (en dus ook niet op de autochtone jongens).

Figuur 3.6 Positie in leerjaar drie van het voortgezet onderwijs naar etnische groep^a en geslacht, 2001/'02 (in procenten)

a Bij Antilliaanse jongeren is in verband met het te geringe aantal scholieren in het onderzoek geen uitsplitsing naar geslacht gemaakt.

Bron: CBS/GION (voel 1999); Herweijer (2003)

Eindexamen en diploma's in het voortgezet onderwijs

Tabel 3.6 geeft voor de verschillende etnische groepen de deelname aan voortgezet onderwijsexamens weer. De totale examendeelname is nader onderverdeeld in aantallen geslaagden en gezakten. Duidelijk is dat etnische minderheden ook aan het einde van het voortgezet onderwijs nog lang niet evenredig deelnemen aan de examens. Waar zo'n 43% van de autochtone meisjes deelneemt aan een havo- of vwo-examen, blijft het aandeel onder Turkse en Marokkaanse meisjes steken op 15%. Bij Surinaamse en Antilliaanse meisjes liggen deze percentages hoger (op 25%), maar nog aanzienlijk lager dan bij autochtone meisjes.

Wel is het zo dat ook in het eindexamenjaar de meisjes uit de minderheden de jongens hebben ingehaald. Bij Surinaamse en Antilliaanse meisjes ligt de havo/vwo deelname zeker acht procentpunten hoger dan bij de jongens. Dit is ongeveer gelijk aan de voorsprong van autochtone meisjes op autochtone jongens op dit punt. Alleen onder Turkse en Marokkaanse jongeren ligt de havo/vwo deelname van meisjes ongeveer gelijk met die van de jongens. Net als in het derde leerjaar is ook in de eindexamenfase de havo/vwo deelname van de Marokkaanse meisjes niet hoger dan bijvoorbeeld die van de Turkse meisjes.

Lagere slaagkansen bij de examens zijn voor jongeren uit de minderheden een belemmerende factor bij het behalen van een diploma voor voortgezet onderwijs. Van de autochtone leerlingen slaagt meer dan 90% voor de verschillende examens in het voortgezet onderwijs, terwijl onder allochtone jongeren deze percentages meestal niet boven de 80% uitkomen (Herweijer 2003).

Bij autochtone leerlingen doen zich nauwelijks verschillen voor in slaagkansen tussen jongens en meisjes. Bij jongeren uit de minderheden zijn er wel enige verschillen, die in de orde van grootte van 2 tot 5 procentpunten liggen. Zo hebben Marokkaanse meisjes op het vbo, mavo en havo een wat hogere slaagkans dan jongens. In het vwo is dat niet het geval. Turkse meisjes hebben daarentegen juist een relatief grote kans van slagen in het vwo. Bij Surinaamse en Antilliaanse jongeren zijn er weinig verschillen in slaagkans (Herweijer 2003).

Tabel 3.6 Deelname aan voortgezet onderwijsexamens 2001/'02 naar etnische groep en geslacht (in procenten van de relevante leeftijdsgroep^a)

	vbo		mavo		havo/vwo	
	geslaagd	gezakt	geslaagd	gezakt	geslaagd	gezakt
Turken						
meisjes	38	4	24	7	12	3
jongens	37	6	20	5	10	4
totaal	37	5	22	6	11	4
Marokkanen						
meisjes	41	3	22	3	12	2
jongens	36	4	19	3	12	2
totaal	40	3	21	3	12	2
Surinamers						
meisjes	35	3	27	4	19	6
jongens	34	3	21	2	13	4
totaal	35	3	22	3	16	5
Antillianen						
meisjes	34	3	24	3	22	4
jongens	31	4	16	1	15	2
totaal	32	3	20	2	19	3
autochtonen						
meisjes	21	0	28	1	38	3
jongens	26	1	25	1	30	2
totaal	24	1	26	1	33	3

a Voor vbo en mavo het aantal 16-jarigen, voor havo het aantal 17-jarigen, voor vwo het aantal 18 jarigen.

Bron: CBS (StatLine); Herweijer (2003)

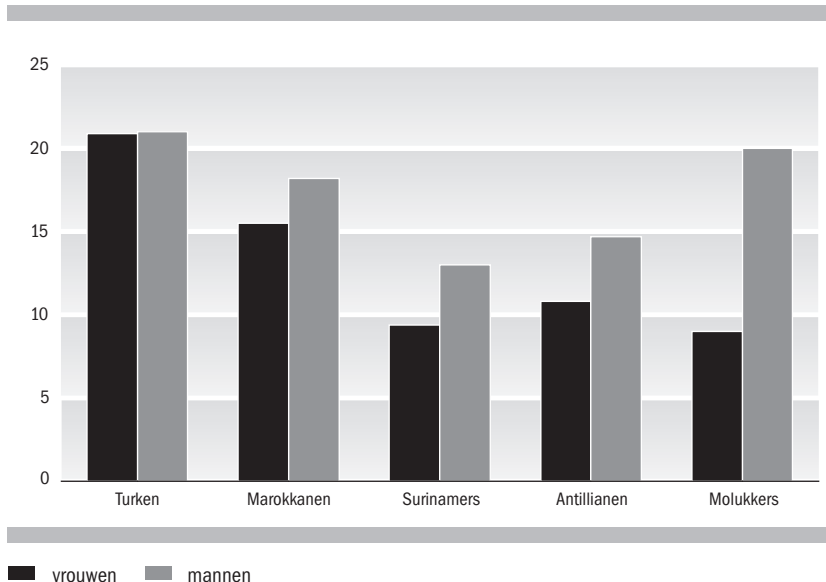
Zonder diploma uit het onderwijs

Naast het geringere examensucces vormt de hoge schooluitval onder jongeren uit de minderheden een belemmering voor het behalen van een diploma. In het onderzoek SPVA is aan de leeftijdsgroep van 15 tot 34 jaar een retrospectieve vraag naar schooluitval voorgelegd. Uit deze gegevens blijkt dat schooluitval onder jongeren uit de minderheden op een aanzienlijk hoger niveau ligt dan onder autochtone leeftijdsgenoten (Herweijer 2003). Een vergelijking tussen de meisjes uit verschillende etnische groepen laat zien dat Turkse en Marokkaanse meisjes vaker dan de meisjes uit andere etnische groepen uitvallen. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat deze verschillen te maken hebben met de relatief lage huwelijksleeftijd van Turkse en Marokkaanse vrouwen (zie hoofdstuk 2).

De al eerder opgemerkte inhaalslag van meisjes en jonge vrouwen uit minderheidsgroeperingen is echter toch ook zichtbaar in de uitvalpercentages. Zowel bij Turken als bij Marokkanen is de uitval onder jonge vrouwen zo sterk afgenomen, dat deze in 2002 op eenzelfde (Turken) of iets lager (Marokkanen) niveau ligt dan van de jonge mannen uit die groepen (figuur 3.7). In 1998 was de uitval onder jonge vrouwen in beide groepen nog 5 à 7 procentpunten hoger dan bij de mannen. Ook onder

Surinamers en Antillianen vallen de vrouwen minder vaak uit dan de mannen. Bij Molukkers is sprake van het grootste sekseverschil: onder Molukse mannen is sprake van een zeer hoge uitval, vergelijkbaar met de uitval onder Turkse jongeren. Maar deze cijfers moeten vanwege de kleine celvullingen wel met enige voorzichtigheid worden betracht.

Figuur 3.7 Schooluitval in het Nederlandse onderwijs naar etnische groep en geslacht, 2002 (in procenten)^a

a Voor Molukkers zijn de aantallen klein.

Bron: SCP/ISEO (SPVA'02, gewogen), Herweijer (2003); ISEO (Mol2000)

Een startkwalificatie behalen in het voortgezet onderwijs

De enige manier om in het voortgezet onderwijs direct een startkwalificatie te behalen is door een havo- of vwo-opleiding met succes af te ronden. Op basis van het voorgaande kan worden geconcludeerd dat Surinaamse meisjes de beste vooruitzichten hebben op het rechtstreeks voldoen aan de norm van een startkwalificatie. Ook voor Antilliaanse meisjes zijn de vooruitzichten voor de huidige lichting in het voortgezet onderwijs nog gunstig, hoewel de lichting die nu in het basisonderwijs zit aanzienlijk slechtere perspectieven heeft (denk bijvoorbeeld aan de lage Citoscores aan het einde van het basisonderwijs).

Turkse en Marokkaanse meisjes hebben een veel kleinere kans aan het einde van het voortgezet onderwijs al aan de norm van een startkwalificatie te voldoen, immers een kleine minderheid onder hen volgt havo of vwo.

Voor alle groepen meisjes uit de minderheden in het voortgezet onderwijs geldt dat de vooruitzichten over het algemeen gunstiger zijn dan voor de jongens uit de eigen etnische groep. Denk maar aan de hogere havo/vwo deelname en kleinere kans op schooluitval onder deze groepen meisjes. Ten opzichte van autochtone meisjes zijn hun kansen op een startkwalificatie in het voortgezet onderwijs echter nog aanzienlijk geringer: van de Turkse en Marokkaanse meisjes zit rond de 20% op havo of vwo, tegenover bijna 50% van de autochtone meisjes.

De grote meerderheid van de Turkse en Marokkaanse meisjes in het voortgezet onderwijs volgt een vmbo-opleiding (circa 80%). Dit betekent dat het merendeel van deze meisjes zich via vervolgonderwijs (mbo) moet kwalificeren voor de arbeidsmarkt. Overigens geldt dit ook voor 50% van de autochtone leerlingen.

3.6 Vrouwen uit etnische minderheden in het vervolgonderwijs

Enkeelmaal in het bezit van een diploma van voortgezet onderwijs stromen leerlingen uit de minderheden vaker dan autochtonen door naar een vervolgonpleiding en dit is een gunstige ontwikkeling voor de uiteindelijke aandelen jongeren die een startkwalificatie zullen behalen. Bovendien kiezen ze ook vaker voor de hoogst mogelijke vervolgonpleiding (Herweijer 2003). Toch nemen minderheden nog niet evenredig deel aan de verschillende vervolgonpleidingen. Ze stromen na het voortgezet onderwijs vooral door naar het middelbaar beroepsonderwijs en veel minder naar het hoger onderwijs. Dit is een logisch uitvloeisel van de hoge concentratie leerlingen uit de minderheden in het vmbo.

Recente informatie over de instroom in het voltijds middelbaar beroepsonderwijs (BOL) bevestigt dit beeld. Door de instroom te relateren aan de relevante leeftijds-groep is te berekenen dat meer dan de helft van de Marokkaanse en Turkse vrouwen het mbo instroomt.⁸ Bij Surinamers en Antillianen ligt de instroom wat lager, maar nog altijd aanzienlijk hoger dan bij de autochtonen. Vrouwen uit alle minderheidsgroepingen stromen vaker het mbo in dan mannen uit de eigen herkomstgroep. Dit geldt met name voor Turkse en Marokkaanse vrouwen.

Het is vermoedelijk wel zo dat leerlingen uit de minderheden naar verhouding vaak de opleidingen op de lagere niveaus van het mbo volgen, daar zijn echter geen gegevens over (zie Herweijer et al. 2003). Als dit inderdaad zo is, betekent dit dat een deel van de leerlingen uit de minderheden alsnog geen startkwalificatie zal behalen (dat is immers pas het geval bij een voltooide basisberoepsopleiding, het tweede niveau van het mbo).

In het hoger onderwijs zijn voor etnische minderheden positieve ontwikkelingen waar te nemen. Zowel in het hbo als wo is de instroom van Turken en Marokkanen in relatief korte tijd verdubbeld (Herweijer 2003). Van alle vrouwen stromen Antillianen het minste het hoger beroepsonderwijs in en Surinaamse vrouwen het meest (figuur 3.8). De instroom van Marokkaanse vrouwen ligt wat hoger dan van Turkse

vrouwen maar nog onder de Surinaamse vrouwen. De inhaalslag van jonge vrouwen uit minderheidsgroeperingen is ook hier zichtbaar. Ze stromen over het algemeen evenveel of meer dan jonge mannen uit de minderheden door naar het hoger onderwijs. Bij Surinamers en Antillianen is het hbo instroompercentage van vrouwen 4 tot 6 procentpunten hoger dan van mannen, ongeveer hetzelfde verschil als bij autochtonen. Bij Marokkanen is er een klein voordelig verschil voor vrouwen, bij Turken een klein nadelig verschil.

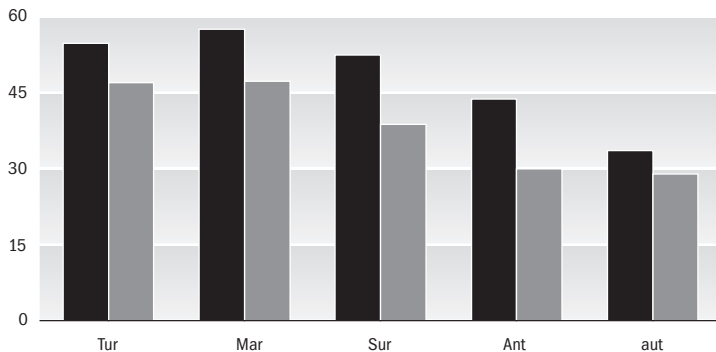
In het wetenschappelijk onderwijs ligt het verschil tussen mannen en vrouwen bij Turken, Marokkanen en Surinamers niet wezenlijk anders dan bij autochtonen. Surinaamse vrouwen hebben wel een grotere voorsprong opgebouwd op de Surinaamse mannen: van de Surinaamse vrouwen neemt 12% van de relevante leeftijdscategorie deel aan het wo, van de mannen daarentegen 8%. Dit ligt nog altijd lager dan het instroom niveau van autochtone vrouwen (17%), maar een stuk hoger dan het instroom niveau van Turkse en Marokkaanse vrouwen in het wetenschappelijk onderwijs (5 à 6%). Antilliaanse vrouwen stromen met een aandeel van 8% wat vaker in dan Turkse en Marokkaanse vrouwen

Gunstige ontwikkelingen in het vervolgonderwijs voor vrouwen uit de minderheden
De hogere instroom van vrouwen uit etnische minderheden in het mbo zou kunnen worden opgevat als een negatieve ontwikkeling voor de emancipatie van vrouwen uit de minderheden. Zij komen immers meer dan de mannen in het laagste niveau van vervolgonderwijs terecht. Maar zoals net uiteengezet komen vrouwen uit minderheidsgroepen inmiddels ook meer dan de mannen in het hbo en wo terecht. Deze ontwikkelingen bij elkaar opgeteld geven een positief beeld van de positie van jonge vrouwen uit de minderheden: over de gehele linie van het vervolgonderwijs studeren vrouwen uit de minderheden inmiddels in hogere mate door dan mannen dit doen. In vergelijking met de autochtonen is de achterstand van deze meisjes en jonge vrouwen in het hoger onderwijs echter nog groot.

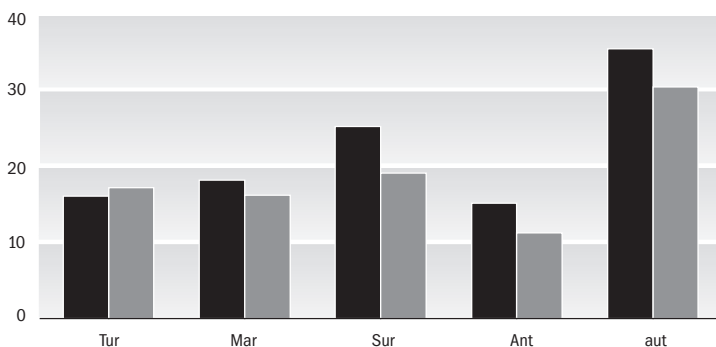
In vergelijking met de Turkse en Marokkaanse jonge vrouwen die niet meer in het onderwijs participeren, zijn de vooruitzichten voor Turkse en Marokkaanse vrouwen die een vervolgopleiding volgen aanzienlijk gunstiger. Gezien het feit dat hun havo/vwo deelname in de lift zit en gezien hun hoge deelname aan het middelbaar beroepsonderwijs mag worden verwacht dat zij in ieder geval in meerderheid aan de norm van een startkwalificatie gaan voldoen, tenzij deze vrouwen in grote getale hun opleiding voortijds afbreken.

Figuur 3.8 Instroom in het voltijds middelbaar beroepsonderwijs (bol), hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs naar etnische groep en geslacht (in procenten van de relevante leeftijdsgroep)

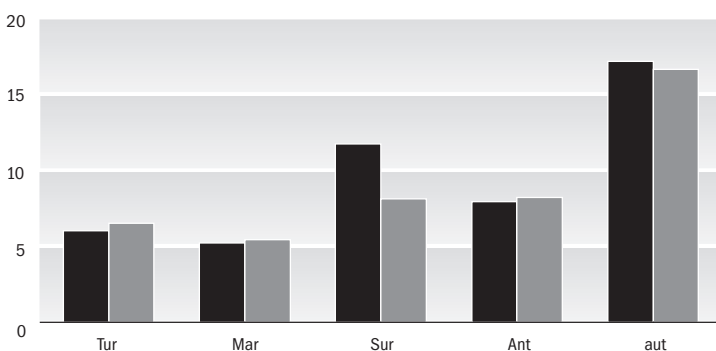
a. instroom in voltijds middelbaar beroepsonderwijs (bol)^a

b. instroom in hoger beroepsonderwijs^b

c. instroom in wetenschappelijk onderwijs^b

■ vrouwen ■ mannen

a De instroom als percentage van het aantal 17-jarigen; alleen instroom direct aansluitend op het examenjaar van het voortgezet onderwijs, zowel met als zonder voortgezet onderwijs diploma.

b De omvang van een instroomverlichting is gelijk gesteld aan het gemiddelde van het aantal 18-, 19- en 20-jarigen.

Bron: CBS (StatLine)

Een andere gunstige ontwikkeling met betrekking tot de kwalificatie voor de arbeidsmarkt is het gegeven dat vrouwen (maar ook mannen) uit etnische minderheden vaker kiezen voor opleidingsrichtingen die een goed perspectief op de arbeidsmarkt bieden (CBS 2003a). In het hoger beroepsonderwijs kiezen studenten uit de minderheden relatief vaak voor economische opleidingen.⁹ Dit geldt zowel voor vrouwen als mannen uit etnische minderheidsgroepen. In de sector techniek valt op dat vrouwen uit etnische minderheden weliswaar veel minder vaak dan de mannen uit de eigen herkomstgroep voor een technische opleiding kiezen, maar hier wel vaker voor kiezen dan autochtone vrouwen, terwijl dit voor mannen juist andersom is. De verschillen zijn echter gering.¹⁰

In het wetenschappelijk onderwijs gaat de belangstelling van studenten uit de minderheden veelal uit naar economie en rechten. Een opvallend verschil tussen vrouwen en mannen uit de minderheden is dat terwijl mannen in het wetenschappelijk onderwijs veel meer economie kiezen, vrouwen juist aanzienlijk vaker rechten studeren, maar in verhouding met autochtone vrouwen studeren vrouwen uit etnische minderheden veel vaker zowel economie als recht. Over het geheel genomen kan worden geconcludeerd dat vrouwen uit etnische minderheden minder seksespecifiek kiezen dan autochtone vrouwen.

3.7 Conclusies

Uit het voorgaande is gebleken dat er een belangrijke scheidslijn bestaat tussen vrouwen uit de minderheden die hun opleiding – kort dan wel langer geleden – achter zich hebben gelaten en zij die nog in het Nederlandse onderwijs participeren. Met betrekking tot de eerste groep zijn er een aantal groepen vrouwen die als aandachtsgroepen kunnen worden aangewezen.

De oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen afkomstig uit de eerste generatie zijn voor wat betreft het opleidingsniveau de meest problematische groep. Van de Turkse vrouwen tussen de 40 en 65 jaar heeft 80% maximaal basisonderwijs genoten, terwijl dit voor niet minder dan 90% van de Marokkaanse oudere vrouwen geldt. Een aanzienlijk deel van deze vrouwen heeft zelfs nooit leren lezen en schrijven.

Leeftijd is dus sterk bepalend voor het opleidingsniveau van vrouwen uit de minderheden. Maar de leeftijd vertelt niet het gehele verhaal. Ook de migratiegeschiedenis is bepalend voor de positie van vrouwen uit de minderheden. In dit kader is het vooral de positie van de veelal jonge vrouwelijke huwelijksmigranten die zorgen baart. De grote meerderheid van de Marokkaanse vrouwen die naar Nederland zijn gekomen om te trouwen met een Marokkaanse man heeft in Marokko niet meer dan basisonderwijs gevolgd. Ook onder Turkse vrouwen die hier naar toe migreerden om te huwen is het opleidingsniveau laag. Hetzelfde geldt, maar in wat minder sterke mate, voor Marokkaanse en Turkse vrouwen die in het kader van gezinshereniging tussen hun 6^e en 18^e jaar naar Nederland zijn gekomen, de zogenaamde tussengeneratie. Hun opleidingsniveau ligt op een veel lager niveau dan dat onder de tweede generatie en een aanzienlijk deel van deze groep voldoet niet aan de norm van een startkwalificatie.

Dit betekent dat deze groepen vrouwen niet voldoende zijn toegerust om te kunnen participeren in de Nederlandse samenleving, maar het vormt ook een belemmering voor hun kinderen om in het Nederlandse onderwijssysteem mee te komen. Voor het emancipatiebeleid zou vooral de groep Turkse en Marokkaanse moeders met jonge kinderen een prioritaire categorie moeten zijn. Hun relatief lage opleidingsniveau en slechte taalbeheersing in combinatie met hun veelal geïsoleerde positie zorgen er voor dat zij maar weinig kunnen bijdragen aan de taalvaardigheid van hun kinderen, terwijl uit de *Rapportage Minderheden 2003* is gebleken dat Turkse en Marokkaanse kleuters al met een flinke taalachterstand het basisonderwijs instromen.

Hoe gaat het nu in grote lijnen met de meisjes en vrouwen uit etnische minderheids-groepen die in het Nederlandse onderwijsstelsel participeren? In het basisonderwijs leveren Turkse en Marokkaanse leerlingen – vooral in taal - meestal de zwakste prestaties. Turkse en Marokkaanse meisjes blijven hier zelfs nog wat achter bij de jongens. Een bijzondere positie nemen Antilliaanse leerlingen in. Waar alle minderheids-groeperingen steeds betere prestaties gaan leveren in het basisonderwijs – ook Turkse en Marokkaanse leerlingen lopen hun achterstanden steeds meer in – gaan Antilliaanse leerlingen (zowel meisjes als jongens) het steeds slechter doen. Dit is een direct gevolg van de nieuwe instroom van laagopgeleide Antillianen naar Nederland in de afgelopen jaren.

Op basis van de prestaties in het basisonderwijs is het aanbevelenswaardig extra aandacht te besteden aan de taalprestaties van Turkse en Marokkaanse leerlingen. Dit geldt zowel voor meisjes als voor jongens, hoewel er voor meisjes aanwijzingen zijn dat zij nog wat minder in aanraking komen met de Nederlandse taal dan de jongens, omdat zij meer thuis worden gehouden. Maar, in het voortgezet onderwijs streven zij alsnog de jongens uit hun eigen etnische groep voorbij: de havo/vwo deelname is hoger onder Turkse en Marokkaanse vrouwen. Dit komt echter voor een belangrijk deel door de geringe deelname van met name Marokkaanse jongens aan havo/vwo. Het lijken dus leeftijdseffecten te zijn: naarmate Turkse en Marokkaanse meisjes ouder worden zou het minder uithuizig zijn van deze meisjes om kunnen slaan in hun voordeel in die zin dat ze de extra tijd benutten voor hun schoolwerk, terwijl de jongens meer afleiding gaan zoeken buiten de school.

Toch is de achterstand van Turkse en Marokkaanse meisjes op de autochtone leerlingen in het voortgezet onderwijs nog aanzienlijk. Alleen Surinaamse meisjes zijn er inmiddels in geslaagd hun achterstand op autochtone meisjes in te lopen. Aangezien zij het wat havo/vwo deelname betreft inmiddels ook beter doen dan de Surinaamse jongens is hun emancipatie in dubbel opzicht voltooid.

In het vervolgonderwijs kunnen met betrekking tot de emancipatie van vrouwen uit de minderheden positieve ontwikkelingen worden waargenomen. Vrouwen uit de minderheden stromen inmiddels in gelijke mate of zelfs meer dan de mannen door naar mbo, hbo en wo. Over de gehele linie van vervolgonderwijs doen vrouwen uit de

minderheden het inmiddels grotendeels beter dan de mannen uit de eigen etnische groep. Hun achterstand ten opzichte van autochtonen in hbo en wo deelname is echter nog aanzienlijk. Wederom geldt dit het minst voor Surinaamse jonge vrouwen, die van alle minderheidsgroeperingen het meest in het hbo en wo vertegenwoordigd zijn.

Hiermee is de groep vrouwen geïdentificeerd die het in het onderwijs het beste doet: de Surinaamse meisjes en jonge vrouwen. Zij hebben in alle stadia van het Nederlandse onderwijs – basis, voorgezet en hoger onderwijs – de kleinste achterstand op autochtonen en steeds een voorsprong op de mannen uit de eigen etnische groep. Bovendien geldt voor de jonge Surinaamse vrouwen die het onderwijs al hebben verlaten dat zij vergelijkenderwijs het hoogste opleidingsniveau hebben en het vaakst een startkwalificatie. Surinaamse vrouwen hebben minder dan vrouwen uit andere minderheidsgroeperingen te maken met belemmeringen die een goede onderwijspositie in de weg staan zoals een slechte taalbeheersing en laag opgeleide ouders. Eveneens van belang is dat de groepsgemiddelden bij Surinamers niet worden gedrukt door steeds nieuwe migratie, wat bij Turken en Marokkanen wel het geval is. Bovendien speelt het belang dat door Surinaamse vrouwen wordt toegekend aan een diploma waarschijnlijk een grote rol.

Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd dat alleen bezien binnen de eigen etnische groep, de onderwijsemancipatie van meisjes en jonge vrouwen uit etnische minderheidsgroeperingen in feite is voltooid. In vergelijking met autochtonen is de achterstand van deze meisjes en jonge vrouwen met uitzondering van de Surinaamse vrouwen echter nog groot.

Noten

- 1 Ook is een aanzienlijk deel van de oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen (40-64 jaar) nooit of slechts enkele jaren naar school geweest: 43% van de Turkse vrouwen tussen de 40 en 65 jaar heeft geen basisonderwijs voltooid en 78% van de Marokkaanse vrouwen van 40-64 jaar.
- 2 De grens voor het al dan niet hebben van een startkwalificatie kan hier niet worden gelegd bij een basisberoepsgerichte leerweg (het tweede niveau) in het middelbaar beroepsonderwijs, simpelweg omdat deze indeling destijds nog niet bestond en dus niet geldt voor personen die hun opleiding al langer geleden al dan niet hebben afgesloten met een diploma.
- 3 Wederom wordt voor schoolgaanden het opleidingsniveau geschat aan de hand van hun huidige schooltype.
- 4 Hierbij moet wel worden aangetekend dat aan respondenten zelf is gevraagd naar hun beheersing van het Nederlands, een objectieve meting van taalvaardigheid kan dit dus niet zijn. Wel is het zo dat uit het SPVA'02 onderzoek is gebleken dat de correlatie tussen de inschatting van de respondent en de inschatting van de interviewer van de taalbeheersing van de respondent hoog is (0,70).
- 5 Wanneer gekeken wordt naar de verschillende onderdelen waaruit de Cito eindtoets bestaat, dan valt op dat in alle etnische groepen jongens hoger scoren op rekenen en wereldoriëntatie, terwijl meisjes gemiddeld genomen betere scores behalen voor de onderdelen taal en informatieverwerking. Marokkaanse meisjes vormen hierop een uitzondering. Zij scoren nauwelijks beter op taal en informatieverwerking dan Marokkaanse jongens, terwijl Marokkaanse jongens vooral in rekenen een aanzienlijk hogere score behalen dan de meisjes.
- 6 Om te kunnen vergelijken met de rest van het hoofdstuk zijn de verschillende leerwegen van het vmbo vertaald naar hun voorlopers. De gemengde en theoretische leerweg zijn ondergebracht in de categorie mavo, de overige leerwegen zijn ondergebracht in de categorie (i)vbo. Havo en vwo zijn samengevoegd in verband met de geringere aantallen leerlingen uit de minderheden na uitsplitsing naar geslacht.
- 7 Hoewel hier de vraag is in hoeverre het zo is dat deze meisjes ook meer in huis moeten helpen, waardoor ze juist niet zoveel extra tijd voor hun schoolwerk overhouden.
- 8 Een beperking is wel dat alleen leerlingen die direct doorstromen naar het mbo in de cijfers zijn meegenomen. Het is echter maar de vraag in hoeverre dit zal verschillen tussen etnische groepen.
- 9 Het CBS heeft alleen cijfers beschikbaar over de totale groep niet-westerse alloctonen en maakt geen onderscheid naar verschillende herkomstgroepen.
- 10 Overigens zijn het in het wetenschappelijk onderwijs juist de autochtone vrouwen die vaker dan de vrouwen uit de minderheden voor een technische studie kiezen.

4 De sociaal-culturele positie van vrouwen uit etnische minderheden

Anne van Putten

4.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is aandacht besteed aan de onderwijspositie van vrouwen uit minderheden. Naast arbeid en inkomen vormt opleidingsniveau een van de aspecten van de structurele positie. In dit hoofdstuk wordt juist de sociaal-culturele positie van vrouwen uit de minderheden onderzocht. In de eerste plaats geeft de sociaal-culturele positie aan in hoeverre vrouwen uit minderheidsgroeperingen in contact staan met autochtonen en de Nederlandse samenleving, en in hoeverre ze met hen kenmerkende opvattingen delen. Dit betreft in feite de sociaal-culturele integratie van vrouwen uit minderheden in de samenleving. In de tweede plaats zijn aanwijzingen gevonden dat de sociaal-culturele positie in verband staat met onderwijsprestaties en arbeidsmarktpositie (Dagevos et al. 2003).

Waar bij een analyse van de structurele integratie vanzelfsprekende ijkpunten vast te stellen zijn, is dit met betrekking tot sociaal-culturele integratie echter complexer. Ten eerste zijn verschillende definities van sociaal-culturele integratie in omloop. Een veel geciteerde definitie is die van Vermeulen en Penninx (1994): 'de sociale contacten die leden en organisaties van minderheden onderhouden met de bredere samenleving en de culturele aanpassing aan de samenleving.' Dit onderscheid tussen informele contacten en culturele, of normatieve, oriëntatie wordt door meerdere auteurs gemaakt (Dominguez Martinez et al. 2002; Dagevos 2001; Pels 2000; Veenman 1995; 1994). Dagevos (2001) en Dagevos en Schellingerhout (2003) onderscheiden daarnaast ook beheersing van de Nederlandse taal en etnische identificatie als dimensies van sociaal-culturele integratie. Zij maken hierin onderscheid tussen identificatie als subjectieve dimensie, en contacten, opvattingen en taalbeheersing als objectieve dimensies.

Het vaststellen van ijkpunten van sociaal-culturele integratie is in de tweede plaats lastig, omdat het geïnterpreteerd kan worden als het stellen van de ene cultuur boven de andere. Zo wordt in dit hoofdstuk de normatieve oriëntatie van minderheden geoperationaliseerd aan de hand van moderniteit van opvattingen. Hierbij wordt uitgegaan van het dominante stelsel van moderne opvattingen binnen de Nederlandse samenleving. Deze opvattingen zijn onder andere het product van (recente) fundamentele veranderingsprocessen die kenmerkend zijn voor West-Europese samenlevingen, namelijk individualisering, rationalisering, secularisering, veranderende gezagsverhoudingen en emancipatie van vrouwen (Veenman 2002; Ester, Halman en

De Moor 1993). Het uitgaan van ‘westerse’ culturele ontwikkelingen en opvattingen bij het vaststellen van ijkpunten voor integratie betekent echter niet dat waardeoordelen over culturen worden geveld. Wel wordt de sociaal-culturele positie van etnische minderheden bepaald ten opzichte van (dominante) autochtone opvattingen, om zo de mate van integratie vast te stellen.

Hiermee zijn we beland bij een derde lastig aspect aan de analyse van sociaal-culturele integratie. Binnen elke cultuur bestaat een diversiteit aan opvattingen, waarden en gebruiken. Bepaalde subgroepen (ouderen, orthodoxe Christenen) binnen de autochtone bevolking delen sommige moderne opvattingen niet of in mindere mate. Toch zijn moderne opvattingen belangrijke, zelfs dominante, aspecten van de ‘autochtone cultuur’, omdat zij het product zijn van fundamentele processen die de hele maatschappij betreffen (Dagevos en Schellingerhout 2003). We stellen dan ook dat hoe minder modern de opvattingen van vrouwen uit minderheden zijn, hoe groter hun culturele afstand tot autochtonen en de rest van de samenleving is. Hier moet wel de kanttekening bij worden geplaatst dat het niet mogelijk is de opvattingen van autochtonen in dit hoofdstuk te presenteren. Strikt genomen kunnen we dus niet vaststellen in hoeverre vrouwen uit minderheden zich in sociaal-cultureel opzicht verhouden tot autochtone vrouwen. Wel kan worden vastgesteld in hoeverre de groepen vrouwen van elkaar verschillen wat betreft opvattingen, in hoeverre de opvattingen binnen een groep verschillen, en in hoeverre deze opvattingen afwijken van het moderne ‘ideaaltype’ (vanuit sociologisch oogpunt) (Distelbrink en Pels 2002; Dagevos en Schellingerhout 2003).

In dit hoofdstuk wordt in de eerste plaats de sociaal-culturele positie van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse en Molukse vrouwen beschreven. In de tweede plaats worden mogelijke verbanden tussen de sociaal-culturele positie van vrouwen en bepaalde (achtergrond)kenmerken onderzocht. Om te beginnen wordt het informele contact besproken dat vrouwen uit minderheden onderhouden met autochtonen. Verschillende etnische minderheidsgroepen worden met elkaar vergeleken. Ook wordt onderscheid gemaakt naar geslacht, opleiding, leeftijd en migrantentype. Bovendien wordt informeel contact met autochtonen verklaard door gelijktijdig leeftijd, opleiding, land waarin opleiding is gevolgd en migrantentype in de analyse op te nemen. Vervolgens worden opvattingen besproken met betrekking tot emancipatie en religieuze oriëntatie. Opnieuw worden verschillende vergelijkingen tussen en binnen minderheidsgroepen gemaakt. Opvattingen over emancipatie worden bovendien verklaard door gelijktijdig verschillende (achtergrond)kenmerken in de analyse op te nemen.

In de SPVA’02 worden meer aspecten van de sociaal-culturele positie gemeten dan in dit hoofdstuk behandeld worden, zoals autonomie van kinderen, familiebanden en etnische identificatie. Met betrekking tot deze laatste aspecten zijn echter geen gegevens beschikbaar voor een volledig representatieve respondentgroep, maar alleen voor de hoofden van huishoudens. Zoals gezegd in hoofdstuk 1, is vooral de generaliseerbaarheid van gegevens over Turkse en Marokkaanse vrouwen hier in het geding.

Vandaar dat alleen die onderdelen van de sociaal-culturele positie gepresenteerd worden waarover gegeneraliseerd kan worden naar alle vrouwen uit etnische minderheden in de bevolking. Dit heeft tot gevolg dat dit hoofdstuk geen volledig beeld geeft van de sociaal-culturele positie van vrouwen uit minderheden. Tot slot zijn ook gegevens van autochtonen met betrekking tot sociaal-culturele positie in de SPVA'02 opgenomen. Zoals vermeld in hoofdstuk 1, kunnen deze gegevens echter niet worden gepresenteerd in dit rapport vanwege beperkte representativiteit.

4.2 *Informeel sociale contacten*

De mate waarin vrouwen uit minderheden informele sociale contacten met autochtonen onderhouden, is in verschillende opzichten van belang voor de integratie in de Nederlandse samenleving. In de eerste plaats geven informele contacten aan in hoeverre bepaalde groepen geïsoleerd van of juist betrokken zijn bij autochtonen. Bovendien kan onder Turkse en Marokkaanse vrouwen een gebrek aan contacten met autochtonen duiden op een sociaal isolement als gevolg van strikte scheiding van de seksen (geïnspireerd op de Islam), waarbij vrouwen zich dienen te beperken tot het privédoelgebied (Bouw et al. 2003). Een dergelijk sociaal isolement kan dus wijzen op belemmeringen van de emancipatie van vrouwen (Bouw et al. 2003). Mannen zouden dan wel meer contacten met autochtonen moeten hebben dan vrouwen. Bovendien moet bedacht worden dat vrouwen die weinig contact met autochtonen hebben, wel binnen de etnische groep of met personen van andere minderheidsgroepen contact kunnen onderhouden. In de tweede plaats zijn er aanwijzingen dat contacten met autochtonen fungeren als sociaal kapitaal, dat de structurele positie kan bevorderen (Dagevos en Schellingerhout 2003; Dagevos 2001). Tot slot ligt het wellicht voor de hand te denken dat frequente informele contacten ook tot uitwisseling en het delen van opvattingen leiden. Dit kan echter niet zonder meer aangenomen worden. Er zijn immers aanwijzingen dat ondanks frequent contact vooroordelen ten opzichte van andere culturele groepen blijven bestaan, en zelfs bevestigd kunnen worden (Hewstone en Brown 1986). Dagevos (2001) benadrukt ook dat frequente contacten niet noodzakelijk samengaan met culturele integratie.

Over feitelijke contacten met autochtonen zijn in de SPVA twee vragen gesteld, te weten:

- 1 Komen er wel eens (blanke) Nederlandse vrienden of burens bij u op bezoek?
(Antwoordmogelijkheden: ja, vaak; ja, soms; nee, nooit)
- 2 Heeft u in uw vrije tijd meer contact met (blanke) Nederlanders dan met leden van uw etnische groep of heeft u meer contact met leden van uw etnische groep?
(Antwoordmogelijkheden: meer contact met leden etnische groep, met beiden evenveel, meer contact met Nederlanders)

Omdat de correlatie tussen deze twee items over informeel contact niet dusdanig hoog is dat ze voor elkaar inwisselbaar zijn¹, en het eerste item een absolute maat voor informeel contact is en het tweede item een relatieve maat, presenteren we van beide items de uitkomsten apart.

Tabel 4.1 laat een tweedeling in (absoluut) informeel contact zien, met aan de ene kant Surinaamse, Molukse en Antilliaanse vrouwen en aan de andere kant Marokkaanse en Turkse vrouwen. De eersten hebben het meeste bezoek van autochtonen, terwijl de laatsten het minste bezoek krijgen. Van Marokkaanse en Turkse vrouwen krijgt een groot deel (40%) nooit bezoek van autochtonen. Opvallend is dat dit ook voor Marokkaanse en Turkse mannen geldt. We kunnen hier dus niet zonder meer concluderen dat dit duidt op een sociaal isolement van Turkse en Marokkaanse vrouwen, dat voortkomt uit ruimtelijke seksesegregatie. Wanneer het opleidingsniveau stijgt, worden de etnische groepsverschillen over het algemeen wat kleiner. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn niet groot.

Tabel 4.1 Bezoek (soms of vaak) van autochtone vrienden of buren (in procenten), naar geslacht, etnische groep en hoogst behaalde opleidingsniveau², 15-64 jaar

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Molukkers
vrouwen	63	62	81	78	80
mannen	62	66	83	85	74
vrouwen					
max. bao	55	54	72	68	69
vbo/mavo	69	66	83	78	76
mbo/havo/vwo	73	75	83	77	89
hbo/wo	84	95	90	95	84
(n) vrouwen	1065	863	848	587	553
(n) mannen	1165	1010	767	576	605

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

De bevindingen over Turkse en Marokkaanse vrouwen in tabel 4.2 ondersteunen bovendien de gedachte dat met de opeenvolging van migratiegeneraties de informele contacten met autochtonen toenemen. Ook blijkt dat Turkse en Marokkaanse vrouwen onder de 40 jaar aanzienlijk meer contact hebben met autochtonen dan oudere vrouwen. De leeftijds- en generatieverschillen onder Molukse, Surinaamse en Antilliaanse vrouwen zijn echter kleiner. Bovendien wijzen deze verschillen niet altijd op toename van contacten naarmate men jonger is en van een recentere migratiegeneratie. Zo hebben Surinaamse en Antilliaanse vrouwen onder de 25 jaar minder contacten met autochtonen dan vrouwen boven de 25 jaar. Ook Molukse vrouwen van de derde generatie hebben minder contacten met autochtonen dan vrouwen uit de eerdere

generaties. Wel hebben de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen uit de eerste generatie van na 1980 het minste contact in vergelijking met de andere migrantentypen. Dit zou in verband kunnen staan met het relatief lage opleidingsniveau van deze vrouwen. Tot slot valt op dat mannen en vrouwen nogal eens verschillen in de mate van contact met autochtonen, met name onder Antillianen (niet in tabel weergegeven). De jongste en oudste leeftijdsgroep Antilliaanse vrouwen hebben beduidend minder contact met autochtonen dan mannen uit dezelfde leeftijdsgroepen. Ditzelfde geldt voor de Antilliaanse tussengeneratie en de eerste generatie van voor 1980, en ook voor Marokkaanse huwelijksmigrantes. Molukse vrouwen van 25 tot 40 jaar hebben juist aanzienlijk meer contact met autochtonen dan mannen in die leeftijdscategorie, net als Turkse huwelijksmigrantes.

Tabel 4.2 Bezoek (soms of vaak) van autochtone vrienden of burens (in procenten) naar etnische groep, leeftijd en migrantentype, vrouwen van 15-64 jaar

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen	Molukse vrouwen
15-24 jaar	67	65	76	71	79
25-39 jaar	67	66	82	84	82
40-64 jaar	51	52	82	77	80
2 ^e generatie	76	70	83	92	
tussengeneratie	69	72	81	76	
huwelijksmigranten	64	64	83	#	
1 ^e generatie > 1980	53	51	75	69	
1 ^e generatie ≤ 1980	46	53	81	84	
3 ^e generatie					74
2 ^e generatie					83
2 ^e generatie					77
(n) =	1065	863	848	587	553

onvoldoende waarnemingen: N < 25

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

Een nadeel van de bovenstaande gegevens is dat personen die in het algemeen weinig sociale contacten onderhouden niet onderscheiden kunnen worden van anderen. In tabellen 4.3 en 4.4 worden daarom kort de contacten met autochtonen weergegeven, in vergelijking met contacten met de eigen etnische groep. Opnieuw wordt het verschil zichtbaar tussen Turkse en Marokkaanse vrouwen enerzijds en Antilliaanse, Molukse en Surinaamse vrouwen anderzijds. Weer hebben vooral Turkse vrouwen overwegend contact met de leden van de eigen etnische groep. Onder Antilliaanse vrouwen heeft, in vergelijking met andere groepen, het grootste aandeel juist meer contact met autochtonen. Molukse vrouwen hebben het meest frequent met beide groepen evenveel contact. Binnen alle groepen zijn de sekseverschillen klein.

Tabel 4.3 Contacten met autochtonen in vergelijking met eigen etnische groep (in procenten), naar etnische groep en geslacht, 15-64 jaar

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Molukkers
vrouwen					
meer met etnische groep	72	65	40	35	32
beiden evenveel	22	27	41	33	54
meer met autochtonen	6	9	19	32	14
mannen					
meer met etnische groep	66	57	35	27	34
beiden evenveel	27	34	40	31	53
meer met autochtonen	7	9	26	42	14
(n) vrouwen	1054	860	846	586	553
(n) mannen	1156	1006	766	571	605

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

Met de stijging van het opleidingsniveau nemen ook de (relatieve) contacten met autochtonen toe (tabel 4.4). Molukse vrouwen hebben relatief het meest contact met autochtonen, en Turkse vrouwen het minst.

Tabel 4.4 Evenveel of meer contact met autochtonen dan met eigen etnische groep (in procenten), naar etnische groep en opleidingsniveau, vrouwen van 15-64 jaar

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen	Molukse vrouwen
max. bao	20	24	59	55	59
vbo/mavo	35	45	58	64	65
mbo+	42	53	61	72	76
(n) =	1054	860	846	586	553

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

Verklaring van informeel contact met autochtonen

In het voorgaande zijn steeds bivariate verbanden gepresenteerd tussen contacten met autochtonen en enkele achtergrondkenmerken, zoals etnische groep, sekse, leeftijd, migrantentype en opleidingsniveau. Uit deze bivariate verbanden kan echter niet geconcludeerd worden welk verband het sterkste of zwakste is. In de volgende multivariate analyse kan de relatieve invloed van de verschillende factoren op bezoek van autochtonen wel bepaald worden.

De multivariate logistische regressieanalyse in tabel 4.5 drukt de kans uit op ‘soms of vaak bezoek’ van autochtonen, in vergelijking met de kans op ‘geen bezoek’³. Een kansverhouding die groter is dan 1 duidt op een positief verband, terwijl een kansverhouding die kleiner is dan 1 juist een negatief verband tussen het bepalende kenmerk en contact met autochtonen betekent. Wanneer er een referentiecategorie in het spel is, is de kansverhouding relatief. Zo kunnen we, ondanks waarden kleiner dan 1, concluderen dat voor Turkse en Marokkaanse vrouwen een stijging van het opleidingsniveau samengaat met een toename van contacten met autochtonen: een positief verband.

Tabel 4.5 De voorspelde kans dat Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van 15-64 jaar (soms of vaak) bezoek krijgen van autochtonen, bepaald door leeftijd, migrantentype, opleidingsniveau en land waarin opleiding is gevolgd, d.m.v. logistische regressie (Exp. B-waarden)⁴

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen
leeftijd	n.s.	n.s.	1,031 **	1,026 *
<i>migratiekenmerken</i>				
2 ^e generatie (ref. categorie)				
tussengeneratie	n.s.	n.s.	0,562 *	0,231 ***
huwelijksmigranten	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
1 ^e generatie > 1980	n.s.	n.s.	0,382 **	0,119 ***
1 ^e generatie ≤ 1980	n.s.	n.s.	0,407 *	0,199 **
<i>opleiding</i>				
hbo/wo (ref. categorie)				
mbo/havo/vwo	n.s.	0,139 **	n.s.	0,239 **
vbo/mavo	0,320 *	0,091 ***	n.s.	0,253 **
max. bao	0,257 *	0,076 ***	0,337 **	0,142 ***
in Nederland opleiding gevolgd	2,786 ***	2,406 **	n.s.	n.s.
Nagelkerke R ² (in %)	12,4	12,5	6,8	18,9
(n) =	1039	889	927	675

* = significantie niveau < .05

** = significantie niveau < .01

*** = significantieniveau < .001

n.s. = niet significant

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) ongewogen gegevens

Bovendien hangt voor Turkse en Marokkaanse vrouwen het volgen van een opleiding in Nederland samen met een toename van contacten met autochtonen. Het migratietype en de leeftijd van Turkse en Marokkaanse vrouwen hangen, anders dan de eerdere bivariate analyses suggereerden, niet sterk samen met de contacten die deze vrouwen hebben met autochtonen. Dit zou veroorzaakt kunnen worden door sterke samenhang tussen migratiekenmerk, leeftijd en opleidingsniveau.⁵ Voor Antilliaanse vrouwen beïnvloeden zowel opleidingsniveau als migrantentype het contact met autochtonen. Zij hebben meer contact met autochtonen wanneer hun opleidingsniveau stijgt en wanneer ze van een latere migratiegeneratie zijn. Voor Surinaamse vrouwen is juist vooral het migrantentype van belang: elke latere migratiegeneratie heeft meer contact met autochtonen. Verder blijkt leeftijd, wanneer zij een significant effect veroorzaakt, nauwelijks van invloed op contact, omdat de kans op 'soms tot vaak bezoek' bijna gelijk is aan de kans op 'geen bezoek' (ratio nadert 1). Tot slot blijkt uit de waarden van de Nagelkerke R^2 dat alle kenmerken samen een belangrijk deel van contact met autochtonen verklaren, namelijk 7% tot 19%.

4.3 Modernisering

In de volgende paragrafen vergelijken we groepen vrouwen, onderling en met mannen, op basis van de moderniteit van hun opvattingen, en proberen we opvattingen over emancipatie te verklaren met behulp van verschillende (achtergrond)kenmerken. Zoals in de inleiding is genoemd, wordt met modernisering verwezen naar processen die kenmerkend zijn voor 'westerse' samenlevingen na transitie van een agrarisch naar een postindustriële bestel. De SPVA '02 meet opvattingen die betrekking hebben op verschillende aspecten van het moderniseringsproces. Uit deze elementen zijn schalen geconstrueerd voor emancipatie en religieuze oriëntatie. Zoals in de inleiding is aangegeven, is voor deze twee aspecten van modernisering gekozen, omdat gegevens over andere aspecten niet representatief waren. Bovendien strekt de betekenis van emancipatie en religieuze oriëntatie verder dan de sociaal-culturele positie van vrouwen uit minderheden. Opvattingen over seksespecifieke rollen zijn immers ook bepalend voor de participatie van vrouwen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt (Distelbrink en Pels, 2002; Van der Lippe en Van Dijk, 2001; Den Dulk et al. 1999). Ook zijn er aanwijzingen dat opvattingen over emancipatie verband houden met het sociale isolement waar bepaalde Turkse en Marokkaanse vrouwen in verkeren (Bouw et al. 2003). Tot slot dragen de Islam, het Hindoeïsme en het Christendom, de meest beleden religies in de betreffende groepen, visies uit over de rol van vrouwen binnen het gezin en in het publieke domein. Deze religieuze visies op de rol van de vrouw kunnen zowel hun weerslag hebben op opvattingen over emancipatie als op de structurele positie van vrouwen.⁶

4.3.1 Opvattingen over emancipatie

In de loop van de jaren '60 en '70 vond in Nederland een culturele omslag plaats op het gebied van seksualiteit en man-vrouw verhoudingen. Sinds deze periode is sprake van een steeds vorderend emancipatieproces (Niphuis-Nell 1997). Met emancipatie wordt bedoeld op gelijke waardering van mannen en vrouwen, en het verschuiven of verdwijnen van seksespecifieke rollen en domeinen. Vanwege dit laatste wordt emancipatie ook als vorm van individualisering gezien.

Hoewel de onderwijs- en arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in de afgelopen decennia enorm is toegenomen, en steeds meer mannen ook (onbetaalde) zorgtaken op zich zijn gaan nemen, is de emancipatie in Nederland bepaald niet voltooid. Vrouwen op hogere posities zijn sterk ondervertegenwoordigd. Ook nemen vrouwen nog steeds het leeuwendeel van onbetaalde zorg en huishoudelijk werk voor hun rekening (Van der Lippe en Van Dijk 2001). Emancipatoire opvattingen worden dan ook vaak niet vertaald naar de praktijk (Distelbrink en Pels 2002). Toch is het waardevol opvattingen over emancipatie te onderzoeken. Als men vindt dat mannen en vrouwen ongelijkwaardig zijn, zal men zich immers ook niet geëmancipeerd gaan gedragen. Voorts blijken opvattingen over de rol van de vrouw in gezin en het publieke domein van invloed te zijn op de onderwijs- en arbeidsmarktparticipatie (Dagevos et al. 2003). In hoofdstuk 5 (§ 5.3) zal het verband tussen betaald werk en gender-rollen in meer detail aan bod komen.

Op basis van items uit de SPVA'02 is een schaal geconstrueerd die de mate van emancipatiegeneigdheid meet. Er is voor items gekozen die een grote samenhang met elkaar vertonen.⁷ De volgende vijf items zitten in de schaal:

- 1 De man kan het beste de verantwoordelijkheid hebben voor het geld.
- 2 Beslissingen over grote aankopen kan uiteindelijk de man het beste nemen.
- 3 De vrouw kan het beste de verantwoordelijkheid voor het huishouden hebben.
- 4 Een opleiding is voor jongens belangrijker dan voor meisjes.
- 5 Een inkomen is voor jongens belangrijker dan voor meisjes.

Alle items hebben vijf antwoordmogelijkheden, van 'helemaal mee eens' tot 'helemaal niet mee eens'. Door middel van een somscore die gedeeld is door het aantal items, is de schaal geconstrueerd. De schaal loopt van 1 tot 5, waarbij 1 het minst en 5 het meest emancipatiegeneigd is.

Tabel 4.6 laat zien dat alle groepen, gemiddeld, aan de 'geëmancipeerde kant' van de schaal zitten. Hoewel dit geen extreme scores uitsluit, betekent dit dat men over het algemeen geëmancipeerde opvattingen heeft. Verschillen tussen de vrouwen uit minderheden zijn zichtbaar, maar niet enorm groot.

Voor zowel mannen als vrouwen zijn Antillianen het meest emancipatiegeneigd, daarna Surinamers, dan Marokkanen, en Turken zijn het minst emancipatiegeneigd. Deze volgorde verandert nauwelijks als naar opleiding wordt onderscheiden. Bovendien hebben vrouwen geëmancipeerdere opvattingen dan mannen, ook na onderscheid naar opleiding. Sekseverschillen onder Turken en Marokkanen zijn het grootst, na

onderscheid naar opleiding. Verder blijkt dat naarmate vrouwen hoger opgeleid zijn, ze een geëmancipeerdere houding hebben. Wat betreft migrantentypen en leeftijd is een vergelijkbaar moderniseringspatroon te zien. De tweede generatie heeft beduidend minder traditionele opvattingen over emancipatie dan de eerste generatie, vooral onder Marokkaanse vrouwen. Marokkaanse vrouwen uit de tweede generatie hebben namelijk even geëmancipeerde opvattingen als Surinaamse en Antilliaanse vrouwen uit de tussen-generatie.

Wat betreft leeftijd, blijkt dat er vooral verschil is tussen vrouwen onder de 40 jaar en vrouwen boven de 40 jaar. Deze laatsten hebben minder geëmancipeerde opvattingen dan jongere vrouwen. Voor Turkse en Marokkaanse vrouwen geldt zelfs zonder meer dat naarmate vrouwen ouder zijn, ze minder geëmancipeerde opvattingen hebben. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen tussen de 25 en 39 jaar hebben echter de meest geëmancipeerde houding.

Tabel 4.6 Geëmancipeerde opvattingen naar etnische groep, geslacht, leeftijd, migranten type en opleidingsniveau, 2002, 15-64 jaar (gemiddelde scores; 1 = minst emancipatiegeneigd, 5 = meest emancipatiegeneigd)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
vrouw	3,5	3,6	3,8	3,8
man	3,3	3,3	3,6	3,7
vrouwen				
15-24 jaar	3,6	3,9	3,9	3,9
25-39 jaar	3,5	3,7	4,0	3,9
40-64 jaar	3,2	3,3	3,7	3,7
2 ^e generatie	3,7	4,0	4,0	4,2
tussengeneratie	3,5	3,7	3,9	3,9
huwelijksmigranten	3,5	#	#	#
1 ^e generatie > 1980	3,4	3,4	3,7	3,6
1 ^e generatie ≤ 1980	3,1	3,2	3,6	3,9
max. bao	3,3	3,4	3,5	3,5
vbo/mavo	3,7	3,6	3,8	3,7
mbo+	3,8	4,0	4,0	4,1
(n) vrouwen	571	457	580	455
(n) mannen	763	666	514	410

te weinig waarnemingen: N<25

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Tabel 4.7 laat zien dat Molukse vrouwen in hun opvattingen over emancipatie veelal op Turkse en Marokkaanse vrouwen lijken. Met betrekking tot het item over het belang van opleiding voor jongens en meisjes, zijn Molukse vrouwen zelfs het minst

emancipatiegeneigd van alle vrouwen. Ondanks hun langere verblijf in Nederland hebben Molukse vrouwen dus niet van alle vrouwen de meest moderne opvattingen over emancipatie. De sekseverschillen onder Molukkers zijn overigens klein, behalve met betrekking tot het item over financiële beslissingen.

Uit de tabel blijkt verder dat wat betreft het item over het belang van opleiding, Turkse en Marokkaanse vrouwen er dezelfde opvatting op nahouden als Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Als het echter gaat om de verzorgende rol van de vrouw binnen het gezin, hebben Turkse en Marokkaanse vrouwen wat minder geëmancipeerde opvattingen dan de andere groepen vrouwen.

Tabel 4.7 Man-vrouw rollen: vergelijking op itemniveau, naar etnische groep en geslacht, 15-64 jaar (gemiddelde scores; 1=minst emancipatiegeneigd, 5=meest emancipatiegeneigd)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Molukkers
man kan beste beslissen over grote aankopen					
vrouwen	3,6	3,8	4,0	4,0	4,0
mannen	3,4	3,4	3,8	3,9	3,7
vrouw beste verantwoordelijk voor huishouden					
vrouwen	2,6	2,5	2,9	3,0	2,6
mannen	2,5	2,4	2,8	2,9	2,6
opleiding is voor jongens belangrijker					
vrouwen	4,3	4,4	4,4	4,4	4,1
mannen	4,1	4,1	4,3	4,3	4,1
vrouw moet met werk stoppen bij krijgen kind					
vrouwen	3,3	3,3	3,8	3,8	3,4
mannen	3,0	2,9	3,6	3,6	3,3

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

Verklaring van opvattingen over emancipatie

De multivariate regressieanalyse gepresenteerd in tabel 4.8 bevestigt, in navolging van de logistische regressieanalyse in tabel 4.5, dat groepen onderling verschillen wat betreft de verbanden tussen bepaalde kenmerken en sociaal-culturele positie. In de tabel worden opvattingen over emancipatie uit verschillende kenmerken verklaard. Deze voorspelde waarde (regressiecoëfficiënt b) mag opgevat worden als een maat voor de sterkte van het verband. Omdat de verschillen tussen groepen hier van belang zijn, wordt de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënt (b) gepresenteerd. Deze is weliswaar strikt genomen niet geschikt om de effecten binnen een groep te vergelijken, maar leidt hier feitelijk tot dezelfde bevindingen als de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënt ($B\grave{e}ta$). Daarom zullen aan de hand van de gepresenteerde coëfficiënten

ook uitspraken worden gedaan over de verschillen tussen verklarende effecten binnen een groep. Ook hier geldt dat wanneer een referentiecategorie wordt gepresenteerd, de weergegeven verbanden relatief zijn aan deze referentiecategorie.

Tabel 4.8 Verband tussen (zeer) geëmancipeerde opvattingen van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van 15-64 jaar, en leeftijd, migrantentype, opleidingsniveau en land waarin opleiding is gevolgd, d.m.v. regressie (ongestandaardiseerde regressie coëfficiënten)

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen
leeftijd	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
<i>migratiekenmerken</i>				
2 ^e generatie (ref. categorie)				
tussengeneratie	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
huwelijksmigranten	n.s.	n.s.	-0,419 *	n.s.
1 ^e generatie > 1980	n.s.	n.s.	-0,276 **	-0,365 ***
1 ^e generatie ≥ 1980	n.s.	n.s.	-0,231 *	n.s.
<i>opleiding</i>				
hbo/wo (ref. categorie)				
mbo/havo/vwo	n.s.	n.s.	-0,326 ***	-0,384 ***
vbo/mavo	-0,467 *	-0,511 **	-0,444 ***	-0,584 ***
max. bao	-0,742 ***	-0,459 **	-0,646 ***	-0,757 ***
in Nederland opleiding gevolgd	n.s.	0.465 ***	n.s.	n.s.
R ² (in %)	10,4	19,6	15,1	18,3
(n)	516	425	603	478

* = significantie niveau < 0,05

** = significantie niveau < 0,01

*** = significantieniveau < 0,001

n.s. = niet significant

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) ongewogen gegevens

Het grootste groepsverschil betreft de verklarende waarde van migrantentype. In vergelijking met de tweede generatie hebben de eerdere generaties Surinaamse vrouwen minder moderne opvattingen over emancipatie. Onder Antilliaanse vrouwen is echter alleen het effect van de eerste generatie na 1980 significant. Onder Turkse en Marokkaanse vrouwen levert migrantentype zelfs geen enkel significant verband met emancipatie op. Deze uitkomst wijkt af van de eerdere, bivariate, bevinding dat Turkse en Marokkaanse vrouwen van een recenter migrantentype modernere opvattingen over emancipatie hebben. Dit komt wederom door een sterke samenhang tussen migrantentype en opleidingsniveau. Verder blijkt, wél zoals in de eerder gepresenteerde bivariate

verbanden, opleidingsniveau de geëmancipeerde opvattingen van alle groepen het sterkst te verklaren. Met daling van het opleidingsniveau worden de opvattingen over emancipatie minder modern – in vergelijking met de referentiecategorie hbo/wo-niveau. Een uitzondering hierop is dat Marokkaanse vrouwen met vbo/mavo-niveau minder moderne opvattingen hebben dan vrouwen met basisschoolniveau. Bovendien blijkt het verband tussen mbo/havo/vwo niveau en emancipatie voor Marokkaanse en Turkse vrouwen niet significant. Ook het verband tussen leeftijd en geëmancipeerde opvattingen is voor geen van de groepen significant, in tegenstelling tot eerdere (bivariate) bevindingen.⁸ Tot slot blijkt dat al deze kenmerken tussen de 10% en 20% van de variantie in opvattingen over emancipatie verklaren.

4.3.2 Religieuze oriëntatie

Sinds begin jaren '50 hebben secularisatie en ontzuiling in de Nederlandse samenleving in sterk toenemende mate plaatsgevonden (Becker en de Wit 2000; Te Grotenhuis 1999). Deze ontwikkeling wordt als belangrijk onderdeel van het moderniseringsproces beschouwd (Ester et al. 1993). Secularisatie en ontzuiling zijn bovendien vormen van individualisering, omdat mensen zich losmaken van religieuze verbanden en leefregels. Dit proces gaat gepaard met liberalisering van de religieuze oriëntatie. Onder dit laatste verstaan we zowel de mate waarin personen zich identificeren met een geloof, de mate waarin zij godsdienstige bijeenkomsten bezoeken, als hun opvattingen over religie. Omdat religieuze oriëntatie een kenmerkend aspect vormt van het moderniseringsproces, geeft zij belangrijk inzicht in de sociaal-culturele positie van vrouwen uit minderheden. Bovendien dragen het Christendom, de Islam en het Hindoeïsme, de meest beleden religies binnen de besproken groepen, visies uit op de rol van vrouwen binnen het gezin en de samenleving. Ook in bredere zin is de religieuze oriëntatie dus een relevant ijkpunt voor de positie van vrouwen uit de minderheden.

In de SPVA'02 zijn de volgende vragen over religieuze participatie en identificatie met een bepaald geloof gesteld:

- Hoe vaak ongeveer gaat u tegenwoordig naar een godsdienstige bijeenkomst? (Antwoordmogelijkheden in de SPVA'02: nooit, paar keer per jaar, paar keer per maand, wekelijks).
- Tot welk geloof rekent u zich? (Antwoordmogelijkheden in de SPVA'02; geen, Hindoeïsme, Islam, Christendom, anders).
- Bent u lid van een Moluks kerkgenootschap of moskeevereniging? (Antwoordmogelijkheden voor Molukkers: ja, nee).

De mate van bezoek aan godsdienstige bijeenkomsten en het geloofslidmaatschap worden apart van opvattingen over religie besproken, omdat gedrag en opvattingen als verschillende dimensies van een construct worden beschouwd, en omdat opvattingen niet altijd weerspiegeld worden in praktijken (Distelbrink en Pels, 2002). Dit zal uit de gepresenteerde gegevens ook blijken.

De SPVA'02 bevat verder acht items die de moderniteit van opvattingen over religie meten. Vier items zijn zowel aan de vier grote groepen minderheden als aan Molukkers voorgelegd. Deze items betreffen alleen opvattingen over religie. Uit een principale component analyse (PCA) bleek dat deze items hoge samenhang vertonen. Daarom is uit deze vier items een schaal voor de moderniteit van de religieuze oriëntatie geconstrueerd:

- 1 Het is vervelend wanneer je dochter wil trouwen met iemand met een andere religie
- 2 Het is vervelend wanneer je zoon wil trouwen met iemand met een andere religie
- 3 Kinderen moeten naar een school gaan die aansluit bij de religie van de ouders
- 4 Het is jammer dat in het dagelijks leven in Nederland religie steeds minder belangrijk wordt.

Alle items uit de schaal hebben 5 antwoordmogelijkheden, van helemaal mee eens tot helemaal niet mee eens. Door middel van een somscore, die vervolgens gedeeld is door het aantal items, is de schaal geconstrueerd. De schaal loopt van 1 tot 5, waarbij 1 de minst en 5 de meest moderne religieuze oriëntatie aangeeft.

Eerst presenteren we de gegevens over het bezoek aan godsdienstige bijeenkomsten in tabel 4.9. Hiermee hebben we een directe maat voor 'religieus gedrag' in handen. Omdat dit niet aan Molukkers is gevraagd, ontbreken hun gegevens. Uit de tabel wordt duidelijk dat van alle vrouwen, Surinaamse en Marokkaanse vrouwen het minst vaak naar een godsdienstige bijeenkomst gaan. Turkse vrouwen bezoeken juist het meest frequent een dergelijke bijeenkomst, gevolgd door Antilliaanse vrouwen. De mate van godsdienstig bezoek loopt nu van Turkse vrouwen (veel bezoek), naar Antilliaanse, vervolgens Surinaamse en dan Marokkaanse vrouwen (minder bezoek). Marokkaanse, en in mindere mate Turkse, vrouwen gaan minder vaak dan mannen naar een gebedshuis. Van Marokkaanse vrouwen gaat de helft zelfs nooit. Antilliaanse vrouwen gaan juist in grotere getale en frequenter dan mannen naar een godsdienstige bijeenkomst. De verschillen tussen Surinaamse mannen en vrouwen zijn erg klein.

Tabel 4.9 Mate waarin men godsdienstige bijeenkomsten bijwoont (in procenten), naar etnische groep en geslacht, 2002, 15-64 jaar

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen
vrouwen				
nooit	23	51	37	26
paar keer/jaar	33	24	40	36
paar keer/mnd of wekelijks	44	25	23	38
mannen				
nooit	17	16	42	47
paar keer/jaar	26	22	40	33
paar keer/mnd of wekelijks	58	62	19	21
(n) vrouwen	563	456	517	416
(n) mannen	736	662	456	353

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Uit tabel 4.10 blijkt verder dat naarmate het opleidingsniveau stijgt, vrouwen minder vaak maandelijks of wekelijks een godsdienstige bijeenkomst bezoeken. Ook geldt dat hoe jonger vrouwen zijn, hoe minder regelmatig ze naar een godsdienstige bijeenkomst gaan. Hetzelfde geldt voor het onderscheid naar migrantentype. Voor mannen gelden dezelfde bevindingen (niet weergeven).

Tabel 4.10 Woont een paar keer per maand of wekelijks godsdienstige bijeenkomsten bij (in procenten), naar etnische groep, migrantentype en opleidingsniveau, 2002, vrouwen van 15-64 jaar

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen
15-24 jaar	31	13	#	31
25-39 jaar	44	20	17	33
40-64 jaar	60	50	31	47
2 ^e generatie	27	11	15	#
1 ^e generatie	52	31	27	42
max. bao	54	31	28	41
vbo/mavo	40	#	23	43
mbo+	28	14	23	32
(n) =	563	456	517	416

Onvoldoende waarnemingen: n < 25

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Hoewel een aanzienlijk aantal vrouwen niet regelmatig een gebedshuis bezoekt, blijkt uit tabel 4.11 dat religie voor de meeste vrouwen uit etnische minderheden wel een belangrijk onderdeel van hun identiteit is; nagenoeg alle Turkse en Marokkaanse vrouwen rekenen zichzelf tot de Islam. Dat geldt ook voor de jongste en tweede generatie vrouwen (zie tabel B4.1, bijlage). Bijna alle Turkse en Marokkaanse vrouwen die zich tot een geloof rekenen, rekenen zich overigens tot de Islam (SPVA'02, niet weergegeven). Dit hoeft niet te betekenen dat deze vrouwen ook allemaal hun geloof actief belijden. De opvallend sterke identificatie met de Islam zou mogelijk deels toegeschreven kunnen worden aan de behoefte zich als migrantengroep of etnische minderheid cultureel te onderscheiden binnen de Nederlandse samenleving (religie als 'cultural marker'). Ook zou dit het gevolg kunnen zijn van druk vanuit de directe sociale omgeving (familie, vrienden en kennissen) om zich als moslima te identificeren (men past beter in de groep als men zich ook als zodanig identificeert). Deze veronderstellingen zouden nader onderzocht kunnen worden. Een aanzienlijke meerderheid van Surinaamse, Antilliaanse en Molukse vrouwen rekt zich ook tot een bepaalde godsdienst. Het gaat dan om het Christendom, Hindoeïsme of Islam (SPVA'02, niet weergegeven). De sekseverschillen zijn erg klein, behalve onder Antillianen.

Opleiding maakt voor Surinaamse en Antilliaanse vrouwen zonder meer verschil. Voor hen geldt dat hoe hoger opgeleid, hoe minder vaak men lid is van een geloofsgemeenschap. Bij Marokkaanse, Turkse en Molukse vrouwen zijn de verschillen erg klein (tabel 4.9). Verder rekenen Surinaamse, Antilliaanse en Molukse vrouwen van een latere migratie generatie zich minder vaak tot een religieuze gemeenschap dan vrouwen van een eerdere generatie. Hoewel dit ook geldt voor Turkse en Marokkaanse vrouwen, zijn bij hen de verschillen veel kleiner, voornamelijk bij Marokkaanse vrouwen. Onderscheid naar leeftijd levert ongeveer dezelfde uitkomsten op (zie tabel B4.1).

Tabel 4.11 Personen die zich tot een bepaalde godsdienst, kerkgenootschap of religie rekenen (in procenten) naar etnische groep, geslacht en opleidingsniveau, 2002, 15-64 jaar

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Molukkers
vrouw	97	97	76	78	76
man	93	98	73	67	71
vrouwen					
max. bao	99	97	84	85	74
vbo/mavo	94	95	77	82	76
mbo+	96	97	73	70	76
mannen					
max. bao	96	100	73	79	66
vbo/mavo	93	97	79	79	73
mbo+	89	96	73	71	71
(n) vrouwen	575	455	582	457	559
(n) mannen	765	668	516	413	609

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

Nu we religieuze participatie en identificatie besproken hebben, presenteren we in tabel 4.12 de gegevens met betrekking tot opvattingen over religie. De (eerder besproken) verschillen tussen groepen op basis van bezoek aan gebedshuizen zijn niet helemaal congruent met de verschillen tussen groepen op basis van hun religieuze opvattingen. Gezien hun bezoek aan godsdienstige bijeenkomsten zouden we namelijk verwachten dat Surinaamse en Marokkaanse vrouwen modernere opvattingen hebben dan Turkse en Antilliaanse vrouwen.

Van alle vrouwen blijken de Marokkaanse en Turkse vrouwen echter de minst moderne opvattingen te hebben. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen houden er juist de meest moderne opvattingen op na. Molukse vrouwen, ten slotte, zitten in het midden van dit 'spectrum'. Uitsplitsing naar opleiding verandert nauwelijks iets aan deze verhouding tussen de groepen.

Tabel 4.12 Moderne opvattingen over religie naar etnische groep, geslacht, leeftijd, migrantentype en opleidingsniveau, 2002, 15-64 jaar (gemiddelde scores: 1 = meest traditioneel, 5 = meest modern)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Molukkers
vrouw	2,7	2,6	3,4	3,2	2,9
man	2,8	2,5	3,4	3,4	3,0
vrouwen					
15-24 jaar	2,9	2,7	3,5	3,3	3,0
25-39 jaar	2,7	2,5	3,4	3,3	2,9
40-64 jaar	2,6	2,6	3,2	3,0	2,8
vrouwen					
2 ^e generatie	2,9	2,8	3,5	3,6	
tussengeneratie	2,7	2,6	3,4	3,3	
huwelijksmigranten	2,7	#	#	#	
1e generatie > 1980	2,7	2,5	3,3	3,0	
1e generatie ≤ 1980	2,6	2,6	3,2	3,3	
vrouwen					
3 ^e generatie					3,1
2 ^e generatie					3,0
1 ^e generatie					2,6
vrouwen					
max. bao	2,6	2,6	3,2	3,1	2,7
vbo/mavo	2,9	2,7	3,3	3,1	2,8
mbo+	3,0	2,6	3,5	3,2	3,0
(n) vrouwen	561	458	582	450	468
(n) mannen	740	668	516	409	430

= te weinig waarnemingen

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

Hoewel de verschillen binnen de groepen kleiner zijn dan de verschillen tussen groepen, springen een aantal er toch uit. Op Marokkanen na, geldt voor alle vrouwen dat met de stijging van het opleidingsniveau de opvattingen over religie moderner worden. Bovendien heeft de tweede generatie vrouwen modernere opvattingen over religie dan de andere generaties. Ook geldt dat naarmate men jonger is, men er modernere opvattingen op na houdt. De sekseverschillen zijn over het algemeen erg klein (niet geheel weergegeven).

4.4 Conclusies

Doel van dit hoofdstuk over de sociaal-culturele positie van vrouwen uit de minderheden is tweeledig. In de eerste plaats willen we de mate van sociale en culturele nabijheid van verschillende groepen vrouwen tot elkaar en de ontvangende samenleving beschrijven. Hiertoe hebben we enerzijds frequent informeel contact met autochtonen als maatstaf genomen voor de sociaal-culturele positie. Anderzijds hebben we een moderne culturele oriëntatie als ideaaltypisch ijkpunt gekozen. We hebben bivariate vergelijkingen gemaakt tussen en binnen groepen. In de tweede plaats willen we in dit hoofdstuk de sociaal-culturele positie verklaren uit verschillende (achtergrond) kenmerken. Door middel van multivariate analyses zijn verbanden getoetst tussen bepaalde kenmerken aan de ene kant en bezoek van autochtonen en opvattingen over emancipatie aan de andere kant. In deze concluderende paragraaf bespreken we de vrouwen die er het meest uitspringen wat betreft sociaal-culturele positie. We sluiten af met enkele belangrijke algemene bevindingen.

Ouder, geruime tijd geleden gemigreerd en lager opgeleid

De eerste groep vrouwen die er uit springt wat betreft sociaal-culturele positie, bestaat uit eerste generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen die bovendien ouder zijn dan 40 jaar. Zij hebben van alle vrouwen uit de minderheden het minste contact met autochtonen, hebben de minst moderne opvattingen over emancipatie en religie en gaan het meest naar een gebedshuis. De sociaal-culturele positie van deze vrouwen wordt sterk bepaald door hun lage opleidingsniveau. Vanuit sociaal oogpunt is de positie van deze vrouwen er een van geruime afstand ten opzichte van de ontvangende samenleving. Ook vanuit cultureel opzicht is de afstand vermoedelijk aanzienlijk, als we van het moderne ideaaltype uit gaan.

Jong, recentelijk gemigreerd en lager opgeleid

Een tweede groep vrouwen die zich onderscheidt, is die van de huwelijksmigrantes en tussengeneratie van Marokkaanse en Turkse origine. Zij zijn overwegend jonger dan 40 jaar en relatief laag opgeleid. Wat betreft contact met autochtonen, geëmancipeerde opvattingen en religieuze oriëntatie staan zij over het algemeen dichterbij vrouwen van de eerste generatie dan bij de tweede generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen. In vergelijking met de laatsten is hun afstand tot de ontvangende samenleving aanzienlijk. De sociaal-culturele positie van deze groep vrouwen wordt voornamelijk bepaald door hun opleidingsniveau en leeftijd. Hierin onderscheiden zij zich dan ook van de eerste generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen.

Ouder, eerste migratiegeneratie en hoger opgeleid

Een derde opvallende groep vrouwen zijn de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen uit de eerste generatie van voor 1980. Hoewel we op basis van hun leeftijd en migratietype mogen verwachten dat hun sociaal-culturele positie overeenkomt met die van de eerste generatie van na 1980, is dit meestal niet het geval. Deze vrouwen lijken in dit opzicht juist meer op de jongere, latere generaties Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Dit verklaren we met de migratieachtergrond en het over het algemeen hoge opleidingsniveau van deze vrouwen. Deze hangen grotendeels met elkaar samen aangezien het gros van deze vrouwen naar Nederland migreerde om hier een hbo of universitaire opleiding te volgen.

Tweede generatie en hoger opgeleid

Voor alle groepen geldt dat de tweede generatie vrouwen de meeste contacten met autochtonen heeft, de meest moderne opvattingen, en de meest moderne religieuze oriëntatie. Deze vrouwen zijn over het algemeen hoger opgeleid dan oudere, eerdere generaties. Vooral Surinaamse, Antilliaanse en Molukse vrouwen van de tweede generatie springen er uit. Bij de derde generatie Molukse vrouwen lijkt echter sprake van stagnatie van de sociaal-culturele integratie (Veenman 2001). Hoewel Turkse en Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie minder contacten met autochtonen en minder moderne opvattingen hebben dan Surinaamse, Antilliaanse en Molukse vrouwen van dezelfde generatie, vallen zij op een andere manier toch op. In vergelijking met hun moeders en met leeftijdgenotes van een ander migratietype, is hun sociaal-culturele positie immers werkelijk anders. In termen van het moderniseringsproces kunnen we concluderen dat zij zich in een volgende fase bevinden. Dit verschil binnen de Turkse en Marokkaanse groep is bovendien groter dan binnen de andere groepen.

Verschillen tussen groepen

Ongeacht leeftijd, migratietype of opleidingsniveau, hebben Turkse en Marokkaanse vrouwen minder contact met autochtonen en minder moderne opvattingen dan Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Molukse vrouwen bevinden zich qua opvattingen tussen deze twee 'groepen' in, maar hebben evenveel contact met autochtonen als Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Er van uitgaand dat meer informele contacten en een modernere culturele oriëntatie op sterkere sociaal-culturele integratie duiden, zijn Molukse vrouwen dus niet noodzakelijk beter geïntegreerd dan de andere vrouwen, ondanks hun langere verblijf in Nederland. Bovendien lijkt voor alle groepen vrouwen, behalve de Molukse, de mate van contact met autochtonen over het algemeen gelijk op te lopen met de moderniteit van de opvattingen over emancipatie en religie. Dit congrueert dus niet met eerder genoemde aanwijzingen dat frequent contact niet noodzakelijk leidt tot sterkere integratie (Dagevos 2001; Hewstone en Brown 1986).

Opleidingsniveau

Naast de verschillen tussen de etnische groepen komt uit dit hoofdstuk bovendien het grote belang van opleiding voor de sociaal-culturele positie van vrouwen uit minderheden zeer sterk naar voren. Met name het verschil tussen vrouwen met maximaal basisonderwijs en met mbo-niveau of hoger blijkt steeds groot. Hoger opgeleiden hebben de meest moderne opvattingen, en hebben ook het meeste informeel contact met autochtonen.

Vrouwen met mannen vergeleken

Tot slot lopen vrouwen uit de minderheden wat betreft sociaal-culturele integratie hoe dan ook vooruit op de mannen. In het kader van het integratie- en emancipatiebeleid zou de aandacht dan ook niet onverdeeld op vrouwen gericht moeten worden, maar juist ook op de mannen uit de minderheden.

Bijlage B4 Vrouwen die zich tot een bepaalde godsdienst, kerkgenootschap of religie rekenen

Tabel B4.1 Vrouwen die zich tot een bepaalde godsdienst, kerkgenootschap of religie rekenen (in procenten) naar etnische groep, leeftijd en migrantentype, 2002, 15-64 jaar

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen	Molukse vrouwen
leeftijd					
15-24 jaar	96	98	73	77	66
25-39 jaar	97	97	70	69	77
40-64 jaar	99	97	83	87	80
migrantentype					
2 ^e generatie	98	97	59	52	
1 ^e generatie	97	97	83	85	
3 ^e generatie					61
2 ^e generatie					78
1 ^e generatie					80
(n) =	575	455	582	457	559

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

Noten

- 1 De Pearson R is 0,379 ($p < 0,01$).
- 2 Het gepresenteerde opleidingsniveau geeft het hoogst behaalde opleidingsniveau weer. Het huidige niveau van schoolgaanden is hier ook in verwerkt.
- 3 Informeel contact is geoperationaliseerd als bezoek van autochtonen, en niet als contact met autochtonen in vergelijking met de eigen etnische groep, omdat deze laatste variabele een relatieve maat van contact is. De keuze voor bezoek van autochtonen leidt tot beter interpreteerbare resultaten.
- 4 Molukkers zijn niet in deze tabel opgenomen omdat het bestand met hun gegevens teveel afwijkt van de SPVA'02 om de exponentiele b's met elkaar te kunnen vergelijken.
- 5 Wanneer verschillende onafhankelijke variabelen sterk samenhangen, kan het effect van een van deze variabelen op de afhankelijke variabele 'wegverklaard' worden door het effect van een andere onafhankelijke variabele.
- 6 De Pearson correlatie tussen opvattingen over religie en opvattingen over emancipatie is 0,342 ($p < 0,001$). De Pearson correlatie tussen opvattingen over emancipatie en godsdienstig bezoek is -0,234 ($p < 0,01$).
- 7 Onderlinge samenhang tussen de items en het construct emancipatie is vastgesteld door middel van principale component analyse (PCA).
- 8 Wederom is hier sprake van uitpartialisering van het effect van leeftijd op de opvattingen door het effect van opleidingsniveau.

5 De arbeidsmarktpositie van vrouwen uit etnische minderheden

Sandra Groeneveld, Tessa Marx en Ans Merens

5.1 Inleiding

In het emancipatiebeleid neemt herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen een belangrijke plaats in. Al geruime tijd is de arbeidsparticipatie van vrouwen stijgende. Toch is er nog geen sprake van een gelijke deelname aan de arbeidsmarkt van mannen en vrouwen. Op het gebied van onbetaalde arbeid is er bovendien nog slechts in geringe mate sprake van herverdeling tussen mannen en vrouwen.

Doelstelling van het beleid is dat de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid in hetzelfde tempo doorgaat. Het streven is dat in 2010 65% van de vrouwen van 15-64 jaar betaalde arbeid verricht. De stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen zou voor een belangrijk deel kunnen worden gerealiseerd door de toetreding van ongeveer 50.000 herintreedsters in de komende jaren, waarvan 15% uit allochtone vrouwen zou moeten bestaan. Ten aanzien van onbetaalde arbeid is het streven dat het aandeel van mannen in zorgtaken moet stijgen tot 40%.

Uit eerder onderzoek is bekend dat vrouwen uit de minderheden de trend van de stijgende arbeidsparticipatie volgen. Tegelijk is ook duidelijk dat zich in dit opzicht grote verschillen voordoen tussen vrouwen uit de diverse etnische groeperingen (Hooghiemstra en Merens 1999; Dagevos 2003). De vraag die in dit verband kan worden gesteld, is in hoeverre de grootste groepen vrouwen uit de minderheden (en sub-groepen) voldoen aan de beleidsdoelstelling van 65% arbeidsparticipatie en hoe groot de verschillen zijn met mannen. Dit komt in paragraaf 5.2 aan de orde. Verder wordt in deze paragraaf aandacht geschonken aan de hoofdactiviteit van degenen die niet deelnemen aan de arbeidsmarkt en aan de werkloosheid. Gezien het belang van de netto-arbeidsparticipatie wordt in paragraaf 5.3 dieper ingegaan op de determinanten daarvan. Een andere vraag die in dit hoofdstuk wordt behandeld, is hoe het is gesteld met de positie van werkende vrouwen uit de minderheden ten opzichte van mannen uit dezelfde groepen en autochtone vrouwen (§5.4). Onderwerpen die daar aan bod komen zijn de verwerving van een baan, de omvang en de aard van het dienstverband, het beroepsniveau en promoties.

Over de omvang van onbetaalde arbeid door mannen en vrouwen uit de minderheden zijn geen gegevens beschikbaar. Om toch een indruk te krijgen van de mate waarin zij betaalde en onbetaalde arbeid combineren zijn in paragraaf 5.5 enkele gegevens daarover opgenomen, alsmede over de wensen die zij daaromtrent in de toekomst hebben.

5.2 Arbeidsparticipatie en werkloosheid onder vrouwen uit etnische minderheidsgroepen

Er bestaan verschillende indicatoren om de arbeidsmarktpositie van groepen aan te duiden. Aan de ene kant kan worden afgegaan op wat mensen zelf als hoofdactiviteit opgeven, aan de andere kant kan hun positie objectief worden bepaald door uit te gaan van de omvang van de arbeidsduur en het al dan niet werkzoekend zijn. In deze paragraaf wordt allereerst de hoofdactiviteit van vrouwen beschreven zoals zij die zichzelf toekennen. In het verlengde daarvan volgt een passage over de vroegere arbeidservaring van huisvrouwen. Vervolgens komt de omvang van de netto-arbeidsparticipatie aan bod en ten slotte de omvang van de werkloosheid.

Hoofdactiviteit

Als er gekeken wordt naar wat vrouwen zelf als hoofdactiviteit opgeven blijkt dat de meeste Turkse en Marokkaanse vrouwen het huishouden als belangrijkste activiteit hebben (tabel 5.1). Surinaamse en Antilliaanse vrouwen zijn veel minder vaak fulltime bezig met zorgtaken. Het aantal studenten ligt voor alle vier de groepen ongeveer gelijk, net als het aantal arbeidsongeschikten en werkzoekenden. Onder Turkse en Marokkaanse mannen is de arbeidsongeschiktheid veel hoger dan bij vrouwen van dezelfde herkomst. Het aantal studenten is bij mannen en vrouwen ongeveer gelijk, dit geldt voor alle vier de groepen.

Voor het berekenen van het percentage werkenden in tabel 5.1 is overigens hetzelfde criterium gehanteerd als voor het berekenen van de netto-arbeidsparticipatie, die verderop aan de orde komt (tabel 5.4). Het gaat daarbij uitsluitend om personen die ten minste twaalf uur per week werken. Doordat niet alle respondenten de vraag over de hoofdactiviteit hebben ingevuld, verschillen de percentages werkenden in tabel 5.1 enigszins van die in de tabel over de netto-arbeidsparticipatie.

Personen die minder dan 12 uur per week werken kunnen in alle andere categorieën worden aangetroffen, afhankelijk van dat wat de respondent zelf als hoofdactiviteit heeft opgegeven.

Tabel 5.1 Hoofdactiviteit van personen van 15-64 jaar, naar etnische groep en geslacht, 2002 (in procenten)

	Turkse vrouwen	Turkse mannen	Marokkaanse vrouwen	Marokkaanse mannen	Surinaamse vrouwen	Surinaamse mannen	Antilliaanse vrouwen	Antilliaanse mannen
werkend ≥ 12 uur	27	60	27	57	57	71	51	67
werkzoekend	6	12	4	12	6	8	8	7
huisvrouw/man	43	1	49	2	13	1	15	1
arbeidsongeschikt	8	12	4	14	7	5	5	5
student	14	12	16	14	14	12	18	17
anders	2	3	1	2	2	3	3	4
n (= 100%)	1053	1151	859	1008	834	765	582	575

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Om te kijken in hoeverre vrouwen die huishoudelijke taken als hoofdactiviteit hebben aangegeven al deel hebben genomen aan de arbeidsmarkt, is in tabel 5.2 de arbeidservaring van huisvrouwen weergegeven. Daaruit blijkt dat Surinaamse huisvrouwen de meeste en Turkse vrouwen de minste arbeidservaring hebben. Antilliaanse en Marokkaanse vrouwen nemen een tussenpositie in. De tabel laat verder zien dat Turkse vrouwen het vaakst (20%) helemaal nooit hebben gewerkt in Nederland. Bij Marokkaanse en Antilliaanse vrouwen is die groep iets kleiner. Surinaamse vrouwen hebben in verhouding vaak meer dan zeven jaar ervaring op de arbeidsmarkt.

Tabel 5.2 Arbeidservaring in Nederland van huisvrouwen van 15-64 jaar naar etnische groep, 2002 (in procenten)

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen
0 jaar	20	13	7	15
1-2 jaar	21	30	28	25
3-4 jaar	20	25	21	21
5-7 jaar	19	17	9	17
> 7 jaar	21	16	35	21
gemiddelde arbeidservaring in jaren	4,7	4,1	6,9	5,2
(n) =	169	95	67	53

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

In hoofdstuk 2 kwam naar voren dat Turkse en Marokkaanse vrouwen relatief jong trouwen en kinderen krijgen. Naar aanleiding daarvan kan de vraag worden gesteld of zij daardoor weinig of helemaal geen arbeidservaring opdoen na het verlaten van de opleiding. In tabel 5.3 wordt daarom de arbeidservaring weergegeven van jonge vrouwen. Daaruit blijkt dat een vrij hoog percentage jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen wel een aantal jaren ooit heeft deelgenomen op de arbeidsmarkt, vermoedelijk voordat zij zich fulltime zijn gaan richten op de zorg voor de kinderen en huishoudelijke taken.

Tabel 5.3 Arbeidservaring in Nederland van huisvrouwen van 18-30 jaar naar etnische groep, 2002 (in procenten)

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen
0 jaar	24	19
1-2 jaar	23	28
3-4 jaar	31	26
5-7 jaar	17	15
> 7 jaar	4	12
gemiddelde arbeidservaring in jaren	3	3,4
(n) =	53	45

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Netto-arbeidsparticipatie

In het overheidsbeleid wordt niet de hoofdactiviteit gehanteerd als indicator om de omvang van de arbeidsdeelname vast te stellen, maar de netto-arbeidsparticipatie. De netto-arbeidsparticipatie geeft aan hoeveel procent van de bevolking van 15 tot 65 jaar gedurende ten minste twaalf uur per week betaald werk verricht.

Hierna komt eerst de omvang van de netto-arbeidsparticipatie van verschillende categorieën vrouwen aan bod evenals de ontwikkeling daarin in de afgelopen jaren. Daarna wordt bezien hoe de situatie is bij vergelijking van leeftijdsgroepen en groepen met een verschillende migratieachtergrond.

Zoals tabel 5.4 laat zien is de netto-arbeidsparticipatie van vrouwen in 2002 in alle gevallen lager dan die van mannen uit dezelfde herkomstgroep. Vergelijking van vrouwen onderling leert dat vooral bij Turkse en Marokkaanse vrouwen de netto-participatie laag is (in beide gevallen 26%). Surinaamse vrouwen werken evenveel als autochtone vrouwen (56%), gevolgd door Molukse vrouwen (55%) en Antilliaanse vrouwen (50%). Uit de literatuur (Lenders en Van de Rhoer 1983; Distelbrink 2000) is bekend dat voor Surinaams-Creoolse vrouwen financiële onafhankelijkheid belangrijk is. Hun arbeidsdeelname is dan ook hoger dan die van de andere groepen Surinaamse vrouwen tezamen¹ (62% versus 51%). Dergelijke verschillen kwamen eveneens naar voren uit de SPVA '98 (Merens 2000a).

Tabel 5.4 Netto-arbeidsparticipatie naar etnische groep en geslacht, 1994-2002 (in procenten)

	1994	1998	2002
Turken			
vrouwen	18	22	26
mannen	49	57	59
Marokkanen			
vrouwen	12	17	26
mannen	41	52	59
Surinamers			
vrouwen	45	58	56
mannen	60	74	67
Antillianen			
vrouwen	46	49	50
mannen	63	76	64
Molukkers ^a			
vrouwen			55
mannen			71
autochtonen			
vrouwen	43	50	56
mannen	73	78	79

a Alleen cijfers voor 2000 beschikbaar.

Bron: ISEO (SPVA'94); ISEO/SCP (SPVA'98); ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; CBS (EBB'02); ISEO (Mol2000)

Verder komt uit tabel 5.4 naar voren dat bij Turkse en vooral Marokkaanse vrouwen de arbeidsdeelname sterk gestegen is. Surinaamse vrouwen zijn sinds 1998 iets minder gaan deelnemen aan de arbeidsmarkt.

Bij de hier gepresenteerde gegevens over arbeidsdeelname moet worden aangetekend dat we niet weten of zwart werk daarin is meegenomen doordat niet bekend is in hoeverre respondenten in een enquête zwart werk opgeven. Mogelijk werkt een deel van de vrouwen uit de minderheden in het zwarte circuit als particuliere hulp in de huishouding. Hierover zijn echter geen gegevens bekend.

Tabel 5.5 verschaft vervolgens meer zicht op verschillen binnen de diverse herkomst-categorieën vrouwen. Bij de Turkse en Marokkaanse vrouwen nemen de jongste leeftijdsgroepen het meest en de oudste het minst deel aan de arbeidsmarkt. Kijkend naar de migratieachtergrond valt op dat bij deze groepen de nettoparticipatie het hoogst is onder vrouwen uit de tweede generatie en de tussengeneratie. De eerste generatie en de momenteel sterk in de belangstelling staande huwelijksmigranten kennen een relatief lage nettoparticipatiegraad. Vergelijken we deze vrouwelijke huwelijksmigranten met hun mannelijke herkomstgenoten dan valt hun lage arbeidsdeelname nog meer op. De arbeidsdeelname van mannelijke Turkse en Marokkaanse huwelijksmigranten bedraagt 79% respectievelijk 72% (niet in tabel).

Tabel 5.5 Netto-arbeidsparticipatie van vrouwen van 15-64 jaar naar etnische groep, leeftijd en migrantentype, 2002 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Molukkers	autochtonen
vrouwen						
15-24 jaar	30	33	28	25	37	45
25-39 jaar	29	31	71	62	74	72
40-64 jaar	17	9	57	57	56	43
vrouwen						
2 ^e generatie	34	41	46	48		
tussengeneratie	37	35	67	33		
1 ^e generatie ≤1980	13	#	55	62		
1 ^e generatie > 1980	20	17	61	54		
huwelijksmigranten	23	15	70	73		
vrouwen						
3 ^e generatie					33	
2 ^e generatie					68	
1 ^e generatie					43	

a Gegevens over autochtonen uit EBB.

* Gegevens Molukkers 2000.

n te klein

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; CBS (EBB'02) StatLine; ISEO (Mol2000)

Bij de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen participeren de 25-39-jarigen het meest. Dit geldt overigens ook voor de Molukse en de autochtone vrouwen. De migratieachtergrond speelt bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen een minder belangrijke rol dan bij Turkse en Marokkaanse. De participatiegraad is bij de tweede generatie vergeleken met de andere generatiecategorieën weliswaar laag, maar dit heeft te maken met het feit dat zich hieronder nog veel schoolgaanden en studerende bevinden. Het belang van de verschillen in leeftijd en migratieachtergrond wordt overigens in paragraaf 5.3 nog verder belicht. Dan wordt namelijk ingegaan op de factoren die van invloed zijn op de arbeidsdeelname.

Werkloosheid

In deze paragraaf wordt ten slotte nog een beeld gegeven van de omvang van de werkloosheid onder vrouwen uit etnische minderheden. Het werkloosheidspercentage betreft dat deel van de beroepsbevolking dat geen baan heeft van minstens 12 uur per week en actief op zoek is naar een baan van ten minste die omvang.

Er blijkt sprake te zijn van een grotere werkloosheid onder vrouwen uit de minderheidsgroepen dan bij autochtone vrouwen (zie tabel 5.6). Onder Marokkanen, Molukkers en autochtonen worden vrouwen niet of nauwelijks vaker getroffen door werkloosheid dan mannen. Bij Turken, Surinamers en Antillianen is de werkloosheid onder vrouwen hoger dan onder mannen. Opvallend is dat jonge Antilliaanse en Surinaamse vrouwen veel vaker werkloos zijn dan jonge Turkse en Marokkaanse (en autochtone) vrouwen, maar ook beduidend vaker dan hun oudere herkomstgenotes. Ook jonge Antilliaanse en Surinaamse mannen zijn relatief vaak werkloos (Dagevos 2003).

Tabel 5.6 Werkloze beroepsbevolking naar etnische groep, geslacht, leeftijd en migrantentype, 2002 (in procenten van de beroepsbevolking)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Molukkers ^a	autochtonen ^b
vrouwen	18	14	12	16	6	4
mannen	13	13	8	9	6	3
vrouwen						
15-24 jaar	18	15	33	37	#	7
25-39 jaar	18	14	10	10	#	4
40-64 jaar	#	#	8	13	#	4
vrouwen ^c						
2 ^e generatie	17	16	18	10		
tussengeneratie	13	14	11	35		
1 ^e generatie	22	#	9	7		

n te klein

a Gegevens Molukkers 2000.

b Gegevens over autochtonen uit EBB.

c Vanwege de geringe aantallen respondenten zijn de twee categorieën 1e generatie samengevoegd en de huwelijksmigranten niet weergegeven.

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; CBS (EBB'02); ISEO (Mol2000)

Nu de werkloosheid sinds 2002 is toegenomen, is er bezorgdheid dat dit vooral de minderheden zal treffen en met name de jongeren onder hen. Het is niet goed te verklaren waarom vooral Surinaamse en Antilliaanse jongeren relatief vaak werkloos zijn omdat zij juist hoger zijn opgeleid dan hun Turkse en Marokkaanse leeftijdgenoten. De werkloosheidscijfers voor de verschillende generaties leveren geen eenduidig beeld op.

5.3 Determinanten van arbeidsdeelname van vrouwen

Zoals in de inleiding werd genoemd is de streefwaarde voor 2010 een netto-arbeidsparticipatie van 65% voor vrouwen. In tabel 5.4 is te zien dat bij alle groepen vrouwen uit de minderheden en bij de autochtone vrouwen de participatie onder de 65% ligt. Met name bij Turkse en Marokkaanse vrouwen is de arbeidsdeelname erg laag.

Welke achtergrondkenmerken zijn nu van invloed op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen uit de minderheden? Dat is de vraag die in deze paragraaf onderzocht gaat worden. Bij het nader onderzoeken van deze factoren, moet worden bedacht dat de netto-arbeidsparticipatie in feite de resultante is van een aantal factoren:

- de bereidheid om te (gaan) werken
- fysiek en mentaal in staat zijn om arbeid te verrichten
- een baan kunnen vinden en behouden (niet werkloos zijn)
- praktische mogelijkheden hebben om te werken: een aanvaardbare reistijd en, in het geval van kinderen: zo nodig beschikbaarheid van kinderopvang en deeltijdwerk, afspraken met (eventuele) partner over taakverdeling

Bij het zoeken naar verklaringen voor (verschillen in) de netto-arbeidsparticipatie van vrouwen zou daarom gedacht moeten worden aan variabelen die met een of meer van de hier genoemde factoren samenhangen. In het algemeen kan worden gedacht aan opleidingsniveau en taalbeheersing en migratie-achtergrond. In het bijzonder spelen bij Turkse en Marokkaanse vrouwen vermoedelijk ook een rol het jong trouwen, het op jonge leeftijd kinderen krijgen en opvattingen binnen de cultuur. Met name opvattingen over de rol van mannen en vrouwen binnen het gezin hebben waarschijnlijk een belangrijke invloed op de arbeidsmarktparticipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen.

Verschillen in arbeidsparticipatie tussen vrouwen met een verschillend opleidingsniveau

Eerder onderzoek wees al uit dat zowel bij vrouwen uit de minderheden als bij autochtone vrouwen een hoger opleidingsniveau een positieve invloed heeft op hun netto-arbeidsparticipatie van deze vrouwen. Hoe hoger het opleidingsniveau, des te groter het aandeel werkenden (Hooghiemstra en Merens 1999).

Op verschillende manieren hangt opleidingsniveau samen met arbeidsdeelname. Allereerst is de bereidheid om te werken veel groter onder hoger opgeleiden, in het bijzonder bij vrouwen met kinderen (Portegijs et al. 2002). Verder is de kans om arbeidsongeschikt te raken beduidend lager onder hoger opgeleiden. Bovendien hebben

hoger opgeleiden in het algemeen betere kansen om daadwerkelijk een baan te vinden. Uit onderzoek van het ROA (2001) bleek dat de arbeidsmarktperspectieven voor mensen met een voltooide hbo of wetenschappelijke opleiding goed tot zeer goed zijn, terwijl de perspectieven voor afgestudeerde vmbo-ers matig zijn.

Tabel 5.7 laat inderdaad zien dat bij alle vijf de categorieën de participatie op de arbeidsmarkt het hoogst is wanneer iemand een hbo- of wo-diploma heeft. De arbeidsparticipatie is het laagst wanneer vrouwen maximaal basisonderwijs hebben voltooid. Met het toenemen van het onderwijsniveau neemt ook de participatie op de arbeidsmarkt toe. Een hoge opleiding biedt dus, met andere woorden, gunstige kansen op de arbeidsmarkt. Opvallend is dat binnen elk opleidingsniveau de arbeidsparticipatie van Surinaamse vrouwen hoger is dan die van de andere groepen vrouwen. Omgekeerd hebben de Turkse en Marokkaanse vrouwen, behalve degenen met een vbo/mavo-diploma, een duidelijk lagere arbeidsdeelname dan Surinaamse, Antilliaanse en autochtone vrouwen. Het verschil is in dit opzicht vooral groot in de categorie maximaal basisonderwijs. Omdat het merendeel van de Turkse en Marokkaanse vrouwen laag opgeleid is (zie hoofdstuk 3), legt de factor opleidingsniveau extra gewicht in de schaal als het gaat om arbeidsdeelname.

Tabel 5.7 Netto-arbeidsparticipatie van vrouwen van 15-64 jaar naar etnische groep en opleidingsniveau, 2002 (in procenten)^a

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen	autochtone vrouwen
hoogst voltooide opleiding					
max. bao	16	13	33	25	26
vbo/mavo	36	41	54	44	38
mbo/havo/vwo	45	49	71	61	63
hbo/wo	58	62	87	84	77

a n = 3278

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; CBS (EBB'02) SCP-bewerking

Verschillen in arbeidsparticipatie tussen vrouwen met verschillende opvattingen over man-vrouw-rollen

Opvattingen over de rol van de vrouw kunnen een belemmering vormen voor de arbeidsdeelname van vrouwen. Binnen de Turkse en Marokkaanse cultuur heerst sterk de opvatting dat de rol van de vrouw die van de getrouwde vrouw en moeder is. Met name mannen zijn van mening dat vooral de man het geld moet verdienen en de vrouw voor de kinderen moet zorgen (hoofdstuk 4). Uit recent onderzoek onder Marokkaanse meisjes en vrouwen (Bouw et al. 2003) blijkt dat zichzelf (en hun omgeving) jong trouwen en kinderen krijgen vanzelfsprekend vinden. Bij de lager opgeleiden is het combineren van een baan en gezin ongebruikelijk, bij de hoger opgeleiden is dat wat meer in zwang maar ook niet heel gebruikelijk.

In tabel 5.8 is duidelijk te zien dat naarmate de opvattingen van de vrouwen moderner zijn de kans op arbeidsmarktparticipatie groter is. Een modernere kijk van vrouwen op de rol van mannen en vrouwen binnen een gezin vergroot dus de kans op deelname aan de arbeidsmarkt. Omgekeerd kan ook deelname aan de arbeidsmarkt opvattingen over de rol van mannen en vrouwen in het huishouden veranderen, bijvoorbeeld door contacten met autochtone collega's.

Tabel 5.8 Netto-arbeidsparticipatie van vrouwen van 15-64 jaar naar etnische groep en opvattingen man-vrouw-rollen, 2002 (in procenten)^a

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen
traditioneel	16	13	32	25
neutraal	30	28	60	51
modern	40	53	67	58

a De gebruikte schaal over opvattingen over man-vrouw-rollen is toegelicht in hoofdstuk 4. (n = 1944)

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Verschillen in arbeidsparticipatie tussen vrouwen met een verschillend niveau van taalbeheersing

Arbeidsmarktparticipatie is een belangrijk onderdeel van de integratie. Het niet goed beheersen van de Nederlandse taal kan arbeidsparticipatie belemmeren (SCP 2003).

In de SPVA'02 zijn vragen met betrekking tot taalbeheersing en taalvaardigheid alleen aan hoofden van huishoudens gesteld. In het overgrote deel van de gezinnen is de man het hoofd van het huishouden en is er dus niet gevraagd naar de taalbeheersing en taalvaardigheid van de vrouw. Dit betekent dat er niet getoetst kan worden in hoeverre taalbeheersing in relatie staat tot arbeidsdeelname van de vrouw.

Wel is het waarschijnlijk dat bepaalde migrantengroepen de Nederlandse taal vaak slecht beheersen. Het gaat om eerste-generatiemigranten en huwelijksmigranten uit Turkije en Marokko. In de *Rapportage Minderheden 2003* (Dagevos en Schellingerhout 2003) wordt dit vermoeden bevestigd. In het algemeen beheersen Antillianen en Surinamers het Nederlands beter dan Turken en Marokkanen, zowel mannen als vrouwen. Met name Turkse en Marokkaanse migranten uit de eerste generatie en huwelijksmigranten beheersen het Nederlands slecht in vergelijking met tweede-generatiemigranten uit deze landen. Dit is gemeten met een schaal die vier vragen bevat over de beheersing en het gebruik van de Nederlandse taal.² Uit de *Rapportage Minderheden 2003* blijkt dat naast migratiekenmerken ook opleiding van invloed is op taalbeheersing. Een laag opleidingsniveau gaat vaker samen met een minder goede beheersing van het Nederlands dan een hoger opleidingsniveau.

Verschillen in arbeidsparticipatie tussen vrouwen met of zonder partner

Veranderingen in de levensloop gaan vaak gepaard met veranderingen in de leefsituatie. Dit geldt in belangrijke mate voor arbeid (van vrouwen); door bijvoorbeeld het krijgen van een partner of van kinderen zou de arbeidsdeelname van vrouwen kunnen afnemen. Uit *Variatie in participatie* bleek dat niet alleen het hebben van kinderen voor de meeste groepen van invloed is op hun arbeidsdeelname, maar ook dat Turkse en Marokkaanse vrouwen die getrouwd zijn en (nog) geen kinderen hebben, relatief weinig participeren. Bij Turkse vrouwen bleek het hebben van een partner van veel grotere invloed op hun arbeidsdeelname dan het hebben van kinderen. Bij Marokkaanse vrouwen waren deze factoren beide van belang (Hooghiemstra en Merens 1999).

Tegen deze achtergrond is het interessant om te kijken in welke levensfase vrouwen voornamelijk wel en niet participeren op de arbeidsmarkt. De meeste Turkse en Marokkaanse vrouwen die ouder zijn dan twintig jaar, zijn gehuwd (zie hoofdstuk 2). Dit is een groot verschil met autochtonen waarbij het ongehuwd samenwonen, is genomen en veel vaker voorkomt dan bij de minderheden. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen nemen wat betreft huwelijksleeftijd een middenpositie in. Ook is er bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen vaker sprake van éénoudergezinnen dan bij Turkse, Marokkaanse of autochtone vrouwen.

De verwachting is dat vrouwen die jong trouwen snel van de arbeidsmarkt zullen verdwijnen of zelfs nooit op de arbeidsmarkt zullen participeren. De resultaten in tabel 5.9 laten zien dat alleen Marokkaanse vrouwen enigszins aan deze verwachting voldoen. Voor Antilliaanse en Surinaamse vrouwen geldt zelfs dat wanneer ze een partner hebben, de kans op werk veel groter is dan wanneer ze geen partner hebben, dit is in mindere mate ook het geval bij autochtone vrouwen.

Tabel 5.9 Netto-arbeidsparticipatie van vrouwen van 15-64 jaar naar etnische groep en wel of geen partner, 2002 (in procenten)

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen	autochtone vrouwen
wel partner	25	22	70	70	57
geen partner	29	33	46	44	48

(n = 3225)

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; CBS (EBB'02) SCP-bewerking

Verschillen in arbeidsparticipatie tussen vrouwen met of zonder kinderen

De meeste Turkse en Marokkaanse vrouwen krijgen op jonge leeftijd kinderen vergeleken met Surinaamse, Antilliaanse en autochtone vrouwen (zie hoofdstuk 2).

Wanneer vrouwen in de fase komen waarin ze een partner krijgen zal vermoedelijk de participatie op de arbeidsmarkt afnemen, Turkse en Marokkaanse vrouwen zullen dan waarschijnlijk niet op korte termijn meer herintreden op de arbeidsmarkt omdat

er vaak snel kinderen volgen. Bij Marokkaanse vrouwen is de arbeidsparticipatie inderdaad veel lager wanneer ze wel kinderen hebben, zo blijkt uit tabel 5.10. Voor Turkse vrouwen ligt de deelname aan de arbeidsmarkt bij vrouwen met of zonder kinderen nagenoeg gelijk. Met name bij Surinaamse vrouwen geldt dat de kans op arbeidsparticipatie groter is wanneer er wel kinderen zijn, dit is in mindere mate eveneens het geval voor Antilliaanse en autochtone vrouwen.

Tabel 5.10 Netto-arbeidsparticipatie van vrouwen van 15-64 jaar naar etnische groep en wel of geen kinderen, 2002 (in procenten)

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen	autochtone vrouwen
met kind(eren)	27	21	66	54	59
zonder kind(eren)	26	35	42	48	50

(n = 3225)

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; CBS (EBB'02) SCP-bewerking

De studie *Variatie in participatie* (Hooghiemstra en Merens 1999) liet zien dat met name Antilliaanse alleenstaande moeders weinig participeren op de arbeidsmarkt. Van belang is het om hier extra aandacht aan te besteden. In hoeverre is dit nu nog het geval? Surinaamse, Antilliaanse en autochtone vrouwen participeren in vergelijking met Turkse en Marokkaanse vrouwen vaak op de arbeidsmarkt als ze kinderen hebben en geen partner. Alleenstaande Surinaamse en Antilliaanse moeders nemen wel minder deel aan de arbeidsmarkt dan moeders met een partner, maar het verschil is niet heel erg groot (tabel 5.11). Ten opzichte van 1998 is de arbeidsparticipatie van Surinaamse en Antilliaanse alleenstaande moeders toegenomen, met name bij Antilliaanse vrouwen. De arbeidsparticipatie van Surinaamse alleenstaande moeders is gestegen van 54 naar 57% en van Antilliaanse alleenstaande moeders van 33 naar 48% (tabel 5.11) (cijfers uit 1998: Hooghiemstra en Merens 1999:46)

Tabel 5.11 Netto-arbeidsparticipatie van vrouwen van 15-64 jaar naar etnische groep en levensfase 'vergelijking tussen zonder partner met kind(eren) en met partner met kind(eren)', 2002 (in procenten)

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen	autochtone vrouwen
zonder partner, met kind(eren)	26	30	57	48	59
met partner, met kind(eren)	27	20	73	64	59

(n = 1988)

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; CBS (EBB'02) SCP-bewerking

Verschillen in arbeidsparticipatie tussen vrouwen met een verschillende migratie-achtergrond

Voorgaand onderzoek liet zien dat de tweede-generatiemigrantes meer op de arbeidsmarkt participeren dan migrantes uit de eerste generatie (Hooghiemstra en Merens, 1999). Verwacht kan worden dat voornamelijk migranten uit de eerste generatie en huwelijksmigranten weinig participeren op de arbeidsmarkt. Huwelijksmigranten komen naar Nederland voor hun partner en zijn zelf nog helemaal niet bekend met de Nederlandse samenleving. Zij spreken vaak geen Nederlands en zijn erg afhankelijk van hun partner. Daarnaast moeten ze ook wennen aan de Nederlandse gebruiken en de normen en waarden die in Nederland heersen (Merens 200b).

Inderdaad blijkt uit tabel 5.5 dat Turkse en Marokkaanse vrouwen van de eerste generatie en de huwelijksmigranten erg weinig participeren op de arbeidsmarkt. Turkse en vooral Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie hebben duidelijk vaker een baan, maar wat betreft de eerste toch lang niet in die mate als Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van deze generatie.

Vergeleken met de eerste generatie participeert de tweede generatie Surinaamse vrouwen het minst en bij Antilliaanse vrouwen participeert de tussengeneratie opvallend weinig. Nader onderzoek wijst uit dat Antilliaanse vrouwen uit de tussengeneratie voornamelijk studenten zijn.

De kans op werk: verschillen binnen en tussen de groepen

Er is een logistische regressieanalyse uitgevoerd, waarin wel of niet participeren op de arbeidsmarkt de afhankelijke variabele is en opleidingsniveau, gezinssituatie en migratiekenmerken als verklarende variabelen zijn opgenomen. In de analyse zijn studenten niet meegenomen aangezien de arbeidsparticipatie van studenten geen aandacht behoeft van het beleid.

Allereerst is een regressieanalyse gedaan met alle vrouwelijke respondenten. Om ook de rol van opvattingen te kunnen bezien is vervolgens een tweede regressieanalyse uitgevoerd. Doordat de respons op deze items in de SPVA'02 veel lager is dan bij de andere variabelen en bovendien selectief is, gaat het bij deze tweede analyse om een andere groep respondenten. Uiteraard heeft dit gevolgen voor de uitkomsten van de analyse.

Het opleidingsniveau heeft voor vrouwen uit alle vier de etnische groepen een sterk effect op het wel of niet participeren op de arbeidsmarkt (tabel 5.12). Naarmate dit hoger is, hebben de vrouwen vaker een baan van ten minste 12 uur per week.

Voor Turkse en Marokkaanse vrouwen heeft het hebben van een partner een negatieve invloed op de arbeidsparticipatie. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen hebben daarentegen meer kans om te werken wanneer ze een partner hebben.

Het hebben van kinderen is alleen bij de Marokkaanse vrouwen van significante betekenis.

Migratiekenmerken blijken met name voor Turkse en Marokkaanse vrouwen van groot belang te zijn. Vergeleken met de tweede generatie kennen alle generatiecategorïen een lagere participatie op de arbeidsmarkt – de Turkse vrouwen van de tussengeneratie uitgezonderd. Daar is het effect, zoals uit tabel 5.12 blijkt, niet significant. Bij Surinaamse vrouwen heeft de migratieachtergrond geen significant effect en bij de Antilliaanse vrouwen alleen bij de tussengeneratie.

Tabel 5.12 De kans op arbeidsmarktparticipatie van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van 15-64 jaar bepaald door opleiding, levensfase en migrantentype na controle voor alle achtergrondkenmerken (Exp. B-waarden)

	Turkse vrouwen exp. (B)	Marokkaanse vrouwen exp. (B)	Surinaamse vrouwen exp. (B)	Antilliaanse vrouwen exp. (B)
opleiding				
max. bao (ref. categorie)				
vbo/mavo	2,45 *	3,33 *	1,92 *	1,99 *
mbo/havo/vwo	3,36 *	4,8 *	5,08 *	5,32 *
hbo/wo	5,32 *	7,56 *	9,64 *	8,93 *
wel partner				
geen partner	1,94 *	2,38 *	0,68 *	0,61 *
wel kinderen				
geen kinderen	1,13	2,12 *	0,72	1,36
migratiekenmerken				
2 ^e generatie (ref.categorie)				
tussengeneratie	0,93	0,55 *	1,46	0,39 *
1 ^e generatie ≤1980	0,27 *	0,10 *	0,8	0,68
1 ^e generatie > 1980	0,41 *	0,25 *	0,82	0,82
huwelijksmigranten	0,38 *	0,24 *	1,07	0,79
Nagelkerke R ²	0,22	0,43	0,2	0,21
(n) =	872	729	730	514

* = $p < 0,05$

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) ongewogen gegevens

Door het opnemen van opvattingen over man-vrouw-rollen in de analyse gaan er bij Turkse en Marokkaanse vrouwen ongeveer 50% van de cases verloren en bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen gaan respectievelijk 30 en 20% van de cases verloren. Dit is met name het geval bij vrouwen die een partner hebben. De groepen die de items over man-vrouw-rollen niet hebben beantwoord, zijn wat betreft andere kenmerken wel vergelijkbaar. Toch is het interessant om te kijken wat er verandert wanneer de opvattingen over man-vrouw-rollen worden meegenomen in de analyse. De uitkomsten van deze analyse staan in tabel 5.13.

Het effect van opleiding op arbeidsparticipatie blijft bij alle groepen vrouwen significant, met name bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Wanneer deze een hbo- of wo-opleiding afgerond hebben is de kans meer dan respectievelijk tien of negen keer zo groot dat zij participeren op de arbeidsmarkt dan wanneer zij niet meer dan basisonderwijs hebben genoten. Ook bij Turkse vrouwen vergroot een voltooide hbo- of wo-opleiding de kans op arbeidsdeelname meer dan acht keer vergeleken met maximaal basisonderwijs. Voor Marokkaanse vrouwen is de kans op werk bij een hbo- of wo-opleiding bijna drie keer zo groot als bij niet meer dan basisonderwijs. Alleen bij Marokkaanse vrouwen is er geen positief effect van doorstuderen na het mbo/havo/vwo op arbeidsparticipatie, hier is bij de andere drie groepen wel sprake van.

Een interessant verschil met de logistische regressieanalyse waar opvattingen over man-vrouw-rollen niet zijn meegenomen (tabel 5.12), is dat het effect van het hebben van een partner op arbeidsdeelname nu voor alle vier de groepen niet significant is.

Bij Marokkaanse vrouwen heeft het hebben van kinderen een significant effect op de arbeidsmarktparticipatie. Wanneer een Marokkaanse vrouw (nog) geen kinderen heeft, is de kans dat zij participeert op de arbeidsmarkt bijna drie keer zo groot als wanneer ze wel kinderen heeft.

Voor alle groepen telt dat de kans op arbeidsparticipatie ten minste anderhalf keer groter is wanneer opvattingen over man-vrouw-rollen een eenheid moderner zijn. Met name bij Marokkaanse vrouwen neemt de kans op deelname op de arbeidsmarkt sterk toe bij modernere opvattingen.

Migratiekenmerken van Turkse vrouwen hebben een significant effect op hun arbeidsdeelname. Alle categorieën behalve de tussengeneratie participeren significant minder dan de tweede generatie. Ook bij Marokkaanse en Surinaamse vrouwen hebben migratiekenmerken een significant effect op de arbeidsparticipatie. De eerste generatie van Marokkaanse migranten participeert significant minder op de arbeidsmarkt dan de tweede generatie Marokkaanse vrouwen. Het verschil tussen de tweede generatie en huwelijksmigranten is wel groot maar waarschijnlijk door relatief kleine aantallen niet significant. Bij Surinaamse vrouwen is de kans op participatie twee keer zo groot bij de tussengeneratie als bij de tweede generatie. Dit is opmerkelijk omdat aan de tweede generatie veelal de beste kansen voor opleiding en arbeidsparticipatie worden toegekend.

De Nagelkerke R^2 is bij Turkse vrouwen 0,27, bij Marokkaanse vrouwen 0,41, bij Surinaamse vrouwen 0,26 en bij Antilliaanse vrouwen 0,27. Dit betekent dat de modellen voor alle vier de groepen een relatief redelijk goede verklaring bieden voor de kans op arbeidsparticipatie van de vrouwen.

Tabel 5.13 De kans op arbeidsmarktparticipatie van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van 15-64 jaar bepaald door opleiding, levensfase, opvattingen man-vrouw-rollen en migrantentype na controle voor alle achtergrondkenmerken (exp. B-waarden)

	Turkse vrouwen exp. (B)	Marokkaanse vrouwen exp. (B)	Surinaamse vrouwen exp. (B)	Antilliaanse vrouwen exp. (B)
opleiding				
max. bao (ref. categorie)				
vbo/mavo	3,43 *	2,14 *	2,37 *	1,83 *
mbo/havo/vwo	2,95 *	3,35 *	5,52 *	5,47 *
hbo/wo	8,29 *	2,56	9,45 *	10,42 *
wel partner				
geen partner	1,19	1,34	0,64	0,65
wel kinderen				
geen kinderen	1,77	2,79 *	0,87	1,28
opvattingen man-vrouw-rollen	1,61 *	2,61 *	1,62 *	1,70 *
migratiekenmerken				
2 ^e generatie (ref.categorie)				
tussengeneratie	0,99	0,46 *	2,06 *	0,43
1 ^e generatie ≤ 1980	0,01 *	0,12 *	1,02	1,2
1 ^e generatie > 1980	0,44 *	0,46 *	1,35	1,45
huwelijksmigranten	0,36 *	0,33	1,38	1,15
Nagelkerke R ²	0,27	0,41	0,26	0,27
(n) =	415	364	529	413

* = p < 0,05

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) ongewogen gegevens

Wat kan er nu uit al deze resultaten geconcludeerd worden? De belangrijkste uitkomst is dat opleidingsniveau voor alle vier de etnische groepen een grote invloed heeft op het wel of niet participeren op de arbeidsmarkt. Een hoog opleidingsniveau vergroot de kans op werken van alle vier de groepen vrouwen.

Daarnaast spelen opvattingen over rol van mannen en vrouwen binnen het gezin een belangrijke rol bij de arbeidsdeelname van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse vrouwen.

Het hebben van kinderen heeft alleen negatief effect op de arbeidsparticipatie bij Marokkaanse vrouwen. Het hebben van een partner is alleen van belang voor de arbeidsdeelname als opvattingen niet in de analyse mee worden genomen. Dit heeft vermoedelijk te maken met het feit dat de vragen over opvattingen vooral zijn beantwoord door vrouwen zonder partners. Al met al kan worden gesteld dat het hebben van een partner een sterkere negatieve invloed heeft op de arbeidsdeelname van Turkse en Marokkaanse vrouwen dan het hebben van kinderen.

Ten slotte hebben migratiekenmerken een belangrijke invloed op arbeidsdeelname bij Turkse en Marokkaanse vrouwen. Met name de eerste generatie- en huwelijksmigranten hebben minder kans om te werken dan migranten uit de tweede generatie van Turkse en Marokkaanse afkomst. De migratieachtergrond speelt een minder belangrijk rol voor de arbeidsparticipatie bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen.

5.4 *Werkende vrouwen uit etnische minderheidsgroepen*

Het arbeidsmarktonderzoek onder etnische minderheden en dat onder vrouwen richt zich meestal op arbeidsmarktparticipatie en werkloosheid en veel minder op de positie die werkenden innemen. Dat de meerderheid van de etnische minderheden die tot de beroepsbevolking worden gerekend, betaald werk heeft en dat bovendien de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen sinds jaren stijgende is, zijn belangrijke argumenten om in deze publicatie bij de werkenden stil te staan. Aansluitend op de vorige paragraaf waarin aandacht werd besteed aan de netto-arbeidsparticipatie van vrouwen uit de belangrijkste groepen minderheden, is het interessant om na te gaan via welke kanalen deze vrouwen hun huidige baan hebben gevonden en hoeveel ervaring zij op de Nederlandse arbeidsmarkt hebben opgedaan.

De stijging van het aandeel werkende vrouwen uit de minderheden roept tevens de vraag op wat de kwaliteit is van de positie die zij in de werkgelegenheidsstructuur innemen. Deze kwaliteit meten we onder meer af aan het beroepsniveau van werkende vrouwen. Uit eerder onderzoek komt naar voren dat steeds meer etnische minderheden een functie bezetten op middelbaar en hoger niveau. Desondanks valt tegelijkertijd waar te nemen dat hun oververtegenwoordiging in de lagere beroepen nog steeds een feit is, zeker voor Turken en Marokkanen (Groeneveld en Veenman, in druk; Dagevos, 2003). We gaan na welke positie vrouwen uit de minderheden hierbij innemen. Ook het hebben van een tijdelijke baan duidt op een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt. In economisch moeilijke tijden verliezen werknemers met een flexibel contract immers vaak als eersten hun baan. Welk aandeel van de werkende vrouwen uit de minderheden een tijdelijk dienstverband heeft, komt daarom eveneens in deze paragraaf aan de orde.

Nadat inzicht is gegeven in de positie van werkende vrouwen en ontwikkelingen daarin, wordt vervolgens ingegaan op positieveranderingen die vrouwen gedurende hun arbeidsloopbaan doormaken. We zagen al dat de participatiebeslissing van vooral Turkse en Marokkaanse vrouwen samenhangt met de positie in het huishouden en de aanwezigheid van kinderen. Periodes van inactiviteit en loopbaanonderbreking hangen ermee samen en hebben voorts ook gevolgen voor de kansen om een betere positie te verwerven. Om deze laatste reden gaan we dieper in op de mobiliteit van werkende vrouwen alsook hun perspectieven en aspiraties.

In deze paragraaf staat de positie van de vrouwelijke werkzame beroepsbevolking centraal. De werkzame beroepsbevolking bestaat als gezegd uit die personen die ten minste twaalf uur per week werken. We laten de personen met een klein baantje van

minder dan twaalf uur per week derhalve buiten beschouwing. Eerst gaan we echter in op het aantal uren dat per week gewerkt wordt. Daarbij wordt ook gekeken naar het aandeel vrouwen dat minder dan twaalf uur per week werkt.

Werken in voltijd en in deeltijd

Vrouwen werken vaker in deeltijd dan mannen. Dit is een algemene constatering die ook voor vrouwen en mannen uit de minderheden opgaat, zo blijkt uit tabel 5.14.³ Na de autochtone vrouwen hebben Antilliaanse, Turkse en Surinaamse vrouwen het vaakst een voltijd baan. Indien vrouwen uit de minderheden in deeltijd werken, betreft dat vooral grote deeltijd banen (20-34 uur). Bij de Surinaamse vrouwen geldt dit het sterkst. Kleinere deeltijd banen komen bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen betrekkelijk weinig voor. Omdat met een kleine deeltijd baan maar moeilijk in het levensonderhoud kan worden voorzien, valt voor de economische zelfstandigheid van met name Marokkaanse en Molukse vrouwen te vrezen. Dit laatste geldt ook voor de Turkse en autochtone vrouwen die bijna net zo vaak een kleine deeltijd baan hebben.

Tabel 5.14 Aantal uren (per week) volgens arbeidscontract van werkenden van 15-64 jaar, naar etnische groep en geslacht, 2002 (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		Molukkers		autochtonen ^a	
	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m
< 12 uur	14	5	15	4	7	3	9	7	15	5	11	5
12-19 uur	13	3	16	6	8	3	10	5	13	1	11	2
20-34 uur	29	8	33	14	41	12	34	16	36	9	27	8
≥ 35 uur	44	84	34	77	42	82	46	72	36	85	51	85
n	326	701	277	593	520	562	325	411	366	459	4.327.917 ^b	4.445.276 ^b

a Alleen informatie beschikbaar over het aantal gewerkte uren.

b Opgehoogde aantallen.

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000); CBS (EBB'02)

In aanvulling op tabel 5.14 bevat tabel 5.15 gegevens over het gemiddelde aantal uren dat per week gewerkt wordt door de onderscheiden subcategorieën. Het verschil tussen mannen en vrouwen in het gemiddeld aantal gewerkte uren is het kleinst bij de Antillianen en het grootst bij de Marokkanen en de Molukkers. Nemen we alleen de vrouwen in beschouwing, dan valt in de eerste plaats te constateren dat het gemiddelde aantal gewerkte uren slechts licht varieert tussen de diverse groepen. Jonge vrouwen uit de minderheden in de leeftijd van 15 tot en met 24 jaar werken voorts gemiddeld minder uren dan vrouwen uit de minderheden vanaf 25 jaar. Dat de jongeren gemiddeld minder uren werken valt vooral toe te schrijven aan de scholieren en studenten met een bijbaan. De verschillen tussen de leeftijdscategorieën zijn het kleinst bij de Turkse en Marokkaanse vrouwen. Dit valt onder meer te verklaren uit de verschillen in onderwijsparticipatie tussen Turkse en Marokkaanse vrouwen enerzijds en Surinaamse en Antilliaanse vrouwen anderzijds (zie hoofdstuk 3).

Tabel 5.15 Gemiddeld aantal uren volgens arbeidscontract van werkenden van 15-64 jaar, naar etnische groep, geslacht, leeftijd en migrantentype, 2002

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Molukkers	autochtonen ^a
vrouwen	28	26	29	29	26	25
mannen	36	36	36	33	37	38
vrouwen						
15-24 jaar	26	23	21	19	22	22
25-39 jaar	28	28	31	32	29	27
40-64 jaar	31	27	30	32	27	24
vrouwen						
2 ^e generatie	28	24	26	27		
tussengeneratie	27	27	29	26		
1 ^e generatie ≤1980	34	23	31	31		
1 ^e generatie > 1980	27	29	32	32		
huwelijksmigranten	26	25	27	31		
vrouwen						
3 ^e generatie					22	
2 ^e generatie					28	
1 ^e generatie					25	

a Alleen informatie beschikbaar over het aantal gewerkte uren.

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000); CBS (EBB'02)

De verwerving van een baan

In paragraaf 5.2 kwam naar voren dat de netto-participatie van vrouwen in de periode 1994-2002 per saldo is toegenomen. Het aandeel werkende vrouwen is bij alle groepen gestegen. Deze stijging is het sterkst bij de Marokkaanse vrouwen, met name tussen 1998 en 2002. Dat steeds meer vrouwen aan het werk zijn, roept de vraag op via welke kanalen zij werk hebben gevonden. Informatie over de wijze waarop de huidige baan is gevonden, is opgenomen in tabel 5.16. De cijfers hebben als gezegd betrekking op personen die ten minste twaalf uur per week werken.

Tabel 5.16 Wijze waarop werkenden (15-64 jaar) hun huidige baan hebben gevonden, naar etnische groep en geslacht, 2002 (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
familie/vrienden/kennissen	35	44	27	33	15	15	16	13
arbeidsbureau	6	7	5	8	10	10	11	7
uitzendbureau	21	21	18	18	23	26	24	29
open sollicitatie	11	11	21	18	15	13	12	14
school/stage	8	5	10	4	5	4	5	4
advertentie/internet	10	8	10	12	21	20	20	19
gevraagd	3	3	3	3	4	6	7	7
anders	6	2	6	3	8	7	6	7
(n) =	266	591	221	522	462	511	283	351

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

Ongeveer 40% van de Turkse werkenden heeft via familie of vrienden de huidige baan verkregen. Voor Marokkanen is dit eveneens de belangrijkste manier om aan een baan te komen. Voor Turkse en Marokkaanse vrouwen geldt dit echter in mindere mate. Toch hebben ook zij hun huidige baan het vaakst via informele contacten gevonden. Daarnaast vinden Turkse en Marokkaanse vrouwen verhoudingsgewijs vaak werk via school of een stage. Surinamers en Antillianen hebben de huidige baan in de meeste gevallen via een uitzendbureau gekregen. Voor de vrouwen gaat dat iets minder vaak op dan voor de mannen. Ook via internet en advertenties in kranten blijken laatstgenoemde groepen vaak een baan te vinden.

Het is in dit verband tevens interessant om na te gaan hoeveel arbeidservaring werkende vrouwen inmiddels in Nederland hebben opgedaan. Informatie over arbeidservaring in Nederland is opgenomen in tabel 5.17. De tabel laat zien dat Surinamers over het geheel genomen de meeste arbeidservaring hebben en Marokkanen het minst. Dat gaat tevens op, wanneer we uitsluitend naar de vrouwen kijken. De verschillen in arbeidservaring vloeien logisch voort uit de verschillen in arbeidsdeelname tussen de groepen vrouwen. Bij de Turkse en Marokkaanse vrouwen is de netto-participatie het hoogst onder de jongeren, terwijl de netto-participatie bij de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen het hoogst is voor de oudere leeftijdscategorieën die zich naar alle waarschijnlijkheid ook al langer op de arbeidsmarkt bevinden. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn het grootst bij de Marokkanen, waar de mannen met betaald werk gemiddeld tien jaar ervaring hebben en de vrouwen 5 jaar. Voor autochtonen zijn in de EBB geen vergelijkbare gegevens over arbeidservaring beschikbaar.

Tabel 5.17 Arbeidservaring van werkenden (15-64 jaar) naar etnische groep en geslacht, 2002 (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
minder dan een jaar	9	3	7	3	2	4	5	5
1-5 jaar	36	21	44	27	17	15	39	28
5-10 jaar	25	24	32	26	25	20	24	22
10-15 jaar	16	25	13	24	25	21	17	18
15-20 jaar	5	11	2	7	11	13	6	10
meer dan 20 jaar	9	16	2	14	20	27	9	17
gemiddeld aantal jaren	7	11	5	10	12	13	8	10
(n) =	276	647	222	557	466	543	285	372

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Beroepsniveau

Steeds meer vrouwen uit de minderheden hebben werk, zo blijkt uit het voorafgaande. Wat de kwaliteit van de positie van werkende vrouwen is, meten we allereerst af aan het beroepsniveau (tabel 5.18). In vergelijking met autochtone vrouwen is vooral de positie van Turkse en Marokkaanse vrouwen er een van achterstand: we wezen al op het hoge aandeel in de lagere beroepsniveaus. Hoewel de vertegenwoordiging van de Antilliaanse vrouwen in de hogere beroepsniveaus achterblijft bij die van autochtone vrouwen, zijn zij de autochtone vrouwen het dichtst genaderd. Surinaamse vrouwen nemen een tussenpositie in.

Molukse vrouwen werken veel vaker in lagere functies dan hun mannelijke herkomstgenoten. Voor de overige groepen geeft de tabel geen eenduidig beeld. Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse vrouwen werken minder vaak dan mannen op het laagste functieniveau (elementair niveau), maar vaker op het daarboven gelegen functieniveau (lager niveau) en (met uitzondering van de Antilliaanse vrouwen) op middelbaar niveau. De Antilliaanse vrouwen werken vaker op hoger dan wel wetenschappelijk niveau dan hun mannelijke herkomstgenoten.

Oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen en degenen die tot de eerste generatie behoren – deels overlappende groepen - werken beduidend vaker dan de jongeren in de laagste functies (gegevens niet in de tabel). Het gaat hierbij vaak om vrouwen die gezien hun zeer lage opleidingsniveau zijn aangewezen op productiewerk of ander eenvoudig werk. Bij de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen bezetten de jongeren daarentegen vaker de lagere functies dan de oudere leeftijdsgroepen. De Surinaamse vrouwen van de eerste generatie werken in hogere functies dan zij die behoren tot de tweede generatie. De verdeling over de verschillende functieniveaus van de eerste en tweede generatie Antilliaanse vrouwen geeft geen duidelijk beeld.

De vertegenwoordiging van etnische minderheden in de lagere niveaus van de beroepsstructuur is in de periode 1998-2002 afgenomen (Dagevos, 2003; Groeneveld en Veenman, in druk). Vooral de ontwikkeling die Marokkaanse mannen en vrouwen hebben doorgemaakt, is spectaculair te noemen. Met uitzondering van de Turken zijn vrouwen uit de minderheden minder vaak werkzaam in een beroep op elementair niveau dan mannen uit de minderheden. Voor alle werkende vrouwen geldt dat hun aandeel in de elementaire beroepen sinds 1998 is afgenomen. Vooral voor Marokkaanse vrouwen is deze daling aanzienlijk.

Tabel 5.18 Functieniveau van de werkzame beroepsbevolking, naar etnische groep en geslacht, 2002 (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		Molukkers		autochtonen ^a	
	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m
elementair	25	26	18	24	11	13	9	10	19	10	6	6
lager	40	42	44	38	36	35	34	31	44	43	23	23
middelbaar	26	24	28	29	35	31	32	37	31	36	41	39
hoger/wetenschappelijk	9	9	10	10	19	21	26	23	6	10	30	32
(n) =	268	635	223	558	467	530	284	360	310	433	2.420.371 ^a	3.473.609 ^a

a Opgehoogde aantallen.

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000); CBS (EBB'02)

Turkse vrouwen hebben gemiddeld het laagste beroepsniveau, gevolgd door de Marokkaanse, de Surinaamse en tot slot de Antilliaanse vrouwen. Bij mannen zien we dezelfde volgorde terug. Voor elk van de groeperingen geldt dat de gemiddelde beroepsniveaus van mannen en vrouwen nauwelijks van elkaar verschillen. Het is interessant om na te gaan tot op welke hoogte de verschillen in beroepsniveau kunnen worden toegeschreven aan het gerealiseerde opleidingsniveau. Tabel 5.19 geeft het gemiddelde beroepsniveau voor vier opleidingsniveaucategorieën. Bij een zelfde gerealiseerd opleidingsniveau hebben Surinaamse en Antilliaanse vrouwen over het algemeen gemiddeld een hoger beroepsniveau dan Turkse en Marokkaanse vrouwen. Surinaamse vrouwen met maximaal basisonderwijs zijn een uitzondering met gemiddeld het laagste beroepsniveau in deze opleidingsniveaucategorie. Ook verschillen tussen mannen en vrouwen komen naar voren wanneer we controleren voor het opleidingsniveau. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen met maximaal basisonderwijs hebben gemiddeld een lager beroepsniveau dan Surinaamse en Antilliaanse mannen met hetzelfde opleidingsniveau. Vrouwen uit de minderheden met een opleiding op middelbaar niveau hebben gemiddeld juist een hoger beroepsniveau dan de mannen.

Tabel 5.19 Gemiddelde beroepsniveau van de werkzame beroepsbevolking, naar etnische groep, geslacht en gerealiseerd opleidingsniveau, 2002

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
totaal	2,18	2,17	2,35	2,30	2,67	2,69	2,87	2,85
max. basisonderwijs	1,79	1,86	1,89	1,89	1,73	2,03	1,97	2,32
vbo/mavo	2,11	2,11	2,14	2,21	2,29	2,31	2,27	2,43
mbo/havo/vwo	2,50	2,22	2,48	2,44	2,85	2,69	2,82	2,75
hbo/wo	#	3,17	#	3,44	3,79	3,90	3,98	3,83
(n) =	233	598	183	510	442	500	260	324

n te klein

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Een multivariate analyse maakt het mogelijk om te achterhalen tot op welke hoogte er verschillen in beroepsniveau blijven bestaan tussen mannen en vrouwen uit de minderheden, wanneer naast het opleidingsniveau ook wordt gecontroleerd voor leeftijd, migratietype, arbeidservaring en het land waar de opleiding is gevolgd. De resultaten van een logistische regressieanalyse ter verklaring van een beroep op ten minste middelbaar niveau staan in tabel 5.20. De cijfers in de tabel geven de odds ratio's weer, dat wil zeggen de kansverhouding op een beroep op ten minste middelbaar niveau. Een odds ratio groter dan 1 wil zeggen dat de desbetreffende categorie of variabele de kans op een beroep op ten minste middelbaar niveau vergroot. Een odds ratio kleiner dan 1 geeft aan dat een variabele een negatieve invloed heeft op deze kansverhouding.

Het eerste model laat zien dat Turkse en Marokkaanse mannen en vrouwen minder kans hebben op een beroep van ten minste middelbaar niveau dan Surinaamse mannen die in de analyse de referentiecategorie vormen (vergelijk hoofdstuk 3). Ook na controle voor het gerealiseerde opleidingsniveau (model 2) blijven de effecten significant. Bij een gelijk opleidingsniveau maken Turkse en Marokkaanse mannen en vrouwen kortom minder kans op een beroep op ten minste middelbaar niveau. Na opname van leeftijd en migratietype in de analyse (model 3) onderscheiden alleen de Marokkaanse vrouwen en de Turkse mannen zich nog in negatieve zin. Verder blijken personen van de eerste generatie minder kans te maken op een beroep op ten minste middelbaar niveau. Met de opname van arbeidservaring en het land waar de opleiding is gevolgd, blijft dit beeld bestaan, met dien verstande dat het effect voor de Marokkaanse vrouwen niet meer significant is.

Al met al is het opleidingsniveau de sterkste determinant van het beroepsniveau. Wel blijken na controle voor relevante arbeidsmarktkenmerken als opleiding, leeftijd en werkervaring Turkse mannen minder kans te maken op een beroep op ten minste middelbaar niveau, net als personen van de eerste generatie. Het is vooral de positie van de huwelijksmigranten die mede in het licht van eerdere bevindingen aandacht verdient.

Tabel 5.20 Logistische regressie ter verklaring van een beroep op ten minste middelbaar niveau, odds ratio's

	model 1	model 2	model 3	model 4	model 5
etnische groep en geslacht (Surinaamse mannen = ref. cat.)					
Turkse vrouwen	0,45*	0,69*	0,78	0,85	0,93
Turkse mannen	0,39*	0,49*	0,58*	0,56*	0,66*
Marokkaanse vrouwen	0,51*	0,62*	0,69*	0,75	0,80
Marokkaanse mannen	0,52*	0,69*	0,78	0,79	0,85
Antilliaanse vrouwen	1,23	1,13	1,25	1,40*	1,32
Antilliaanse mannen	1,22	1,20	1,37*	1,39*	1,35
Surinaamse vrouwen	0,97	0,97	0,99	1,05	1,07
opleidingsniveau (max. bao = ref. cat.)					
vbo/mavo		1,88*	1,81*	1,77*	1,59*
mbo/havo/vwo		4,32*	4,30*	4,20*	3,57*
hbo/wo		17,23*	17,13*	18,31*	14,45*
leeftijd			1,02*	1,00	1,01
migratietype (2 ^e generatie = ref. cat.)					
tussengeneratie			0,89	0,89	0,88
1 ^e generatie (na 1980)			0,53*	0,53*	0,65*
1 ^e generatie (voor of in 1980)			0,59*	0,74*	0,93
huwelijksmigranten			0,40*	0,49*	0,66*
arbeidservaring				1,04*	1,04*
ten minste opleiding in Nederland					1,93*
constante	1,12	0,36*	0,20*	0,27*	0,13*
Nagelkerke R ²	0,06	0,26	0,28	0,29	0,30

(n = 3414)

* p < 0,05

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02)

Werkende vrouwen met een flexibele arbeidsrelatie

De constatering dat het aflopen van tijdelijke contracten een belangrijke oorzaak is van de werkloosheid onder etnische minderheden (Dagevos 2003), is een goede reden om na te gaan welk aandeel van de werkende vrouwen een tijdelijke baan heeft. De termen tijdelijk en flexibel zijn hier inwisselbaar. We doelen op arbeidscontracten voor een duur korter dan een jaar zonder uitzicht op een vast dienstverband. Ook de nul-urencontracten vallen onder flexibel werk.

Vrouwen uit de minderheden werken, net als de mannen, beduidend vaker op tijdelijke of anderszins flexibele arbeidscontracten dan autochtone vrouwen en mannen, zo blijkt uit tabel 5.21. Wel zijn er tussen de vrouwen uit de minderheden in dit opzicht verschillen aan te wijzen; Surinaamse vrouwen werken beduidend minder vaak in een flexibele arbeidsrelatie. Vergelijken we de vrouwen met de mannen dan blijkt dat Turkse, Marokkaanse en, in iets mindere mate, Antilliaanse en autochtone

vrouwen vaker dan hun mannelijke herkomstgenoten een flexibele baan hebben. Surinaamse en Molukse vrouwen verschillen wat dat betreft niet of weinig van mannen.

Voor alle groepen vrouwen geldt dat jongeren tot 25 jaar en de tweede generatie – groepen die elkaar sterk overlappen – relatief vaak flexibel werk hebben. In het algemeen geldt dat nieuwe toetreders op de arbeidsmarkt vaak zijn aangewezen op flexibele banen, zo ook de vrouwen. Daarnaast betreft het hier voor een deel ook tijdelijke baantjes van scholieren en studenten.

Tabel 5.21 Werkenden die deel uitmaken van de werkzame beroepsbevolking met een flexibele arbeidsrelatie naar etnische groep, geslacht, leeftijd en migratieachtergrond, 2002 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Molukkers	autochtonen
vrouwen	26	26	12	21	22	8
mannen	17	16	13	14	20	5
vrouwen						
15-24 jaar	49	43	38	46	52	22
25-39 jaar	24	21	15	22	16	5
40-64 jaar	#	#	#	16	15	6
vrouwen						
2e generatie	40	37	24	34		
tussengeneratie	29	24	16	19		
1 ^e generatie ≤1980	#	#	#	#		
1 ^e generatie > 1980	33	26	11	25		
huwelijksmigranten	30	#	#	#		
vrouwen						
3 ^e generatie					#	
2 ^e generatie					20	
1 ^e generatie					#	
(n) =	988	811	1035	682	740	5.965.000 ^a

a Opgehoogd aantal.

n te klein

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000); CBS (EBB'02)

Hoewel het aandeel Turkse vrouwen met een tijdelijke baan in de periode 1998-2002 aanzienlijk is gedaald, is hun aandeel – net als dat van de Marokkaanse vrouwen – verhoudingsgewijs nog erg groot. Dat geldt in iets mindere mate ook voor het aandeel Antilliaanse vrouwen met een flexibele baan. Als gezegd is de positie van werkenden met een flexibel contract kwetsbaar, zeker onder ongunstig economisch gesternte. Het hoge aandeel vrouwen met een flexibel contract onder de drie laatstgenoemde groepen is dan ook zorgelijk.

Loopbanen van vrouwen en mannen

De vorige subparagrafen boden inzicht in de actuele positie die vrouwen uit de minderheden op de arbeidsmarkt innemen. Een vergelijking met eerdere bevindingen laat zien dat deze in de afgelopen jaren weliswaar is verbeterd, maar dat er over het algemeen nog altijd sprake is van achterstand (zie onder meer Dominguez Martinez en Veenman 2002; Groeneveld en Veenman, in druk). Zowel ten opzichte van mannen uit de minderheden als ten opzichte van autochtone vrouwen staan de vrouwen uit de minderheden – althans over het geheel genomen – nog op achterstand. Veranderingen in de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt zijn voor een belangrijk deel het gevolg van de toetreding van vrouwen met gunstigere arbeidsmarktkenmerken, zoals bijvoorbeeld een hoger opleidingsniveau. Daarnaast kunnen ze de resultante zijn van positieveranderingen die individuele werknemers doormaken. Omdat informatie over feitelijke positieveranderingen uitsluitend beschikbaar is voor de hoofden van huishoudens en de vrouwelijke hoofden van huishoudens in de SPVA niet representatief zijn voor de vrouwen uit de minderheden in Nederland, kunnen we daarover niet rapporteren. In tegenstelling tot de feitelijke positieveranderingen is voor alle respondenten wel informatie beschikbaar over loopbaanperspectieven. De vraag tot op welke hoogte werkenden een positieverbetering verwachten door te maken gedurende hun loopbaan, is daarmee het onderwerp van deze subparagraaf.

In tabel 5.22 staan gegevens over de promotiegeneigdheid, de gepercipieerde promotiekansen en de externe mobiliteitsgeneigdheid van mannen en vrouwen uit de minderheden met een betaalde baan van ten minste twaalf uur per week. Mannen zijn meer promotiegeneigd dan vrouwen: de verschillen bedragen bij elke groep ongeveer 10 procentpunten. Turkse mannen en vrouwen geven het vaakst aan promotie te willen maken. Van de Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse vrouwen geven toch nog drie op de vijf vrouwen aan promotie te willen maken. De inschatting van de promotiekansen varieert nauwelijks tussen de onderzochte groepen noch tussen mannen en vrouwen. Uitzondering zijn de Marokkaanse vrouwen die vaker dan Marokkaanse mannen denken bij hun huidige werkgever promotie te kunnen maken.

Voor de respondenten die denken bij hun huidige werkgever geen kans te maken op promotie, is nagegaan wat zij als belangrijkste belemmering voor een interne promotie opgeven. Turken en Marokkanen zien vaker dan Surinamers en Antillianen hun lage opleiding als de belangrijkste belemmering voor het maken van promotie. Dit is niet zo verwonderlijk gezien hun gemiddeld lage opleidingsniveau (zie hoofdstuk 3). Vooral de verschillen tussen Marokkaanse mannen en vrouwen zijn groot: 22% van de vrouwen geeft deze reden op tegenover maar liefst 38% van de mannen. Een belemmering die door vrouwen relatief vaak als belangrijkste naar voren wordt gebracht, is het werken in deeltijd. Marokkaanse vrouwen geven deze reden het vaakst op (27%). Vrouwen geven verder iets minder vaak dan mannen aan dat vooroordeel of discriminatie een belemmering vormt voor het maken van promotie.

Voor de Turken, Marokkanen en Surinamers geldt dat ongeveer eenderde van de werkenden wel eens overweegt elders te gaan werken. De verschillen tussen mannen

en vrouwen zijn niet noemenswaard. Alleen Antilliaanse mannen laten een iets grotere externe mobiliteitsgeneigdheid zien dan de vrouwen. Dat het werk niet bevalt is een belangrijke reden om externe mobiliteit te overwegen. Het maken van promotie en de te lage beloning van de huidige baan zijn tevens redenen die vaak als belangrijk worden aangemerkt. Turkse en Marokkaanse vrouwen zeggen zowel in vergelijking met de mannen als in vergelijking met de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen vaak dat de belangrijkste reden om elders te willen werken is dat het werk niet bevalt. Tussen een vijfde en een kwart van de respondenten geeft aan externe mobiliteit te overwegen om promotie te maken. De Antilliaanse vrouwen onderscheiden zich hier: ongeveer een op de zes Antilliaanse vrouwen geeft deze als belangrijkste reden op.

Al met al onderscheiden de vrouwen zich vooral van mannen in geringere wensen om promotie te maken. Mannen lijken kortom meer carrièrericht dan de vrouwen. Combineren we de informatie over promotiegeneigdheid en de ingeschatte promotiekansen, dan valt te concluderen dat bij de vrouwen meer dan bij de mannen de wensen overeenkomen met de inschatting van de promotiekansen.

Tabel 5.22 Geneigdheid tot promotie, gepercipieerde promotiekansen en geneigdheid tot verandering van werkgever, naar etnische groep en geslacht, 2002 (percentages ja-antwoorden)

	promotie-geneigdheid ^a	gepercipieerde promotiekansen ^b	externe mobiliteits-geneigdheid ^c
Turken			
vrouwen	71	57	34
mannen	80	58	33
Marokkanen			
vrouwen	62	64	34
mannen	70	55	30
Surinamers			
vrouwen	62	58	35
mannen	71	62	34
Antillianen			
vrouwen	60	64	38
mannen	72	63	45

Letterlijke weergave van vraagstellingen in vragenlijst:

a Zou u promotie willen maken?

b Denkt u bij uw huidige werkgever promotie te kunnen maken?

c Overweegt u wel eens ergens anders te gaan werken?

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

5.5 De combinatie van arbeid met zorg en opleiding

De verhoging van arbeidsparticipatie die in het beleid nagestreefd wordt, moet onder meer worden gerealiseerd doordat mannen meer zorgtaken op zich nemen en door een toenemend gebruik van voorzieningen en regelingen gericht op de combinatie van arbeid en zorg, zoals kinderopvang en ouderschapsverlof, zorgverlof en dergelijke. Uit eerder verricht onderzoek is het nodige bekend over de uren betaalde en onbetaalde arbeid van mannen en vrouwen en over het gebruik van kinderopvang en ouderschapsverlof (Portegijs et al. 2002). Voor mannen en vrouwen uit de minderheden zijn echter vrij weinig gegevens over dit soort onderwerpen beschikbaar. Uitsluitend over het aantal uren betaald werk (zie tabel 5.14) zijn landelijke representatieve gegevens voorhanden. Over het aantal uren onbetaald werk en het gebruik van kinderopvang geldt dat niet. Wel zijn er aanwijzingen uit beperkt kwalitatief onderzoek dat Turkse en Marokkaanse mannen weinig bereid zijn tot het doen van huishoudelijk werk en zorgen voor de kinderen (AVEM 2002). Verder is het gebruik van kinderopvang door Turken en Marokkanen gering, onder meer door onbekendheid met het bestaan van crèches en met de mogelijkheid van werkgeversbijdragen voor de kosten van kinderopvang (Versantvoort et al. 2002; AVEM 2002). Dit zou een belemmering kunnen vormen voor de arbeidsparticipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen.

Om een indruk te krijgen in welke mate partners betaalde arbeid met zorgtaken combineren zijn in de nieuwste editie van de SPVA hierover vragen opgenomen (Groeneveld en Weijers-Martens, 2003). Daarnaast is gevraagd naar de combinatie van betaald werk met een opleiding. Dit vanwege het belang van voortdurende scholing voor een goede positie op de arbeidsmarkt. De verzamelde informatie betreft niet alleen de combinaties die feitelijk worden gemaakt, maar ook de bereidheid om deze te maken en de plannen die men daaromtrent heeft.

Slechts een klein deel van de werkenden uit de minderheden combineert een baan met een opleiding van minimaal 10 lesuren in de week (zie tabel 5.23). Bij de Marokkanen komt dit het vaakst voor (iets meer dan 15%). Ongeveer 10% van de Turken, Surinamers en Antillianen maakt deze combinatie. Niet verwonderlijk is het dat jongeren tot 25 jaar het vaakst een baan met een opleiding combineren. Het gaat dan om studenten die naast hun studie een grote bijbaan hebben die ten minste 12 uur per week beslaat. Vrouwen combineren vaker een opleiding met een baan dan mannen. Vooral bij de Turken en Marokkanen zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen groot. Marokkaanse vrouwen combineren werk en opleiding het vaakst.

De combinatie van een baan met de zorg voor ouders of kinderen komt veel vaker voor: bijna de helft van de Turken combineert deze twee zaken, rond de 40% van de Surinamers en ruim 30% van de Marokkanen en Antillianen. Bij de Surinamers en Antillianen komt deze combinatie bij vrouwen ruim twee keer zo vaak voor als bij mannen en ook bij de andere onderscheiden bevolkingsgroepen zien we dat vrouwen veel vaker zorgtaken met een baan combineren. Turkse vrouwen combineren betaald werk en zorg het vaakst. Wel moet hierbij de kanttekening worden gemaakt dat hier

uitsluitend is gekeken naar de personen met een baan voor ten minste 12 uur per week. Eerder zagen we dat zij een minderheid vormen van de Turkse en Marokkaanse vrouwen in de leeftijd van 15 tot 65 jaar. Een andere kanttekening is dat geen ondergrens is gehanteerd voor het aantal uren zorg. Iedereen die vindt dat hij of zij zorgtaken verricht, ongeacht of dit nu twee of twintig uur per week in beslag neemt, is dus als taakcombineerder in de onderstaande tabellen opgenomen.

Een onderzoek waarin wèl een objectieve ondergrens voor zorgtaken is gehanteerd en waarmee tevens bovenstaande cijfers in perspectief kunnen worden geplaatst, is het SCP-rapport *Trends in de tijd*. In dat rapport worden personen die minstens 12 uur per werk werken en minstens 8 uur per week aan huishoudelijk werk en zorg voor kinderen besteden, als taakcombineerders beschouwd. Volgens deze definitie waren in 2000 49% van alle mannen en 45% van alle vrouwen in de leeftijd van 20-64 jaar in Nederland taakcombineerders (Breedveld en Van den Broek 2001: 15).

Tabel 5.23 Percentage werkenden (15-64 jaar) dat een opleiding met meer dan 10 lesuren per week of de zorg voor ouders/ kinderen combineert met een baan, naar etnische groep en geslacht (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
combinatie opleiding-baan				
vrouwen	17	23	11	15
mannen	9	14	9	14
combinatie zorgtaken-baan				
vrouwen	59	46	54	46
mannen	38	26	24	22

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Nemen we vervolgens uitsluitend de mannen en vrouwen met kinderen in ogenschouw, dan blijkt dat ongeveer 80% van de vrouwen uit de minderheden zorg met betaald werk combineert tegenover nog geen 45% van de mannen. Marokkaanse moeders met betaald werk hebben het vaakst met deze dubbele belasting te maken (87%) en Marokkaanse en Surinaamse vaders het minst (40%). Van de vaders met betaald werk geven de Turken het vaakst aan werk en zorg te combineren (49%), maar ook zij doen dat veel minder vaak dan de vrouwen.

Tabel 5.24 Percentage werkende ouders (15-64 jaar) dat de zorg voor ouders/kinderen combineert met een baan, naar etnische groep en geslacht (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
combinatie zorgtaken-baan				
vrouwen	81	87	78	81
mannen	49	40	39	45

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Het percentage vrouwen uit de minderheden dat bereid is om de loopbaan tijdelijk te onderbreken of minder te gaan werken om voor de kinderen te zorgen, ligt beduidend boven dat van de mannen (zie tabel 5.25). Onder Turken en Marokkanen is deze bereidheid bij vrouwen twee tot drie keer vaker aanwezig. Ook zouden vrouwen eerder hun loopbaan onderbreken voor de verzorging van een ziek familielid dan mannen. Vermeldenswaard is verder dat Turkse en Marokkaanse mannen het minst vaak bereid zijn hun loopbaan te onderbreken vanwege zorgtaken.

Vrouwen uit de minderheden zijn bovendien eerder dan mannen bereid voor het volgen van een opleiding hun loopbaan tijdelijk te onderbreken. De verschillen zijn wel kleiner dan het geval is bij de vragen over zorgtaken en bij de Antillianen is nauwelijks verschil waar te nemen. Ongeveer de helft van hen is bereid om de loopbaan tijdelijk te onderbreken voor het volgen van een opleiding. Bij de overige drie groepen ligt dit ongeveer op 40%. Hoe hoger de leeftijd, hoe lager de bereidheid om de loopbaan tijdelijk te onderbreken voor een opleiding. Dit zien we bij alle onderscheiden bevolkingsgroepen terug.

Tabel 5.25 Percentage werkenden (15-64 jaar) dat bereid is om een loopbaan tijdelijk te onderbreken of tijdelijk minder te gaan werken in verband met een van onderstaande situaties, naar etnische groep en geslacht (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
zorg voor kinderen				
vrouwen	57	66	56	50
mannen	24	28	37	38
zorg voor ziek familielid				
vrouwen	50	57	54	49
mannen	33	33	42	47
volgen van onderwijs				
vrouwen	45	47	48	50
mannen	38	38	41	49

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Naast de combinaties die werknemers momenteel maken en hun bereidheid om hun loopbaan te onderbreken voor zorg of opleiding, is de respondenten gevraagd naar hun toekomstplannen. Nagegaan is of zij in de komende vijf jaar van plan zijn om hun baan te combineren met een opleiding of de zorg voor kinderen. Ongeveer eenderde van de werkenden uit de minderheden heeft zulke plannen. Bij de Surinamers en Marokkanen zegt 30% van plan te zijn een opleiding met een baan te combineren en bij de Turken en Antillianen ongeveer 35%. Hier treffen we nauwelijks verschillen aan tussen mannen en vrouwen. Dat is wel het geval bij de plannen om de zorg voor kinderen met een baan te combineren. Daar constateren we voor alle groepen dat vrouwen dit veel vaker van plan zijn dan mannen.

Tabel 5.26 Percentage werkenden (15-64 jaar) dat plannen heeft om binnen 5 jaar een baan te combineren met een opleiding of de zorg voor ouders/kinderen, naar etnische groep en geslacht (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
volgen van onderwijs				
vrouwen	36	29	32	38
mannen	34	31	29	38
zorg voor ouders of kinderen				
vrouwen	39	35	42	39
mannen	26	21	22	23

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

Ter afsluiting van de beschrijving van de combinatie van werk met zorg of scholing kijken we naar de plannen die huisvrouwen uit de minderheden hebben om binnen vijf jaar werk deze zaken te combineren. Dit zou iets kunnen zeggen over het aandeel potentiële herintreedsters in de toekomst. De analyse is beperkt tot de huisvrouwen tot en met 40 jaar (zie tabel 5.27). Van hen geeft ongeveer de helft aan plannen te hebben om betaald werk en zorg te combineren. Surinaamse en Antilliaanse huisvrouwen zijn dit echter veel vaker van plan dan de Turkse en Marokkaanse huisvrouwen. Tweederde van de Surinaamse en Antilliaanse huisvrouwen is van plan om binnen vijf jaar een baan met zorgtaken te combineren tegenover 56% van de Turkse huisvrouwen. Marokkaanse huisvrouwen zijn dit het minst vaak van plan: eenderde geeft desgevraagd aan deze plannen te hebben. Rekenen we deze aandelen in combinatie met de aandelen huisvrouwen (tabel 5.1) om naar de absolute aantallen vrouwen in deze bevolkingsgroep (tabel 2.3) dan komen we op een aantal van ruim 30.000 potentiële herintreedsters uit de minderheden.

Tabel 5.27 Percentage huisvrouwen (15-40 jaar) dat plannen heeft om binnen 5 jaar een baan te combineren met de zorg voor ouders/kinderen, naar etnische groep en geslacht (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
huisvrouwen met plannen om binnen 5 jaar een baan te combineren met de zorg voor ouders/kinderen	56	34	67	69
(n) =	288	261	54	58

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens

5.6 Conclusies

Dit hoofdstuk heeft laten zien dat de arbeidsmarktparticipatie onder Turkse en Marokkaanse vrouwen erg laag is; een kwart van hen heeft een baan. Tevens kon worden vastgesteld dat hun arbeidsdeelname sinds 1994 aanzienlijk is toegenomen. Het hoogst is de arbeidsdeelname van Surinaamse, autochtone en Molukse vrouwen, gevolgd door de Antilliaanse vrouwen. Ongeveer de helft van deze groepen vrouwen verricht betaalde arbeid. Daarmee voldoen zij (nog) niet aan de beleidsdoelstelling dat in 2010 60% van de vrouwen deelneemt aan de arbeidsmarkt.

Van de vrouwen uit de minderheden die geen baan hebben is een groter deel werkloos dan de autochtone vrouwen. Gevreesd wordt dat de werkloosheid onder minderheden in het algemeen de komende tijd (verder) zal oplopen nu de economische situatie ongunstig is (en blijft). Turkse en Marokkaanse vrouwen die niet deelnemen aan de arbeidsmarkt verrichten voor het merendeel full-time huishoudelijk werk en zorgtaken.

In dit hoofdstuk is onderzocht welke subgroepen vrouwen, met name Turkse en Marokkaanse vrouwen, extra aandacht behoeven vanuit het beleid, gericht op verhoging van de arbeidsdeelname. Turkse en Marokkaanse vrouwen met een laag opleidingsniveau blijken minder kans te hebben om op de arbeidsmarkt te participeren dan vrouwen met een hoger opleidingsniveau. Dit geldt met name voor Turkse vrouwen. Voor Marokkaanse vrouwen en, in iets mindere mate Turkse vrouwen, geldt dat de arbeidsparticipatie hoger is als ze geen kinderen hebben. Verder hangen traditionele opvattingen over de rol van vrouwen en mannen duidelijk samen met een lagere arbeidsparticipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen. Eerste generatie- en huwelijksmigranten, die veelal laag zijn opgeleid, vormen bij beide groepen vrouwen en punt van aandacht voor het beleid omdat zij weinig participeren op de arbeidsmarkt en zich, mede daardoor, in een geïsoleerde positie bevinden.

Bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen is gebleken dat opleiding en opvattingen over de rol van mannen en vrouwen in het huishouden een grote invloed hebben op hun arbeidsdeelname. De positie in het huishouden en de migratieachtergrond spelen een minder belangrijke rol bij het wel of niet werken van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen.

De toenemende participatie van vrouwen uit de minderheden was aanleiding om in dit hoofdstuk stil te staan bij de positie die werkenden innemen. Bestudering van het beroepsniveau, de aard en de omvang van het dienstverband vestigde wederom de aandacht op de Turkse en Marokkaanse vrouwen. Zij hebben gemiddeld het laagste beroepsniveau, verhoudingsgewijs vaak een flexibel contract en een baan voor minder dan twaalf uur per week. Nadere analyse wees uit dat vooral de Turkse en Marokkaanse vrouwen van de eerste generatie op de arbeidsmarkt slechter af zijn. Ook de Molukse vrouwen nemen wat dit betreft een kwetsbare positie in. Hiertegenover staat het relatieve succes van de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen die zich vooral voor wat betreft het beroepsniveau van de andere vrouwen onderscheiden. De Antilliaanse vrouwen naderen inmiddels het beroepsniveau van de autochtone vrouwen. Wel werken Antilliaanse vrouwen verhoudingsgewijs vaak op basis van een tijdelijk contract, wat hun positie in tijden van economische tegenspoed kwetsbaar maakt.

Naast een toenemende instroom van vrouwen op de arbeidsmarkt, streeft de overheid ernaar de doorstroom van vrouwen te bevorderen naar hogere functies. De stokkende doorstroom van vrouwen naar hogere functies wordt verbeeld door de term glazen plafonds: vrouwen slagen er binnen organisaties onvoldoende in om door te stoten naar de topfuncties. Waar het het beroepsniveau betreft, namen we alleen bij de Molukse groep aanzienlijke verschillen tussen mannen en vrouwen waar. Voor de overige groepen geldt dat het beroepsniveau over het geheel genomen niet veel verschilt van dat van de mannen. Desalniettemin nemen ze ten opzichte van de autochtone vrouwen nog een achterstandspositie in die grotendeels wordt verklaard door hun gemiddeld lagere opleiding. Omdat informatie over feitelijke positieveranderingen ontbrak, konden we geen uitspraak doen over de doorstroom van vrouwen naar hogere functies. Wel lieten gegevens over promotiekansen en aspiraties zien dat vrouwen over de gehele linie minder promotiegeneigd zijn dan mannen. Van de vrouwen uit de minderheden zijn de Turkse vrouwen het meest ambitieus.

Een van de belemmeringen om te participeren op de arbeidsmarkt en om carrière te maken is de verantwoordelijkheid voor de zorg voor kinderen. Onze analyses bevestigden wat ieder al weet: vooral vrouwen combineren betaald werk met zorg. Een belangrijke bevinding in dit verband betrof de houding van Turkse en Marokkaanse mannen in deze: zij zijn het minst vaak bereid werk en zorg te combineren. Gevoegd bij de toch al zwakke positie van Turkse en Marokkaanse vrouwen op de arbeidsmarkt, kan dit een belemmering zijn voor de arbeidsparticipatie van de vrouwen uit deze groepen.

De zwakke binding met de arbeidsmarkt van Turkse en Marokkaanse vrouwen met kinderen komt eveneens naar voren wanneer huisvrouwen naar hun toekomstplannen wordt gevraagd. Eenderde van de Marokkaanse huisvrouwen geeft aan in de toekomst werk en zorg te willen combineren tegenover tweederde van de Surinaamse en Antilliaanse huisvrouwen.

Noten

- 1 Creolen en Hindostanen vormen de twee grootste groeperingen onder Surinamers. Kleinere groeperingen zijn onder meer Chinezen en Javanen.
- 2 De resultaten zijn te zien in tabel 10.5 in de Rapportage minderheden 2003.

6 Inkomens van vrouwen uit etnische minderheden

Ans Merens

6.1 Inleiding

Inkomen is een van de belangrijkste maatschappelijke hulpbronnen. Naast het voorzien in de eerste levensbehoeften, bepaalt het de mogelijkheden tot huisvesting, vrijetijdsbesteding en maatschappelijke participatie en verschaft het status. Vrouwen beschikken doorgaans minder over een eigen inkomen dan mannen. Dit vormt vooral een probleem als zij alleenstaande ouder zijn of worden, maar kan ook gevolgen hebben voor hun positie in hun relatie. Om deze reden vormt verhoging van de economische zelfstandigheid een belangrijke doelstelling in het emancipatiebeleid. In 2010 moet ten minste 60% van de vrouwen in Nederland economisch zelfstandig zijn. Economisch zelfstandig wil zeggen dat iemand inkomsten uit arbeid ontvangt van ten minste 70% van het netto-minimumloon van een alleenstaande. Personen zonder baan vallen hier dus per definitie niet onder en ook de meeste mensen met kleine deeltijdbanen (minder dan twaalf uur) verdienen te weinig om als economisch zelfstandig beschouwd te kunnen worden. Economische zelfstandigheid is niet vanzelfsprekend voor autochtone vrouwen. Uit de *Emancipatiemonitor 2002* bleek dat een minderheid van de vrouwen in Nederland economisch zelfstandig is: voor 38% van alle vrouwen tussen 15-64 jaar gold dit (Portegijs et al. 2002:164). De vraag is nu in welke mate vrouwen uit de minderheden economisch zelfstandig zijn.

In dit hoofdstuk zal eerst worden ingegaan op de bronnen waaruit vrouwen en mannen uit de minderheden inkomens ontvangen. Daarna komen de feitelijk verdiende inkomens aan bod. In aansluiting daarop zal worden nagegaan in hoeverre de vrouwen uit de verschillende minderheidsgroepen economisch zelfstandig zijn en wat de achtergronden voor mogelijke verschillen zijn.

6.2 Inkomensbronnen

Personen kunnen uit verschillende bronnen een inkomen verkrijgen. Meestal gaat het om inkomen uit arbeid (loonarbeid of eigen onderneming), soms vormt een uitkering de inkomensbron. Ook kan het voorkomen dat mensen uit meerdere bronnen inkomsten ontvangen, bijvoorbeeld een gedeeltelijke arbeidsongeschiktheidsuitkering gecombineerd met een parttimebaan. In tabel 6.1 is de verdeling van mannen en vrouwen naar dergelijke combinaties van bronnen van inkomen weergegeven, zoals zij die zelf in de SPVA-survey hebben aangegeven.

Tabel 6.1 Inkomensbronnen van personen van 15-64 jaar, naar etnische groep en geslacht, 2002 (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		Molukkers	
	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m
inkomen uit arbeid, geen uitkering	25	55	26	52	55	68	47	64	66	76
inkomen uit arbeid, wel uitkering	2	2	2	3	4	4	6	4	.	.
geen inkomen uit arbeid, wel uitkering	28	27	20	31	25	15	33	19	14	12
geen inkomen uit arbeid, geen uitkering	45	16	52	15	16	14	15	13	21	11
n (= 100%)	1004	1065	816	912	796	685	553	522	550	609

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

In overeenstemming met de eerder gepresenteerde gegevens over arbeidsparticipatie, hebben de Turkse en Marokkaanse vrouwen veel minder vaak zelf een inkomen uit arbeid dan de Surinaamse, Antilliaanse en Molukse vrouwen. Vaker hebben zij helemaal geen inkomen. Dit voorspelt weinig goeds voor hun economische zelfstandigheid, waarop later wordt ingegaan. Het relatief hoge aandeel Molukse vrouwen dat uit arbeid inkomen ontvangt is opmerkelijk, want hun arbeidsdeelname is niet groter dan Surinaamse vrouwen (zie hoofdstuk 5). Verder blijkt dat Antilliaanse vrouwen het vaakst een uitkering hebben, gevolgd door de Turkse en Surinaamse vrouwen. Nadere analyse laat zien dat de uitkeringsafhankelijkheid het hoogst is onder alleenstaande moeders en alleenstaanden (niet in tabel).

Vergelijken we de vrouwen met de mannen dan is het verschil in inkomensbron het grootst bij Turken en Marokkanen als gevolg van de lage arbeidsdeelname van de vrouwen. Daarnaast kan de uitkeringsafhankelijkheid van zowel Antilliaanse als Surinaamse vrouwen ook ten opzichte van de mannen relatief groot worden genoemd. Dit komt met name door het hoge aandeel alleenstaande moeders (zie hoofdstuk 2) in combinatie met de eerder genoemde hoge uitkeringsafhankelijkheid onder deze groep. Combinaties van loon en uitkering komen bij personen uit alle hier onderscheiden groepen erg weinig voor, te weinig om die verder te onderscheiden naar leeftijd en generatie.

Bij Surinaamse en, in mindere mate, Antilliaanse vrouwen zijn het vooral de 25-39-jarigen en de eerste generatie die in sterke mate hun inkomen uit arbeid verkrijgen (zie voor de uitkomsten naar leeftijd en generatie tabel B6.1, bijlage). Ook de oudste leeftijdsgroep heeft voor het merendeel een baan. Jongeren van de tweede-generatie studeren veelal nog. Bij Turkse en Marokkaanse vrouwen zijn het zowel de jongeren als de middelste leeftijdsgroep die het vaakst een inkomen uit arbeid hebben.

Voor alle groepen vrouwen uit de minderheden geldt dat in de oudste leeftijdscategorieën en in de eerste generatie de uitkeringsafhankelijkheid groter is dan bij de jongere groepen.

Opvallend is het relatief grote aandeel Marokkaanse vrouwen van de tweede-generatie dat een inkomen uit arbeid heeft, bijna net zo veel als de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van dezelfde generatie. Dat is een hoopvolle uitkomst voor de toekomstige positie van Marokkaanse vrouwen.

In tabel 6.2 zijn gegevens van het CBS weergegeven die zijn ontleend aan integrale tellingen van uitkeringsontvangers van uitkeringsinstanties. Door een koppeling te leggen met bevolkingsgegevens naar etnische herkomst is een goed beeld verkregen van de aandelen allochtone en autochtone uitkeringsgerechtigden per type uitkering. Vooraf moet worden opgemerkt dat het CBS de bijstandsuitkeringen aan echtparen aan beide partners heeft toegerekend, terwijl in werkelijkheid dergelijke uitkeringen aan een van beiden, meestal het hoofd, wordt uitgekeerd.

Tabel 6.2 Personen met een uitkering naar totaal aandeel met uitkering en type uitkering, naar etnische groep en geslacht, 15-64 jaar, 31 december 1999 (in procenten van de desbetreffende groep in de bevolking)

	uitkeringen ^a			
	totaal	arbeids- ongeschiktheid	bijstand	ww
Turken	29	14	13	3
vrouwen	30	12	15	3
mannen	28	15	10	3
Marokkanen	28	10	17	2
vrouwen	26	5	19	1
mannen	29	13	14	3
Surinamers	21	8	12	2
vrouwen	24	9	14	2
mannen	18	8	8	2
Antillianen	23	4	17	1
vrouwen	28	4	23	1
mannen	17	4	12	1
autochtonen	12	9	2	2
vrouwen	12	7	3	1
mannen	13	10	2	2

a Het betreft personen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering (WAO, WAZ of Wajong), bijstandsuitkering (ABW) of werkloosheidsuitkering (WW, IOAW of IOAZ).

Bron: CBS (2002c)

Uit tabel 6.2 blijkt duidelijk dat de uitkeringsafhankelijkheid van minderheden veel groter is dan van autochtonen. Dit geldt zowel voor de mannen als de vrouwen. Bij de Turkse vrouwen trekt vooral het relatief hoge aandeel arbeidsongeschiktheidsuitkeringen de aandacht. Antilliaanse en, in iets mindere mate, Surinaamse vrouwen ontvangen relatief vaak een bijstandsuitkering. Het gaat daarbij, zoals eerder gezegd, vermoedelijk vooral om alleenstaande moeders die bij hen een relatief grote groep vormen.

Daarmee kan ook worden verklaard dat Surinaamse en vooral Antilliaanse vrouwen duidelijk vaker dan hun mannelijke herkomstgenoten een bijstandsuitkering ontvangen; bij de andere uitkeringen is er weinig verschil. Bij de overige groepen ontlopen de aandelen mannelijke en vrouwelijke uitkeringsgerechtigden elkaar weinig of niet.

Als de WAO-instroom wordt gerelateerd aan het aantal personen dat hiervoor verzekerd is – hetgeen een zuiverder vergelijking is – steekt de instroom van Turkse en Marokkaanse vrouwen ongunstig af ten opzichte van hun mannelijke herkomstgenoten en autochtone vrouwen. In 2000 is 8% van de Turkse en 4,5% van de Marokkaanse vrouwen die voor de WAO verzekerd waren, in de WAO ingestroomd, tegenover 3% van de Turkse en Marokkaanse mannen die daarvoor verzekerd waren. Ter vergelijking: van de autochtone vrouwen die voor de WAO waren verzekerd, kwam 2% in de WAO terecht (CBS 2003e). Daarnaast blijkt uit recent onderzoek (Wageveld 2003) dat in 2000 de (geschatte) uitstroom uit de WAO van Turken en Marokkanen vergeleken met autochtonen relatief gering was.

Bij bovenstaande cijfers moet worden bedacht dat de totale instroom in de WAO de afgelopen jaren sterk is afgenomen. Wellicht is de instroom van Turkse en Marokkaanse vrouwen momenteel ook geringer dan in 2000. Daarover zijn echter (nog) geen gegevens bekend.

Voor de oververtegenwoordiging van Turken en Marokkanen in de WAO kunnen verschillende factoren worden aangewezen. Allereerst kan worden gewezen op het lage opleidingsniveau van Turken en Marokkanen in combinatie met het relatief hoge arbeidsongeschiktheidsrisico van lager opgeleiden in het algemeen. Lager opgeleiden doen vaak fysiek zwaar werk, in ongunstige arbeidsomstandigheden, hebben weinig zeggenschap over hun werk en hun promotiekansen zijn gering. Ook gezondheidsverschillen tussen lager en hoger opgeleiden spelen wellicht een rol. Kwantitatieve analyses (Tesser et al. 1999; Snel et al. 2002) laten zien dat wanneer gecorrigeerd wordt voor het lage opleidingsniveau de kans op arbeidsongeschiktheid lager is. De helft tot tweederde van de oververtegenwoordiging van Turken en Marokkanen blijft in dergelijke analyses echter nog onverklaard (Snel et al. 2002: 44-46).

Uit het onderzoek van Snel et al. (2002) en van Van Poppel et al. (2002) komen ook enkele kwalitatieve factoren naar voren voor de oververtegenwoordiging van Turken en Marokkanen in de WAO. Zij concluderen dat de ziektebeleving en ziektepresentatie van Turken en Marokkanen anders is dan van autochtone werknemers, dat zich communicatieproblemen voordoen tussen keuringsartsen en zieke werknemers en dat uitvoeringsinstanties te maken hebben met een chronisch tijdgebrek. Specifiek

voor- met name jonge – Turkse en Marokkaanse vrouwen noemen Snel et al. (2002) nog een andere factor die de WAO-instroom kan bevorderen. Zij wijzen op zogenoemde ‘culturele conflicten’. Terwijl vanuit de Nederlandse samenleving wordt verwacht dat Turkse en Marokkaanse vrouwen een baan hebben, worden zij in de eigen cultuur primair verantwoordelijk geacht voor het huishouden en zorgtaken. Ook als vrouwen zelf graag willen werken, kan deze situatie spanningen en ambivalentie ten aanzien van betaald werk veroorzaken. In geval van ziekte en zwangerschap zou een dergelijke spanning kunnen worden ‘opgelost’ door op een WAO-uitkering aan te sturen.

Uit ander onderzoek is bekend dat de uitstroom van vrouwen uit de WAO geringer is dan van mannen onder meer doordat keuringsartsen van vrouwen eerder accepteren dat vrouwen zich ziek melden en hen minder dan mannen stimuleren weer aan het werk te gaan (Van Vuren en Smit 2001). Daarnaast blijkt de arbeidsmarktpositie van vrouwen een rol te spelen bij hun geringere WAO-uitstroom. Doordat vrouwen vaker dan mannen een tijdelijke aanstelling hebben en in deeltijd werken, zijn ze op de werkplek makkelijker vervangbaar. Dit stimuleert de werkgever niet om maatregelen en initiatieven te nemen om zieke, vrouwelijke werknemers te behouden (De Rijk et al. 2002). Uit het onderzoek van Snel et al. (2002) wordt niet duidelijk of dergelijke factoren sterker spelen bij Turkse en Marokkaanse vrouwen dan bij autochtone vrouwen als verklaring voor hun relatief geringe uitstroom uit de WAO. Wel lijkt het aannemelijk dat de oververtegenwoordiging van Turkse en Marokkaanse vrouwen in tijdelijke contracten (zie hoofdstuk 5) een belemmerende factor vormt voor terugkeer naar hun werk.

6.3 Inkomens

Na een inventarisatie van inkomensbronnen en uitkeringsafhankelijkheid gaan we in op de vraag hoe een en ander zich vertaalt in de inkomens van personen. Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van het *Inkomenspanelonderzoek 2000* van het CBS. Dit is een panelonderzoek dat is verkregen door een steekproef uit aangiften van de Inkomstenbelasting. De inkomensgegevens in het IPO zijn daardoor in het algemeen betrouwbaarder dan die uit enquêtes worden verkregen omdat respondenten daarbij niet altijd bereid zijn hun (juiste) inkomen te noemen of door slordigheden een verkeerd inkomen opgeven. Door een koppeling te maken naar de bevolkingsgegevens van de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) kan de etnische herkomst van respondenten worden vastgesteld. Omdat daarin de Molukken geen afzonderlijk geboorteland vormen, kunnen de Molukkers in het IPO niet worden onderscheiden. Over deze groep zijn wel enkele inkomensgegevens beschikbaar vanuit de survey *Molukkers 2000*.

Tabel 6.3 Gemiddeld persoonlijk netto-inkomen (incl. personen zonder inkomens) van personen van 15-64 jaar naar etnische groep en geslacht, 2000 (in euro's per jaar)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
vrouwen	8680	7285	15.115	12.569	12.389
mannen	16.747	14.892	19.163	15.054	28.624

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 2000) voorlopige gegevens; SCP-bewerking

Tabel 6.3 laat zien dat Surinaamse vrouwen, ondanks hun hoge uitkeringsafhankelijkheid het hoogste gemiddelde inkomen hebben van de hier onderscheiden groepen vrouwen, ook hoger dan autochtone vrouwen. Antilliaanse vrouwen verdienen iets minder, op de voet gevolgd door autochtone vrouwen. Het gemiddelde inkomen van Turkse en, in het bijzonder, de Marokkaanse vrouwen is erg laag. In alle groepen verdienen mannen meer dan vrouwen. Bij de Turken, Marokkanen en autochtonen is dat (ruim) twee keer zo veel. Bij de Surinamers en Antillianen is het verschil veel kleiner; de mannen verdienen 20% tot 25% meer dan de vrouwen.

Tabel 6.4 Gemiddeld persoonlijk netto-inkomen (excl. personen zonder inkomens) van personen van 15-64 jaar naar etnische groep en geslacht, 2000 (in euro's per jaar)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
vrouwen	10.905	9808	16.411	13.839	15.441
mannen	18.076	16.133	20.380	17.109	29.759

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 2000) voorlopige gegevens; SCP-bewerking

Bezien we alleen degenen die een inkomen hebben (tabel 6.4), dan blijkt dat wederom de Surinaamse vrouwen het hoogste gemiddelde inkomen per jaar verdienen. Het verschil met de autochtone vrouwen is kleiner geworden, zij verdienen 1.000 euro minder dan de Surinaamse vrouwen. Antilliaanse vrouwen volgen op enige afstand van de autochtone vrouwen, terwijl hun inkomen in tabel 6.3 iets hoger was dan de autochtone vrouwen. Blijkbaar halen Antilliaanse vrouwen minder inkomen uit hun werk of uitkering dan autochtone vrouwen.

De verschillen tussen mannen en vrouwen met inkomens zijn met name bij de Turken en Marokkanen en, in iets mindere mate, bij de autochtonen geringer dan tussen alle mannen en vrouwen (tabel 6.3). Dat komt vooral door de hoge aandelen vrouwen zonder inkomen (zie tabel 6.1) die in tabel 6.4 niet meetellen. Om dezelfde reden zijn bij Surinamers en Antillianen de inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen ongeveer gelijk gebleven; de aandelen mannen en vrouwen zonder inkomen zijn gelijk (tabel 6.1).

Ter relativering van de hier gepresenteerde gegevens over inkomens kan er op worden gewezen dat daarin zwart werk niet is meegenomen. Mogelijk verdient een deel van de vrouwen uit de minderheden in het zwarte circuit een inkomen als particuliere hulp in de huishouding. Hierover zijn echter geen gegevens bekend.

Omdat Molukkers niet afzonderlijk zijn te onderscheiden in het IPO, geven we voor hen afzonderlijk tabel 6.5 met inkomensgegevens weer. De inkomensgegevens zijn in de survey Molukkers 2000 alleen in categorieën gevraagd, zodat een presentatie van gemiddelde inkomens bij deze groep niet mogelijk is. Uit de tabel wordt duidelijk dat Molukse vrouwen beduidend vaker tot de lagere inkomensgroepen behoren dan hun mannelijke herkomstgenoten.

Tabel 6.5 Netto-inkomen per maand van Molukkers van 15-64 jaar, naar geslacht, 2000 (omgerekend in euro's per maand) (in procenten)

	vrouwen	mannen
geen inkomen	25	15
< 864	41	15
864-1409	27	42
> 1409	7	27
(n) =	585	638

Bron: ISEO (Mol 2000)

6.4 Economische zelfstandigheid en financiële onafhankelijkheid

De hiervoor gepresenteerde gegevens hadden voor de meeste groepen betrekking op gemiddelde inkomens. In het kader van het emancipatiebeleid is vooral relevant hoeveel personen boven de grens van economische zelfstandigheid uitkomen. Een individu wordt geacht economisch zelfstandig te zijn als hij of zij 70% van het netto-minimumloon verdient. Dit bedrag komt overeen met een bijstandsuitkering van een alleenstaande; in 2002 was dat gemiddeld 696 euro per maand. Alleen verdiensten uit arbeid (loon of winst uit eigen onderneming) worden meegeteld voor de bepaling van de economische zelfstandigheid. Wie geen baan heeft, maar bijvoorbeeld wel een uitkering, is dus per definitie niet economisch zelfstandig. Ook veel personen met kleine baantjes zullen niet voldoende verdienen om economisch zelfstandig te kunnen zijn.

Soms wordt het ruimere begrip financiële onafhankelijkheid gehanteerd.¹ Ook hierbij ligt de grens op 70% van het netto-minimumloon maar worden naast inkomsten uit arbeid ook inkomsten uit werknemersverzekeringen of andere arbeidsgerelateerde uitkeringen (pensioenen) meegerekend. Een ander verschil is dat de berekening van financiële onafhankelijkheid wordt beperkt tot de groep 25- tot 65-jarigen, terwijl economische zelfstandigheid betrekking heeft op de groep 15 tot 65 jaar. Omdat een

belangrijke doelstelling van het emancipatiebeleid is dat in 2010 minstens 60% van de vrouwen van 15 tot 65 jaar economisch zelfstandig is, gaan we hier vooral in op de economische zelfstandigheid van allochtone en autochtone vrouwen en mannen. De financiële onafhankelijkheid zal slechts kort aan bod komen.

Voor zowel economische zelfstandigheid als financiële onafhankelijkheid wordt als norm gehanteerd het bedrag dat een persoon aan inkomsten heeft in het geval hij of zij een eenpersoonshuishouden zou vormen. Concreet betekent dit dat gecorrigeerd wordt voor verschillen in fiscale kortingen tussen verschillende huishoudenstypen.

Tabel 6.6 Economische zelfstandigheid van personen van 15-64 jaar naar etnische groep, geslacht, leeftijd, positie in het huishouden en generatie, 2000 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
vrouwen	18	17	45	33	39
mannen	47	43	56	46	71
vrouwen					
leeftijd					
15-24 jaar	14	18	17	#	22
25-39 jaar	24	23	55	49	57
40-64 jaar	11	3	51	33	33
positie in huishouden					
inwonend kind	10	8	13	#	18
alleenstaande	22	37	43	40	51
met partner	21	23	54	39	38
met partner en kind(eren)	20	12	52	46	38
alleenstaande ouder	#	#	51	26	38
anders ^a	17	21	48	34	60
generatie					
1 ^e generatie ^b	17	15	49	35	
2 ^e generatie ^c	20	21	25	26	

n te klein

a Huishoudens bestaande uit meerdere personen die geen echtpaar of gezin vormen of uit meerdere echtparen en/of gezinnen.

b Personen die niet in Nederland zijn geboren.

c Uitsluitend personen die in Nederland zijn geboren.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 2000) voorlopige gegevens, SCP-bewerking

Na het voorgaande zal het geen verbazing wekken dat de economische zelfstandigheid van vrouwen sterk uiteenloopt tussen de verschillende groepen (tabel 6.6). Slechts een klein deel van de Turkse en Marokkaanse vrouwen is economisch zelfstandig. Surinaamse vrouwen tellen het hoogste aandeel economisch zelfstandigen (45%). Hoewel het IPO geen nadere gegevens over herkomstgroepering bevat, mag wel worden aangenomen dat vooral Surinaams-Creoolse vrouwen economisch zelfstandig zijn.

Autochtone (39%) en Antilliaanse vrouwen (33%) zijn iets minder vaak zelfstandig dan de Surinaamse vrouwen. Opvallend is dat er meer economisch zelfstandigen onder de Surinaamse vrouwen te vinden zijn dan onder de autochtone vrouwen, terwijl de arbeidsdeelname van Surinaamse en autochtone vrouwen even hoog is (zie hoofdstuk 5). Wat daarbij vermoedelijk een rol speelt is dat Surinaamse vrouwen meer uren werken dan autochtone vrouwen (§ 5.4). Daar kan tegen in worden gebracht dat Surinaamse vrouwen in lagere functies werken dan autochtone vrouwen (§ 5.4). Wellicht speelt verder een rol een verschil in arbeidservaring hetgeen doorwerkt in de inschaling. Surinaamse vrouwen zijn misschien minder vaak en minder lang uitgetreden voor de zorg voor kinderen dan autochtone moeders of hebben vaker promotie gemaakt. Dit is echter niet na te gaan omdat dergelijke gegevens voor autochtonen niet beschikbaar zijn.

Een weinig verrassende uitkomst is dat vrouwen uit de minderheden en autochtone vrouwen veel minder vaak economisch zelfstandig zijn dan hun mannelijke herkomstgenoten. De verschillen zijn het kleinst bij Surinaamse vrouwen en mannen, het grootst onder Turken en Marokkanen. Overigens moet worden opgemerkt dat ook van de mannen uit de minderheden minder dan 60% economisch zelfstandig is. Alleen autochtone mannen zijn vaker economisch zelfstandig.

Bezien we de vrouwen naar verschillende achtergrondkenmerken dan blijkt dat met name de economische zelfstandigheid van oudere Marokkaanse vrouwen buitengewoon laag is. Ook oudere Turkse vrouwen zijn maar in geringe mate economisch zelfstandig. De middelste leeftijdscategorie slaagt er nog het best in om zichzelf financieel te onderhouden. Voor de jongeren en de inwonende kinderen geldt dat minder, maar dit hoeft niet als problematisch te worden gezien omdat het daarbij vaak om schoolgaanden gaat. Relatief hoog is het aandeel economisch zelfstandigen onder de alleenstaande Marokkaanse vrouwen. Vergeleken met alleenstaande vrouwen in de andere groepen is dit aandeel echter lager. Verder laat tabel 6.6 zien dat autochtone jonge, inwonende en alleenstaande vrouwen vaker economisch zelfstandig zijn dan hun Surinaamse leeftijdgenoten. Onder de Surinaamse vrouwen met een partner en/of kinderen en onder de oudere vrouwen is de economische zelfstandigheid echter veel groter dan onder de autochtone vrouwen in vergelijkbare huishoudens. Opvallend is daarbij dat alleenstaande Surinaamse moeders bijna even vaak economisch zelfstandig zijn als moeders met partners, terwijl de arbeidsparticipatie van de eerste groep lager is dan van de tweede groep (zie hoofdstuk 5). Blijkbaar slagen zij er in, als ze eenmaal een baan hebben, daar ook een substantieel inkomen uit te halen. Zoals ook in hoofdstuk 5 vermeld, is uit de literatuur (Lenders en Van de Rhoer 1983; Distelbrink 2000) bekend dat voor Surinaams-Creoolse vrouwen financiële onafhankelijkheid belangrijk is; dit geldt zowel voor moeders met en zonder partner. Creoolse meisjes worden er in hun opvoeding van jongs af aan van doordrongen dat zij later zelf voor hun inkomen moeten zorgen en wat dat betreft niet op een eventuele partner moeten

rekenen. Deze houding verklaart vermoedelijk de relatief hoge economische zelfstandigheid van alleenstaande moeders.

Het is niet bekend of Antilliaanse vrouwen in Nederland ook een dergelijke onafhankelijke houding ten opzichte van mannen hebben, die meer in het algemeen bij Afro-Caraïbische vrouwen, ook bijvoorbeeld in Groot-Brittannië, wordt waargenomen (Wekker 1994). In ieder geval is de economische zelfstandigheid van de alleenstaande Antilliaanse moeders wel veel lager dan van de moeders met partners (tabel 6.6); de arbeidsparticipatie van beide groepen verschilt dan ook veel (hoofdstuk 5).

Geen van de hier onderscheiden groepen vrouwen, ook niet de Surinaamse vrouwen, voldoet al aan de beleidsdoelstelling van 60% economische zelfstandigheid. Ook zijn er geen subgroepen die al wel hieraan voldoen. Wel zijn er categorieën die er niet ver van af zitten, namelijk de Surinaamse en autochtone vrouwen van 25-39 jaar en de Surinaamse vrouwen met partners.

Tabel 6.7 Financiële onafhankelijkheid van personen van 25-64 jaar naar etnische groep en geslacht, 2000 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
vrouwen	24	18	58	41	42
mannen	70	63	75	57	89

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 2000) voorlopige gegevens, SCP-bewerking

Bezien we de financiële onafhankelijkheid (tabel 6.7) dan blijkt wederom dat Surinaamse vrouwen ook hier de kroon spannen. Het verschil met autochtone en Antilliaanse vrouwen is zelfs nog groter dan bij de economische zelfstandigheid. Vrouwen en mannen uit de minderheden zijn vaker financieel onafhankelijk dan economisch zelfstandig, hetgeen is terug te voeren op de eerder genoemde grote uitkeringsafhankelijkheid. Bij de Marokkaanse vrouwen is er nauwelijks verschil.

6.5 Conclusies

In dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat Surinaamse vrouwen de hoogste inkomens hebben van de vrouwen uit de minderheden maar ook hogere inkomens dan autochtone vrouwen. Hiermee samenhangend, zijn ze ook vaker economisch zelfstandig dan de autochtone vrouwen, hoewel hun arbeidsdeelname even hoog is. Vooral de oudere Surinaamse vrouwen zijn beduidend vaker economisch zelfstandig dan hun autochtone leeftijdgenoten. Hier is waarschijnlijk sprake van een leeftijdseffect. Onder de oudere autochtone vrouwen was (blijven) werken nog niet vanzelfsprekend; onder de jongere groepen wel. Surinaamse vrouwen, met name Creoolse vrouwen, daarentegen zijn van oudsher gewend dat ze zelf voor hun inkomen moeten zorgen en niet op een

eventuele partner moeten rekenen. Deze houding verklaart vermoedelijk ook de relatief hoge economische zelfstandigheid van alleenstaande moeders.

Ongeveer eenderde van de Antilliaanse vrouwen is economisch zelfstandig, dat is iets minder dan de autochtone vrouwen. Een aandachtsgroep vormen de Antilliaanse vrouwen die hoofd van een eenoudergezin zijn: zij zijn beduidend minder vaak economisch zelfstandig dan moeders in een twee-oudergezin en alleenstaanden, maar hun arbeidsparticipatie is dan ook veel lager. De uitkeringsafhankelijkheid, met name van bijstandsuitkeringen, is bij alleenstaande Antilliaanse moeders relatief groot.

Turkse en Marokkaanse vrouwen zijn slechts in geringe mate economisch zelfstandig te noemen. Dat geldt in het bijzonder voor de ouderen onder hen en Marokkaanse vrouwen met kinderen. Een bijzondere aandachtsgroep vormen de jonge Turkse en, in mindere mate, Marokkaanse vrouwen vanwege hun relatief grote aandeel in WAO-uitkeringen.

Geen enkele groep vrouwen voldoet aan de beleidsnorm van 60% economische zelfstandigheid, ook de Surinaamse vrouwen niet. Dit geldt evenmin voor subcategorieën die relatief vaak economisch zelfstandig zijn. Overigens geldt voor de mannen uit de minderheden eveneens dat minder dan 60% economisch zelfstandig is. Aan hun positie valt dus ook nog het nodige te verbeteren.

Bijlage B6

Tabel B6.1 Inkomensbronnen van personen van 15-64 jaar, naar etnische groep, geslacht, leeftijd en generatie, 2002 (in procenten)

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		Molukkers	
	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m
inkomen uit arbeid, geen uitkering	25	55	26	52	55	68	47	64	66	76
inkomen uit arbeid, wel uitkering	2	2	2	3	4	4	6	4	.	.
geen inkomen uit arbeid, wel uitkering	28	27	20	31	25	15	33	19	14	12
geen inkomen uit arbeid, geen uitkering	45	16	52	15	16	14	15	13	21	11
<i>vrouwen</i>										
15-24 jaar										
inkomen uit arbeid, geen uitkering	28		37		32		26			
geen inkomen uit arbeid, wel uitkering	20		14		21		31			
geen inkomen uit arbeid, geen uitkering	48		44		39		35			
25-39 jaar										
inkomen uit arbeid, geen uitkering	29		27		71		58			
geen inkomen uit arbeid, wel uitkering	27		18		19		31			
geen inkomen uit arbeid, geen uitkering	43		53		9		7			
40-64 jaar										
inkomen uit arbeid, geen uitkering	16		9		53		51			
geen inkomen uit arbeid, wel uitkering	39		30		34		37			
geen inkomen uit arbeid, geen uitkering	45		62		10		7			
1 ^e generatie										
inkomen uit arbeid, geen uitkering	24		18		59		46			
geen inkomen uit arbeid, wel uitkering	29		24		26		36			
geen inkomen uit arbeid, geen uitkering	46		57		12		13			
2 ^e generatie										
inkomen uit arbeid, geen uitkering	30		46		48		49			
geen inkomen uit arbeid, wel uitkering	24		10		22		24			
geen inkomen uit arbeid, geen uitkering	41		40		24		21			
n (= 100%)	1004	1065	816	912	796	685	553	522	550	609

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02) gewogen gegevens; ISEO (Mol2000)

Noot

- 1 Zie voor een uitgebreide toelichting van de begrippen economische zelfstandigheid en financiële onafhankelijkheid Oudhof et al. (2002).

7 Profielen van vrouwen uit etnische minderheden

Mérove Gijsberts en Ans Merens

7.1 Drie profielen van vrouwen

In het voorgaande is de positie van vrouwen uit etnische minderheidsgroeperingen op een aantal voor het emancipatiebeleid belangrijke terreinen beschreven. Bovendien is onderzocht welke kenmerken zoals de gezinssituatie en migratiegeschiedenis bij verschillende categorieën vrouwen bepalend zijn voor hun maatschappelijke positie. In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de laatste overgebleven onderzoeksvraag: welke profielen van vrouwen uit etnische minderheden kunnen worden onderscheiden op basis van de in dit rapport onderzochte kenmerken en de relaties daartussen?

Om deze vraag te beantwoorden worden in dit hoofdstuk indicatoren van zowel structurele als sociaal-culturele integratie met elkaar in verband gebracht. Zodoende kan worden bekeken in hoeverre problemen maar ook successen op de verschillende terreinen cumuleren voor bepaalde subgroepen vrouwen. Uiteindelijk levert dit een inventarisatie op van groepen vrouwen uit de minderheden die aandacht van het beleid behoeven, alsook van groepen vrouwen die het juist goed doen in de Nederlandse samenleving.

In dit rapport is uitgebreid ingegaan op de positie van vrouwen uit de minderheden in het stratificatiesysteem op basis van hun opleiding, werk en inkomen. Daarnaast is gebleken dat de mate van sociaal-culturele integratie een rol speelt in de uiteindelijke positie die vrouwen uit de minderheden innemen. Modernere opvattingen met betrekking tot de rolverdeling tussen mannen en vrouwen hebben bijvoorbeeld een positief effect op de kans op de arbeidsmarkt te participeren. Het probleem bij het vaststellen van dit soort relaties is dat moeilijk is te doorgronden wat oorzaak en wat gevolg is. Het hebben van werk kan en zal immers ook weer tot een verandering van opvattingen leiden. Aannemelijker is het daarom dat kenmerken van structurele en sociaal-culturele integratie elkaar wederzijds beïnvloeden. Om te kunnen bekijken in hoeverre de structurele positie van vrouwen uit de minderheden samenhangt met indicatoren van sociaal-culturele integratie is een homogeniteitsanalyse (Homals) uitgevoerd voor de totale groep vrouwen uit de minderheden tussen de 15 en 65 jaar. Molukse vrouwen zijn in deze analyse noodgedwongen buiten beschouwing gelaten. In de analyse zijn een aantal belangrijke indicatoren van zowel structurele als sociaal-culturele integratie opgenomen: opleidingsniveau, arbeidsparticipatie, inkomen, informele contacten met autochtonen en opvattingen met betrekking tot emancipatie.¹ Aan alle kenmerken worden verscheidene relevante categorieën onderscheiden. Voor arbeidsparticipatie betekent dit bijvoorbeeld dat niet alleen een onderscheid gemaakt wordt in het wel of

geen werk hebben, maar ook dat werkenden worden onderscheiden naar functieniveau en niet-werkenden worden onderverdeeld in huisvrouwen, werkzoekenden en arbeidsongeschikten.

Homals plaatst variabelencategorieën bij elkaar die vaak in onderlinge samenhang voorkomen. Indien de structurele positie van vrouwen samenhangt met sociaal-culturele kenmerken, dan plaatst Homals categorieën die wijzen op een sterke structurele integratie (bijvoorbeeld een hoog inkomen) in de buurt van categorieën die wijzen op een geringe afstand tot autochtonen (bijvoorbeeld veel contact met autochtonen). In figuur 7.1 wordt de uitkomst van de analyse voor vrouwen uit de minderheden grafisch weergegeven (zie ook tabel B7.1 voor de technische details). Op basis van een eerdere analyse is besloten de studerende in de uiteindelijke analyse buiten beschouwing te laten, omdat zij niet goed te plaatsen zijn in een analyse naar meer of minder maatschappelijke succes.

De Homals-analyse leidt tot een eenduidige conclusie: alle indicatoren zijn te plaatsen binnen een typologie van maatschappelijke achterstand versus maatschappelijk succes. Met andere woorden, de mate van structurele integratie hangt samen met de mate van sociaal-culturele integratie. De categorieën die een geringe mate van sociaal-culturele integratie uitdrukken worden dicht bij de categorieën geplaatst die een lage maatschappelijke positie weergeven. Daartegenover liggen kenmerken van vrouwen die een hogere mate van sociaal-culturele integratie weergeven in de buurt van structurele kenmerken die duiden op een succesvolle maatschappelijke positie.² Dat deze relatie er is, werd al eerder vastgesteld voor de totale groep minderheden (Dagevos 2001). Wel is het zo dat de zogenoemde discriminatiewaarden van de variabelen die de sociaal-culturele integratie weergeven lager zijn dan die van de structurele variabelen.

Op basis van de Homals-analyse kunnen drie profielen van vrouwen uit etnische minderheden worden onderscheiden (figuur 7.1). Deze profielen bevatten combinaties van kenmerken die kunnen worden geïnterpreteerd in termen van meer of minder maatschappelijke achterstand of succes. De drie profielen zijn de volgende:

1 Vrouwen uit de minderheden in een kansarme positie

Deze vrouwen hebben geen werk; ze zijn voor het merendeel huisvrouw en daarnaast werkloos of arbeidsongeschikt. Hun opleidingsniveau is over het algemeen laag; ze hebben veelal niet meer dan basisonderwijs genoten. Daarnaast zijn zij niet economisch zelfstandig; het gros van deze vrouwen heeft zelfs helemaal geen eigen inkomen (uit arbeid). Bovendien hebben vrouwen in dit profiel geen of nauwelijks contacten met autochtonen en relatief de meest traditionele opvattingen met betrekking tot emancipatie.

2 Vrouwen uit de minderheden in een kwetsbare positie

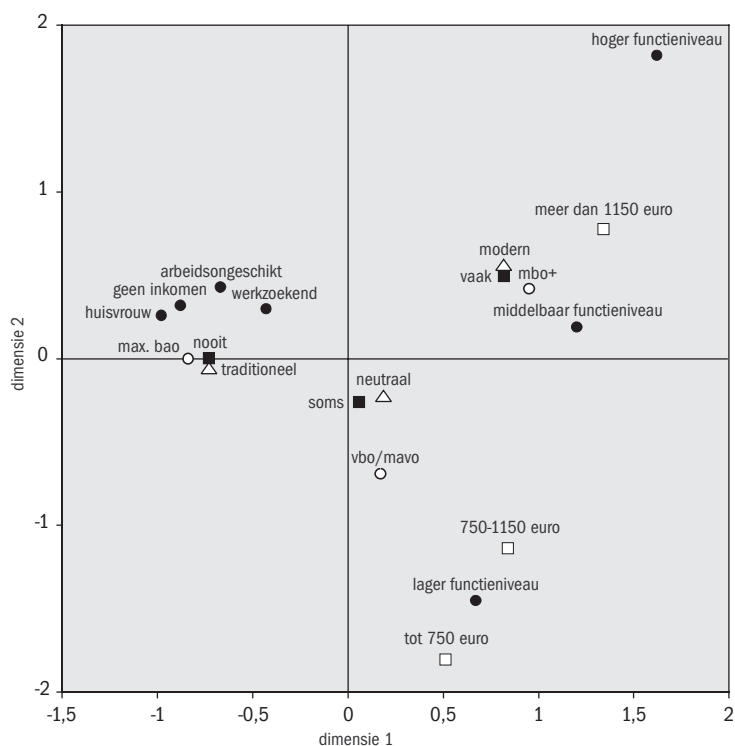
Deze vrouwen hebben wel een baan, maar op een elementair of lager niveau. Hun inkomen ligt ofwel onder de norm van economische zelfstandigheid of net daarboven,

maar het merendeel van deze vrouwen verdient niet meer dan 1150 euro netto per maand. Het opleidingsniveau van deze vrouwen is niet erg hoog: vaak niet hoger dan vbo of mavo. Contacten met autochtonen in de vrije tijd zijn relatief schaars, maar gemiddeld genomen hebben deze vrouwen wel meer contacten met autochtonen dan de vrouwen zonder werk. In hun opvattingen met betrekking tot emancipatie zijn deze vrouwen ook wat moderner dan de vrouwen zonder werk.

3 Vrouwen uit de minderheden in een relatief succesvolle positie

Deze vrouwen hebben over het algemeen minimaal een mbo-diploma. Ze zijn economisch zelfstandig en verdienen gemiddeld genomen meer dan 1150 euro per maand. De meeste vrouwen in deze groep hebben een functie op middelbaar niveau, maar het aandeel vrouwen met een hoger functieniveau in dit profiel is ook aanzienlijk. Bovendien hebben deze vrouwen het meeste contact met autochtonen en vergelijken-derwijs de modernste opvattingen met betrekking tot de rolverdeling tussen mannen en vrouwen.

Figuur 7.1 Plot van categoriekwalificaties van de maatschappelijke positie van vrouwen uit de minderheden van 15-64 jaar (Homals-analyse)

○ opleiding ● werk □ inkomen ■ contact met autochtonen △ emancipatie-geneigdheid

Bron: ISEO/SCP (SPVA 2002)

7.2 Aandachtsgroepen voor het emancipatiebeleid

Een volgende stap is de voor het beleid meest in aanmerking komende aandachtsgroepen nader te omschrijven. In tabel 7.1 is te zien dat de meeste vrouwen uit de minderheden zich in het eerste onderscheiden profiel bevinden. Vooral Turkse en Marokkaanse vrouwen bevinden zich in grote getale in deze kansarme groep. Dit geldt voor 67% van zowel de Turkse als Marokkaanse vrouwen (tussen de 15 en 65 jaar) en dit zijn aanzienlijke aantallen: naar schatting 68.000 Turkse vrouwen en 56.000 Marokkaanse vrouwen bevinden zich in een kansarme positie (zie tabel B7.2 voor een schatting van de omvang van deze groepen). Het gaat voornamelijk om vrouwen uit de eerste generatie, maar ook om de veel jongere Turkse en Marokkaanse huwelijksmigrantes. Ook ruim de helft van de Turkse en Marokkaanse vrouwen die tussen hun 6e en 18e jaar naar Nederland is gekomen, bevindt zich in een kansarme positie (zie tabel B7.3 voor verdere uitsplitsingen naar migrantentype en huishoudsamenstelling).

Tabel 7.1 Verdeling van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen van 15-64 jaar over de drie profielen (in procenten)^a

	kansarme positie	kwetsbare positie	succesvolle positie
Turkse vrouwen	67	23	10
Marokkaanse vrouwen	67	21	12
Surinaamse vrouwen	31	32	36
Antilliaanse vrouwen	36	27	37
totaal	53	26	22

a Exclusief studenten.

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02, gewogen)

Surinaamse en Antilliaanse vrouwen bevinden zich veel minder vaak in een kansarme positie; het gaat om ongeveer eenderde van de vrouwen uit deze herkomstgroepen. Toch zijn dit in absolute aantallen naar schatting nog om en nabij de 38.000 Surinaamse en 17.000 Antilliaanse vrouwen. Met name alleenstaande moeders van Surinaamse en vooral Antilliaanse herkomst bevinden zich relatief vaak in een kansarme positie. Bij Antillianen valt verder nog op dat met name de later gekomen eerste generatie en tussengeneratie vrouwen een minder goede positie innemen dan de eerder gekomen Antilliaanse vrouwen. Dit werd al eerder geconstateerd voor de totale groep Antillianen (Dagevos et al. 2003) en heeft te maken met de veranderende migratiegeschiedenis van Antilliaanse migranten. De laatste jaren komen steeds meer Antillianen met uit het oogpunt van maatschappelijke kansen ongunstige kenmerken naar Nederland.

De vrouwen in dit kansarme profiel zijn gezien de cumulatie van hun problemen de belangrijkste categorie voor het emancipatiebeleid. De aanzienlijke omvang van deze groep geeft de urgentie ervan aan. Het belangrijkste middel om de positie van

deze vrouwen te verbeteren, ligt in de toeleiding van deze vrouwen naar de arbeidsmarkt. Voor een groot deel van deze vrouwen is de afstand tot de arbeidsmarkt echter te groot: aangrijpingspunten liggen hier vaak in de lage opleiding, slechte taalbeheersing en grote culturele afstand van deze vrouwen tot de Nederlandse samenleving.

Dan is er nog een groep vrouwen die een tussenpositie inneemt. Zij hebben wat betere perspectieven dan de kansarmen: zij hebben immers werk, maar over het algemeen is dit laaggeschoold werk met weinig perspectieven op promotie en relatief vaak in de vorm van tijdelijke contracten. Een aanzienlijk gedeelte van deze vrouwen verdient zo weinig dat ze niet economisch zelfstandig zijn. Ook de vrouwen in dit profiel verdienen vanwege hun kwetsbare positie aandacht van het beleid.

Ongeveer een vijfde deel van de Turkse en Marokkaanse vrouwen en eenderde deel van de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen bevindt zich in deze situatie (naar schatting 29.000 Turkse, 22.000 Marokkaanse, 41.000 Surinaamse en 14.000 Antilliaanse vrouwen). Bij Turkse en Marokkaanse vrouwen zijn dit voor een groot deel vrouwen uit de tweede- of tussengeneratie; bij Surinamers en Antillianen zijn alle generaties in deze categorie vertegenwoordigd.

Vanwege de kleine aantallen moeten we voorzichtig zijn met het volgende: een meerderheid van de inwonende kinderen bevindt zich in deze kwetsbare groep. Gezien het feit dat studerende buiten deze analyse vallen, is dit ook wel logisch. Het zijn jonge vrouwen die met een relatief lage opleiding in de banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt terecht zijn gekomen.

Ten slotte is er sprake van een groep vrouwen uit de minderheden met een succesvolle positie in de Nederlandse samenleving. Ze zijn relatief hoog opgeleid, hebben een goede baan en verdienen genoeg geld om zichzelf te onderhouden. De vrouwen in deze groep hebben daarom geen extra beleidsaandacht nodig, maar kunnen een voorbeeldfunctie vervullen voor vrouwen die er minder goed voorstaan.

Het gaat om ruim eenderde van de Antilliaanse en Surinaamse vrouwen en circa 10% van de Turkse en Marokkaanse vrouwen. Dit zijn naar schatting circa 12.000 Turkse, 12.000 Marokkaanse, 15.000 Antilliaanse en 42.000 Surinaamse vrouwen. Het zal geen verbazing wekken dat vooral vrouwen uit de tweede generatie in deze succesvolle groep vallen. Daarnaast staan Antilliaanse vrouwen die lang geleden naar Nederland zijn gekomen (vóór 1980) er goed voor: zij kwamen destijds naar Nederland om te gaan studeren en hebben als gevolg daarvan een goede positie weten te verwerven. Onder Marokkanen, Surinamers en Antillianen zijn het vaak de vrouwen met partner maar zonder kinderen die succesvol zijn; voor Turkse vrouwen geldt dit echter niet. Daar zijn het relatief vaak inwonende dochters.

7.3 Een nadere invulling van de profielen in het licht van het emancipatiebeleid

In het voorgaande zijn vrouwen uit de minderheden op basis van hun positie in de Nederlandse samenleving ingedeeld in een aantal profielen. De vraag die nog voorligt is of deze profielen nader kunnen worden gespecificeerd in het perspectief van de doeleinden van het emancipatiebeleid. Kerndoel van het emancipatiebeleid is het vergroten van de economische zelfstandigheid van vrouwen door het verhogen van de arbeidsparticipatie. Voor arbeidsparticipatie speelt het opleidingsniveau een centrale rol. Niet voor niets is immers de norm van een startkwalificatie in het leven geroepen als voorwaarde voor een goede kans op werk. Een goede opleiding, arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid zijn essentieel voor de mogelijkheid van vrouwen om een zelfstandig bestaan op te bouwen. Daarom wordt in deze paragraaf bekeken welke specifieke groepen vrouwen uit de minderheden op deze drie voor het emancipatiebeleid belangrijke kenmerken slecht scoren, wat duidt op een cumulatie van maatschappelijke achterstand, en welke groepen vrouwen juist wel voldoen aan deze drie voorwaarden voor een zelfstandig bestaan. Bovendien wordt een antwoord gezocht op de vraag hoe de emancipatie van vrouwen uit de minderheden er voor staat ten opzichte van de mannen uit de eigen etnische groep.³

In tabel 7.2 zijn de profielen van vrouwen uit de minderheden nader gespecificeerd op basis van opleidingsniveau (het al dan niet hebben van een startkwalificatie),⁴ arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid. Hier dient wel te worden opgemerkt dat de percentages slechts een benadering zijn van de werkelijke aandelen omdat de grens voor economische zelfstandigheid in de SPVA gegevens niet precies volgens de officiële definitie getrokken kan worden.

Wederom zijn studenten in deze analyse buiten beschouwing gelaten. Vervolgens is gekeken hoe vrouwen en mannen uit verschillende etnische groepen in deze indeling passen. Voor de totale groep vrouwen uit de minderheden geldt dat bijna de helft van de vrouwen aan geen van de drie criteria voldoet, terwijl slechts 20% zowel een mbo+-diploma heeft als werk en daarbij ook economisch zelfstandig is. Tussen deze twee uitersten zijn allerlei categorieën vrouwen te vinden die in meerdere of mindere mate voldoen aan de eisen voor een zelfstandig bestaan.

Tabel 7.2 Nadere specificatie van profielen van vrouwen en mannen (15-64 jaar) uit verschillende etnische groepen naar opleidingsniveau, arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid (in procenten)^a

	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen	totaal
geen mbo+, werk en econ.zelfstandig	62	62	27	31	48
alleen mbo+	10	11	8	10	10
alleen werk	5	4	5	4	4
mbo+ en werk	2	6	3	5	4
werk en econ. zelfstandig	11	6	22	17	13
mbo+, werk en econ. zelfstandig	9	12	35	33	20
totaal	100	100	100	100	100

	Turkse mannen	Marokkaanse mannen	Surinaamse mannen	Antilliaanse mannen	totaal
geen mbo+, werk en econ.zelfstandig	29	33	17	14	25
alleen mbo+	6	6	5	8	6
alleen werk	2	3	2	3	2
mbo+ en werk	2	3	2	5	3
werk en econ.zelfstandig	37	29	32	25	32
mbo+, werk en econ. zelfstandig	23	26	43	45	32
totaal	100	100	100	100	100

a Deze typologie is totstandgekomen door opleiding, arbeid en inkomen te dichotomiseren: maximaal vbo/mavo versus mbo+, geen werk hebben versus een baan voor minimaal 12 uur per week en geen inkomen of een inkomen van maximaal 750 euro versus minimaal 750 euro per maand verdienen. Vervolgens is een typologie gemaakt op basis van deze indeling, waarbij de eerste categorie voldoet aan geen van de kenmerken (mbo+, een baan en economisch zelfstandig), terwijl de laatste categorie minimaal een mbo-diploma heeft, een baan en economisch zelfstandig is. De overige categorieën liggen hier tussenin. Studenten zijn in de analyse buiten beschouwing gelaten; voor inkomen geldt dat de grens voor economische zelfstandigheid noodgedwongen op 750 euro is gesteld vanwege het feit dat het merendeel van de respondenten alleen de vraag naar het inkomen in categorieën heeft beantwoord.

Bron: ISO/SCP (SPVA'02, gewogen)

Een ruime meerderheid van de Turkse en Marokkaanse vrouwen (ruim 60%) voldoet aan geen der criteria. Deze vrouwen vallen in het kansarme profiel. Zoals we hiervoor al zagen is de grote meerderheid van deze categorie afkomstig uit de eerste generatie, maar ook een aanzienlijk deel van de huwelijksmigrantes en van de tussengeneratie heeft een lage opleiding, geen werk en is niet economisch zelfstandig. Toch geldt dit ook voor bijna eenderde van de Antilliaanse en Surinaamse vrouwen. Deze vrouwen zijn op grond van hun zwakke maatschappelijke positie de belangrijkste aandachts-groepen voor het emancipatiebeleid. Hun achterstand op de mannen uit de eigen herkomstgroep is groot: de aandelen die aan geen van de criteria voldoen liggen onder de mannen uit de eigen etnische groep veel lager.

Eveneens binnen het kansarme profiel vallen vrouwen uit de minderheden die wel een diploma op minimaal mbo-niveau hebben, maar geen werk en dus ook niet economisch zelfstandig zijn. Het gaat om 10% van de vrouwen uit de minderheden: in alle herkomstgroeperingen ongeveer even veel. Onder mannen uit de minderheden komt deze situatie relatief minder vaak voor.

Voor het belangrijkste deel betreft het vrouwen die vanwege het hebben van kinderen niet op de arbeidsmarkt participeren. Daarnaast komt deze situatie voor Antillianen en Surinamers relatief veel voor bij alleenstaande moeders. Op basis van hun opleidingsniveau hebben deze groepen vrouwen wel potentie voor de arbeidsmarkt en zijn zij een belangrijke doelgroep voor herintreding op de arbeidsmarkt.

Dan is er sprake van een groep vrouwen die wel werk hebben, maar tegelijkertijd niet voldoen aan het criterium voor economisch zelfstandigheid of aan de norm van een startkwalificatie. Deze vrouwen werden hiervoor geïdentificeerd als zijnde in een kwetsbare positie. Onder vrouwen uit de minderheden is slechts beperkt sprake van vrouwen die wel werk hebben (al dan niet met een diploma op minimaal mbo-niveau) maar niet economisch zelfstandig zijn: in totaal gaat het om 8% van de vrouwen uit de minderheden. Dit zijn vrouwen met veelal kleine baantjes. Onder autochtone vrouwen komt dit naar verwachting vaker voor, onder mannen uit de minderheden veel minder.

Daarnaast bestaat er vooral onder Surinaamse en Antilliaanse vrouwen nog een aanzienlijke groep vrouwen die wel werk hebben en ook economisch zelfstandig zijn, maar een lage opleiding hebben genoten: 22% van de Surinaamse en 17% van de Antilliaanse vrouwen. Dit zijn voornamelijk de vrouwen met fulltime banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Deze vrouwen bevinden zich in een kwetsbare positie omdat zij veelal laaggeschoold werk verrichten, vaak in de vorm van tijdelijke contracten en dit is met name in een slechte economische situatie ongunstig. Onder Turkse en Marokkaanse vrouwen komt dit veel minder voor. Overigens is deze categorie met werk en een laag opleidingsniveau onder mannen uit de minderheden veel groter.

Ten slotte de vrouwen wier emancipatie als geslaagd kan worden beschouwd omdat zij voldoen aan alle criteria voor een zelfstandig bestaan. Van de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen voldoet ongeveer eenderde hieraan, terwijl dit slecht voor circa 10% van de Turkse en Marokkaanse vrouwen geldt. Een vergelijking met mannen uit de eigen etnische groep laat zien dat vrouwen uit de minderheden er een stuk ongunstiger voorstaan. Van de Surinaamse en Antilliaanse mannen voldoet tegen de 45% aan alle drie criteria tegelijkertijd, van de Turkse en Marokkaanse mannen ongeveer een kwart.

7.4 Conclusies

De analyses in dit hoofdstuk schetsen een tamelijk somber beeld van de positie van vrouwen uit de minderheden. Gebleken is dat de meerderheid van deze vrouwen in een kansarme positie verkeert. Deze vrouwen hebben geen werk, hun opleidingsniveau

is over het algemeen laag en zij zijn bij lange na niet economisch zelfstandig. Het gros van deze vrouwen heeft zelfs helemaal geen eigen inkomen (uit arbeid). Bovendien hebben deze vrouwen geen of nauwelijks contacten met autochtonen en relatief de meest traditionele opvattingen met betrekking tot emancipatie. Een schatting van de omvang van deze groep geeft aan dat het om grote aantallen vrouwen gaat. In totaal vallen grofweg ongeveer 180.000 vrouwen (tussen de 15 en 65 jaar) uit de vier grootste minderheidsgroeperingen in Nederland in deze kansarme groep. Het betreft voornamelijk Turkse en Marokkaanse vrouwen uit de eerste generatie, maar ook de veel jongere huwelijksmigranten uit Turkije en Marokko. Daarnaast bevinden relatief veel alleenstaande moeders van Surinaamse en vooral Antilliaanse herkomst zich in een kansarme positie.

Voor een niet onaanzienlijke groep vrouwen uit de minderheden kan de emancipatie wel als geslaagd worden beschouwd. Deze vrouwen zijn relatief hoog opgeleid, hebben een goede baan en verdienen genoeg om zich zelf te onderhouden. Het gaat voor het grootste deel om Antilliaanse en Surinaamse vrouwen. Daarnaast redden relatief veel Turkse en Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie het op eigen kracht. Een derde deel van deze vrouwen uit de tweede generatie bevindt zich in een kansrijke positie.

Dit impliceert meteen dat dit voor de meerderheid van de Turkse en Marokkaanse vrouwen uit de tweede generatie niet zo is. Ondanks alle vooruitgang die zij in het onderwijs hebben geboekt, zijn er nog steeds veel jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen die vroeg van school zijn gegaan om te trouwen en kinderen te krijgen en die niet of nauwelijks hebben gewerkt. En als zij al werken, dan toch relatief vaak in kleine banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Deze banen leveren te weinig op om economisch zelfstandig te kunnen zijn. Ook van de Turkse en Marokkaanse vrouwen die wel een goede opleiding hebben genoten, kiest een aanzienlijk deel uiteindelijk toch voor huwelijk en moederschap en verzilvert de kwalificaties die zij in het onderwijs hebben verworven niet op de arbeidsmarkt.

Bijlage B7

Tabel B7.1 Resultaten Homals analyse van opleiding, werkzaamheid, inkomen, contacten met autochtonen en emancipatiegeneigdheid

	dimensie 1	dimensie 2
eigenwaarde	0,59	0,34
opleiding	0,61	0,16
werk	0,94	0,79
inkomen	0,86	0,62
contacten met autochtonen	0,32	0,09
emancipatiegeneigdheid	0,19	0,06
opleiding		
max. bao	-0,84	0,00
vbo/mavo	0,17	-0,69
mbo+	0,95	0,42
werk		
werkzoekend	-0,43	0,30
huisvrouw	-0,98	0,26
arbeidsongeschikt	-0,67	0,43
elementair en lager functieniveau	0,67	-1,45
middelbaar functieniveau	1,20	0,19
hoger en wetenschappelijk functieniveau	1,62	1,82
inkomen		
geen eigen inkomen	-0,88	0,32
< 750 euro	0,51	-1,79
750-1150 euro	0,84	-1,13
≥ 1150 euro	1,34	0,78
contacten met autochtonen		
nooit	-0,73	0,00
soms	0,05	-0,27
vaak	0,83	0,49
emancipatiegeneigdheid		
traditioneel	-0,74	-0,03
neutraal	0,18	-0,22
modern	0,82	0,54

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02, gewogen)

Tabel B7.2 Schatting van de absolute aantallen vrouwen in de drie profielen naar etnische groep en leeftijdscategorieën (x 1.000)^a

		kansarme positie	kwetsbare positie	succesvolle positie	totaal
Turks	15-24	10,8	15,0	5,3	31,1
	25-34	22,9	8,0	4,5	35,4
	35-44	16,6	4,5	2,1	23,2
	45-54	9,3	1,4	0,5	11,2
	55-64	8,0	0,2	0,0	8,2
	totaal	67,6	29,1	12,4	109,1
Marokkaans	15-24	11,0	13,3	5,5	29,9
	25-34	17,7	5,1	5,1	27,8
	35-44	12,7	2,4	0,8	15,9
	45-54	9,1	0,6	0,1	9,9
	55-64	5,4	0,1	0,0	5,6
	totaal	55,9	21,5	11,5	89,0
Surinaams	15-24	7,9	12,4	7,9	28,2
	25-34	7,8	9,1	12,8	29,7
	35-44	7,3	11,0	13,7	32,0
	45-54	7,4	7,3	6,7	21,4
	55-64	7,6	1,3	1,2	10,1
	totaal	38,0	41,2	42,2	121,4
Antilliaans	15-24	5,1	6,0	2,7	13,8
	25-34	4,1	2,5	5,5	12,1
	35-44	3,2	2,5	3,9	9,7
	45-54	1,9	2,6	2,5	6,9
	55-64	2,5	0,3	0,7	3,5
	totaal	16,8	13,8	15,4	46,0

a De verdeling van de vrouwen uit de verschillende etnische groepen in de vijf leeftijdscategorieën over de drie profielen is in deze tabel gerelateerd aan populatiecijfers van het CBS per 1 januari 2003 (CBS StatLine). Een verdere verfijning van deze indeling naar leeftijdsklassen in combinatie met verschillen naar generatie leidt tot ongeveer dezelfde aantallen en is daarom in de definitieve schatting achterwege gelaten.

Tabel B7.3 Verdeling van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen van 15-64 jaar over de drie profielen naar migrantentype en gezinssituatie (in procenten)^a

		kansarme positie	kwetsbare positie	succesvolle positie
	<i>migrantentype</i>			
Turks	2 ^e generatie	35	36	29
	tussengeneratie	54	33	13
	huwelijksmigranten	72	22	6
	1 ^e gen > 1980	78	18	5
	1 ^e gen ≤ 1980	88	10	2
Marokkaans	2 ^e generatie	27	42	31
	tussengeneratie	58	26	16
	huwelijksmigranten	82	12	6
	1 ^e gen > 1980	81	15	4
	1 ^e gen ≤ 1980	94	5	1
Surinaams	2 ^e generatie	26	28	45
	tussengeneratie	23	42	36
	huwelijksmigranten	#	#	#
	1 ^e gen > 1980	36	25	39
	1 ^e gen ≤ 1980	42	33	25
Antilliaans	2 ^e generatie	23	31	46
	tussengeneratie	45	21	33
	huwelijksmigranten	#	#	#
	1 ^e gen > 1980	40	29	31
	1 ^e gen ≤ 1980	31	25	44
	<i>gezinssituatie</i>			
Turks	alleenstaand	#	#	#
	met partner	80	13	7
	met partner en kind(eren)	71	21	9
	alleenstaande ouder	72	20	8
	inwonend kind	12	62	26
Marokkaans	alleenstaand	#	#	#
	met partner	60	9	31
	met partner en kind(eren)	78	15	7
	alleenstaande ouder	69	20	10
	inwonend kind	11	71	18
Surinaams	alleenstaand	45	22	33
	met partner	35	20	45
	met partner en kind(eren)	23	37	40
	alleenstaande ouder	39	29	32
	inwonend kind	20	53	27
Antilliaans	alleenstaand	32	17	51
	met partner	15	22	63
	met partner en kind(eren)	32	34	33
	alleenstaande ouder	49	25	26
	inwonend kind	23	51	26

a Exclusief studenten; de aantallen inwonende kinderen zijn in alle etnische groepen aan de lage kant (variërend van 35 tot 64).

Bron: ISEO/SCP (SPVA'02, gewogen)

Noten

- 1 Religieuze participatie is in een eerder model ook opgenomen, maar dit kenmerk discrimineert nauwelijks tussen verschillende groepen en is daarom in de uiteindelijke analyse buiten beschouwing gelaten.
- 2 In de Homals-analyse worden strikt genomen twee dimensies onderscheiden. De eerste dimensie representeert het verschil tussen de vrouwen die wel werken en een inkomen hebben en degenen die dat niet hebben (in combinatie met de andere onderscheiden kenmerken). De tweede dimensie discrimineert daarnaast voornamelijk binnen de groep werkenden met een inkomen, namelijk tussen vrouwen met een relatief laag inkomen en elementair of laag functieniveau en vrouwen met een hoog inkomen en middelbaar of hoger functieniveau. De tweede dimensie discrimineert echter niet naar sociaal-culturele kenmerken.
- 3 Helaas is het niet mogelijk een vergelijking met autochtonen te maken, omdat de enige aangewezen bron - het autochtone deel van de SPVA'02 (waarin zowel opleiding, arbeid als inkomen zijn gevraagd en de categorie-indelingen vergelijkbaar zijn) – nog voorlopig is en niet representatief voor de autochtone bevolking: hoogopgeleide autochtonen zijn hierin sterk oververtegenwoordigd. Ook na weging aan de hand van het opleidingsniveau uit de EBB blijft er een aanzienlijke vertekening bestaan ten opzichte van EBB- en IPO-cijfers, zoals gepresenteerd in hoofdstuk 5 en 6. Bijkomend probleem is dat de vertekeningen uiteenlopen voor vrouwen en mannen: voor vrouwen wordt de arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid overschat ten opzichte van EBB en IPO gegevens, voor mannen juist onderschat.
- 4 De grens voor het al dan niet hebben van een startkwalificatie kan hier niet worden gelegd bij een basisberoepsgerichte leerweg (het tweede niveau) in het middelbaar beroepsopleidingsonderwijs, omdat deze indeling niet toepasbaar is voor personen die hun opleiding al langer geleden hebben afgesloten.

8 Samenvatting en slotbeschouwing

Ans Merens en Mérove Gijsberts

8.1 Inleiding

In dit rapport is verslag gedaan van de actuele positie van vrouwen uit etnische minderheden in het onderwijs, op de arbeidsmarkt en met betrekking tot hun inkomensverwerving. Dit zijn de maatschappelijke terreinen die zowel in het integratiebeleid als in het emancipatiebeleid als kernsectoren van onze samenleving worden beschouwd.

Integratie verwijst naar de mate waarin en de wijze waarop etnische minderheden deel worden van de ontvangende samenleving. Op structureel terrein betekent dit het inlopen van sociale achterstanden. Over het geheel genomen is de sociale positie van etnische minderheden de afgelopen tien jaar verbeterd. Zo is de arbeidsmarktaandeelname toegenomen en vertonen de schoolprestaties van leerlingen uit de minderheden een opgaande lijn. De integratie van minderheden is pas voltooid als zij in het onderwijs, op de arbeidsmarkt en in hun inkomenspositie geen achterstand meer hebben op de autochtone bevolking. Zover is het echter nog lang niet: er zijn nog steeds aanzienlijke achterstanden ten opzichte van de autochtone bevolking.

Voor vrouwen uit de minderheden is niet alleen de achterstand ten opzichte van autochtonen van belang, maar ook ten opzichte van mannen uit dezelfde etnische groep. Op een aantal maatschappelijke terreinen doen vrouwen uit de minderheden niet meer onder voor hun mannelijke herkomstgenoten, maar er zijn ook gebieden waarop de positie van vrouwen nog beduidend zwakker is en de emancipatie der seksen nog verre van voltooid is. Dat laatste doet zich uiteraard ook voor binnen de autochtone bevolking (Portegijs et al. 2002), maar voor vrouwen uit de minderheden kan in veel gevallen gesproken worden van een dubbele achterstand. Pas als de achterstand van vrouwen uit de minderheidsgroeperingen ten opzichte van de autochtone vrouwen en ten opzichte van mannen uit de eigen herkomstgroepering tot het verleden behoort, is hun emancipatie in dubbel opzicht voltooid. In hoeverre dit op de verschillende terreinen het geval is, is in dit rapport onder de loep genomen.

Het rapport heeft zich niet beperkt tot de zogenaamde structurele positie van de vrouwen in kwestie, maar omvat ook een onderzoek naar hun sociaal-culturele positie. Hoe groot is de sociale afstand van deze vrouwen ten opzichte van de autochtone bevolking? De sociaal-culturele positie is afgemeten aan de frequentie waarin vrouwen uit de minderheden in hun vrije tijd contact onderhouden met autochtonen, aan hun opvattingen met betrekking tot emancipatie en aan hun religieuze oriëntatie. Deze indicatoren van sociaal-culturele integratie worden in dit onderzoek betrokken omdat zij van belang blijken te zijn voor de mate waarin vrouwen uit de minderheden participeren in de Nederlandse samenleving.

Het rapport richt zich op vrouwen uit vijf etnische groepen: Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en Molukkers. Vanwege de ongelijksoortigheid van de ter beschikking staande databronnen is het echter niet altijd mogelijk gebleken een even volledig beeld te geven van de positie van Molukse vrouwen als van de andere groepen.

In dit rapport is de huidige positie van vrouwen uit de minderheden beschreven. Gegeven hetgeen hierover al uit eerder onderzoek bekend is, is het geen verrassing dat de positie van vrouwen uit de minderheden over het geheel genomen relatief ongunstig is. In het algemeen kan worden gesteld dat dit het meeste opgaat voor Turkse en Marokkaanse vrouwen. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen staan er een stuk beter voor. Molukse vrouwen nemen over het geheel genomen een tussenpositie in. Maar binnen deze etnische groepen bestaan grote verschillen tussen subgroepen. Verschillen hebben te maken met barrières die de verschillende categorieën vrouwen in de weg staan bij hun ontplooiing in de Nederlandse samenleving. Een aantal van deze barrières, zoals de migratiesituatie van vrouwen uit de minderheden, hun gezinssituatie en sociale kenmerken kon in dit rapport in kaart worden gebracht.

In paragraaf 8.2 wordt hiervan een overzicht gegeven. Paragraaf 8.3 gaat in op de ontwikkelingen in de positie van vrouwen uit de minderheden en schetst aan de hand daarvan toekomstperspectieven voor de verschillende generaties vrouwen.

8.2 Samenvatting

Vrouwen uit de minderheden trouwen vroeg

Bij de bestudering van de positie van vrouwen uit etnische minderheden is inzicht in gezinsvorming cruciaal. Gezinsvorming heeft namelijk grote gevolgen voor de maatschappelijke positie van deze vrouwen. Wat ten eerste opvalt aan de gezinsvorming van vrouwen uit etnische minderheden is dat deze in vergelijking met autochtonen vroeg aanvangt. Met name Turkse en Marokkaanse meisjes verlaten op jeugdige leeftijd het ouderlijk huis. Zij volgen daarbij een traditioneel patroon van gezinsvorming. Vrouwen uit deze groepen trouwen over het algemeen 'uit huis' en verruilen het ouderlijk huis meteen of in elk geval vrij spoedig voor een eigen gezin.

Als gevolg van het traditionele patroon van gezinsvorming vormen Turkse en Marokkaanse vrouwen in de meeste gevallen een huishouden met kinderen en slechts zelden een eenpersoonshuishouden. Ook de Molukse huishoudens bestaan maar voor een klein deel uit alleenstaanden. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen zijn veel vaker alleenstaand, ongeveer even vaak als autochtone vrouwen. Een kwetsbare groep betreft de eenoudergezinnen, die in de meeste gevallen moedergezinnen zijn. Het gezin met één ouder komt voornamelijk voor onder Antillianen, Surinamers en Molukkers. Dit is onder autochtone vrouwen een veel minder voorkomende gezinssituatie.

Turkse en Marokkaanse vrouwen trouwen vaak met een partner uit land van herkomst
Een etnisch gemengd huwelijk is onder Turken en Marokkanen in Nederland een grote uitzondering, ook onder leden van de tweede generatie. Een aanmerkelijk deel van de in Nederland wonende Turken en Marokkanen (zowel de mannen als de vrouwen) kiest zelfs een partner uit het land van herkomst.

Zoals we in dit rapport hebben kunnen zien, staan deze huwelijksmigranten er niet gunstig voor; voor de vrouwen onder hen geldt dit nog sterker dan voor de mannen. Zij staan door ontbrekende kennis van de Nederlandse taal en door hun lage opleiding bij hun aankomst in Nederland al meteen op achterstand. Met de wisseling van de generaties zullen Turken en Marokkanen als groep hun positie verbeteren, maar de aanwas van huwelijksmigranten zorgt hierin voor een remmende werking. Weliswaar zijn de aandelen huwelijksmigranten onder de totale groep Turken en Marokkanen bescheiden (12% onder Turken en 8% onder Marokkanen), maar er is wel sprake van een voortdurende nieuwe instroom van huwelijksmigranten. Bovendien is deze instroom gedurende de afgelopen jaren ook nog eens fors toegenomen. Deze ontwikkeling vormt een belemmering voor de integratie en emancipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen in Nederland (net als voor de mannen).

Allochtone gezinnen worden kleiner

Vrouwen uit etnische minderheden zijn gemiddeld jonger dan autochtone vrouwen wanneer zij hun eerste kind krijgen. Bij Marokkaanse, Surinaamse en autochtone vrouwen is er een groot verschil tussen geboortecohorten. Vrouwen die in een latere periode geboren zijn, worden ook op latere leeftijd moeder. Dit is niet het geval bij de Turkse vrouwen: ook de jonge(re) vrouwen krijgen vroeg kinderen. Verschillen tussen generaties gelden wel voor alle groepen. Vrouwen van de tweede generatie krijgen op latere leeftijd kinderen dan de eerste generatie vrouwen.

We kunnen concluderen dat dit patroon steeds meer op dat van autochtone vrouwen gaat lijken. Dit geldt ook wanneer we kijken naar het aantal kinderen dat vrouwen uit etnische minderheden krijgen. Grote gezinnen komen bij jongere vrouwen uit etnische minderheden steeds minder vaak voor. De verwachting is dat de trend naar kleinere gezinnen onder vrouwen uit de minderheden verder zal toenemen. Het is evenwel onwaarschijnlijk dat het kindertal van Turkse en Marokkaanse vrouwen op korte termijn het gemiddelde niveau van autochtone vrouwen bereikt.

Vrouwen uit eerste generatie en huwelijksmigranten zeer laag opgeleid

Vrouwen uit etnische minderheidsgroepen hebben nog steeds een veel lager opleidingsniveau dan autochtonen. Dit geldt vooral voor de oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen afkomstig uit de eerste generatie. Van de Turkse vrouwen tussen de 40 en 65 jaar heeft 80% maximaal basisonderwijs genoten, terwijl dit voor niet minder dan 90% van de Marokkaanse oudere vrouwen geldt. Een aanzienlijk deel van deze vrouwen heeft zelfs nooit leren lezen en schrijven. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen zijn aanzienlijk beter opgeleid maar halen niet het opleidingsniveau van autochtone vrouwen.

Het is vooral de positie van de veelal jonge vrouwelijke huwelijksmigranten die zorgen baart. De grote meerderheid van de Marokkaanse vrouwen die naar Nederland zijn gekomen om te trouwen met een Marokkaanse man heeft in Marokko niet meer dan basisonderwijs gevolgd (ruim 70%). Ook onder Turkse vrouwen die hier naar toe migreerden om te huwen is het opleidingsniveau laag. Hetzelfde geldt, maar in wat minder sterke mate, voor Marokkaanse en Turkse vrouwen die tussen hun 6e en 18e jaar naar Nederland zijn gekomen, de zogenaamde tussengeneratie. Hun opleidingsniveau ligt op een veel lager niveau dan dat van de tweede generatie. Een aanzienlijk deel van deze groep voldoet niet aan de norm van een startkwalificatie (een voltooide opleiding op minimaal mbo-niveau). Dit betekent dat deze groepen vrouwen niet voldoende zijn toegerust om te kunnen participeren op de arbeidsmarkt. Het vormt, vanwege de belangrijke rol die het opleidingsniveau van ouders speelt in dat van hun kinderen, ook een belemmering voor hun kinderen om in het Nederlandse onderwijsstelsel mee te komen.

Bij de grotendeels hier geboren en getogen vrouwen uit de minderheden ligt het opleidingsniveau vooral bij Turken en Marokkanen veel hoger dan bij de oudere generaties. Dat neemt niet weg dat bij de Turkse en Marokkaanse vrouwen de meerderheid van de jongvolwassenen het ook momenteel nog moet stellen zonder startkwalificatie. Opmerkelijk bij de Molukkers is dat de derde generatie vrouwen nauwelijks hoger is opgeleid dan de tweede generatie. Molukse vrouwen uit de derde generatie doen het in het onderwijs wel beter dan de mannen.

Surinaamse vrouwen doen het goed in het onderwijs, recente lichte Antillianen valt terug

Voor de jonge vrouwen die nog in het Nederlandse onderwijs participeren ziet het beeld er aanzienlijk gunstiger uit. Surinaamse meisjes en jonge vrouwen staan er het beste voor. Zij hebben in alle stadia van het Nederlandse onderwijs – basis, voortgezet en hoger onderwijs – de kleinste achterstand op autochtonen en steeds een voorsprong op de mannen uit de eigen etnische groep. Bovendien geldt voor de jonge Surinaamse vrouwen die het onderwijs al hebben verlaten dat zij vergelijkenderwijs het hoogste opleidingsniveau hebben en het vaakst een startkwalificatie. We constateren voor hen eveneens de kleinste achterstand ten opzichte van autochtonen.

Ook voor Antilliaanse meisjes zijn de vooruitzichten voor de huidige lichte in het voortgezet en hoger onderwijs nog relatief gunstig, hoewel de lichte die nu in het basisonderwijs zit slechtere perspectieven heeft (zowel de meisjes als jongens). Dit is een direct gevolg van de nieuwe instroom van laagopgeleide Antillianen naar Nederland in de afgelopen jaren.

Turkse en Marokkaanse meisjes voornamelijk in het vmbo

In vergelijking met andere etnische groepen leveren Turkse en Marokkaanse meisjes in het basisonderwijs de zwakste prestaties. Ook blijven zij wat achter bij de jongens uit de eigen herkomstgroep. Maar in het voortgezet onderwijs zijn hun prestaties

over het algemeen gunstiger dan die van de jongens uit de eigen etnische groep. Voorbeelden hiervan zijn de hogere havo/vwo-deelname en een kleinere kans op schooluitval onder deze meisjes. Ten opzichte van autochtone meisjes, maar ook ten opzichte van Surinaamse en Antilliaanse meisjes, zijn hun kansen op een startkwalificatie in het voortgezet onderwijs echter nog aanzienlijk geringer: van de Turkse en Marokkaanse meisjes zit rond de 20% op havo of vwo, tegenover bijna 50% van de autochtone meisjes. De grote meerderheid van de Turkse en Marokkaanse meisjes in het voortgezet onderwijs volgt een vmbo-opleiding (circa 80%). Dit betekent dat het merendeel van deze meisjes zich via vervolgonderwijs (mbo) moet kwalificeren voor de arbeidsmarkt. In het vervolgonderwijs kunnen met betrekking tot de emancipatie van Turkse en Marokkaanse jonge vrouwen positieve ontwikkelingen worden waargenomen. Vrouwen uit deze groepen stromen inmiddels in gelijke mate of zelfs meer dan de mannen door naar mbo, hbo en wo. In vergelijking met autochtonen is hun achterstand in het hoger onderwijs echter nog groot.

In Nederland gevolgde opleiding van groot belang

Het bovenstaande geeft aan dat de migratiesituatie een belangrijke factor is voor de positie van vrouwen in het onderwijs. Daarmee in verband staand, is het land waarin de opleiding is gevolgd uitermate relevant. Vrouwen uit de minderheden die niet of slechts deels in Nederland onderwijs hebben gevolgd – en dit geldt voor de Turkse en Marokkaanse vrouwen uit de eerste generatie maar ook voor de huwelijksmigrantes en vrouwen uit de tussengeneratie – staan er veel slechter voor dan vrouwen uit de tweede generatie, die wel in Nederland naar school zijn gegaan. Voor de maatschappelijke positie van vrouwen uit etnische minderheden is het dus belangrijk dat zij zoveel mogelijk in het Nederlandse onderwijsbestel te participeren. De voortdurende immigratie van huwelijksmigranten speelt hierin een belemmerende rol.

Opleiding belangrijk voor contacten met autochtonen en emancipatieopvattingen

Behalve aan de sociaal-structurele positie is in dit rapport ook aandacht besteed aan de sociaal-culturele positie van vrouwen uit de minderheden. In dit rapport kon de sociaal-culturele positie slechts worden benaderd aan de hand van een beperkt aantal indicatoren: de mate van informeel contact met autochtonen, opvattingen over emancipatie en religieuze participatie en opvattingen over de rol van religie. Voor de bepaling van de sociaal-culturele integratie hebben we een moderne culturele oriëntatie als idealtypisch ijkpunt genomen. Een belangrijke uitkomst is dat Turkse en Marokkaanse vrouwen op sociaal-cultureel terrein op grotere afstand staan dan Surinaamse en Antilliaanse vrouwen, terwijl Molukse vrouwen tussen deze twee groepen inzitten. De veronderstelling dat Molukse vrouwen vanwege hun langere verblijf in Nederland beter geïntegreerd zouden zijn dan andere vrouwen uit de minderheden, gaat dus niet op. De voornaamste bevinding is dat het opleidingsniveau een zeer sterke invloed heeft op de sociaal-culturele positie van vrouwen uit de minderheden.

Wat betreft informele contacten valt op dat bijna de helft van de Turkse en Marokkaanse vrouwen nooit bezoek van autochtonen krijgt, terwijl dit slechts voor een vijfde van de Surinaamse, Antilliaanse en Molukse vrouwen geldt. Vrouwen die hoger opgeleid zijn, hebben meer contacten met autochtonen dan vrouwen die lager zijn opgeleid. Dit geldt het sterkst voor Turkse en Marokkaanse vrouwen. Voor Surinaamse en Antilliaanse vrouwen blijkt bovendien dat de tweede generatie en de eerste generatie die voor 1981 is gekomen, de meeste contacten met autochtonen hebben. Overigens zijn sekseverschillen binnen alle groepen met betrekking tot het onderhouden van contacten met autochtonen gering.

Over het algemeen hebben vrouwen uit de minderheden vrij geëmancipeerde opvattingen over de rollen van mannen en vrouwen. Toch hebben Turkse, Marokkaanse en Molukse vrouwen wat minder moderne opvattingen dan Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Bovendien blijkt dat vrouwen uit de minderheden die hoger opgeleid zijn, aanzienlijk geëmancipeerder zijn in hun opvattingen. Ook vrouwen van de tweede generatie springen eruit. Mannen uit de minderheden blijken – net als autochtone mannen – minder geëmancipeerd te zijn dan vrouwen.

Ten slotte is naar religieuze overtuiging en participatie van vrouwen uit de minderheden gekeken. De meeste vrouwen uit de minderheden rekenen zichzelf tot een geloof, vooral Turkse en Marokkaanse vrouwen zijn in grote meerderheid moslima. Zij hebben bovendien de minst liberale opvattingen over religie. Desondanks bezoekt slechts een kwart tot de helft van de vrouwen regelmatig een godsdienstige bijeenkomst. Antilliaanse en Turkse vrouwen zijn hierin het meest actief. Dit alles staat in contrast met het seculiere karakter van de Nederlandse samenleving.

Arbeidsparticipatie onder Turkse en Marokkaanse vrouwen laag

De deelname aan de arbeidsmarkt van Turkse en Marokkaanse vrouwen is erg laag; een kwart van hen heeft een baan. Turkse en Marokkaanse vrouwen die niet deelnemen aan de arbeidsmarkt verrichten voor het merendeel fulltime huishoudelijk werk en zorgtaken. Wat wel kan worden vastgesteld is dat de arbeidsdeelname sinds 1994 aanzienlijk is toegenomen. Het hoogst is de arbeidsdeelname van Surinaamse – met name Creoolse – en Molukse vrouwen, gevolgd door de Antilliaanse vrouwen. Ongeveer de helft van deze groepen vrouwen verricht betaalde arbeid. Daarmee voldoen zij (nog) niet aan de beleidsdoelstelling dat in 2010 65% van de vrouwen deel moet nemen aan de arbeidsmarkt. Overigens ligt de arbeidsparticipatie van autochtone vrouwen ook nog onder deze norm.

De geringe arbeidsdeelname heeft voor een deel te maken met de hogere werkloosheid onder deze groepen. Van de vrouwen uit de minderheden is (net als van de mannen) gemiddeld genomen ongeveer 15% werkloos tegenover respectievelijk 4 en 3% van de autochtone vrouwen en mannen. Gevreesd kan worden dat de werkloosheid onder minderheden in het algemeen de komende tijd (verder) zal oplopen nu de economische situatie ongunstig is.

Opleidingsniveau bepalend voor de kans op werk

Het opleidingsniveau is voor alle groepen vrouwen een bepalende factor voor het al dan niet hebben van werk. Ook opvattingen over de rol van mannen en vrouwen in de Nederlandse samenleving spelen een rol bij de arbeidsdeelname: vrouwen uit de minderheden die modernere opvattingen over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen hebben, hebben ook vaker een baan. Bij Marokkaanse vrouwen en, in iets mindere mate Turkse vrouwen, is te zien dat de arbeidsparticipatie hoger is als ze geen kinderen hebben. Hier zien we de nauwe verwevenheid van gezinskeuzes en arbeidsdeelname.

Eerste generatie- en huwelijksmigranten, die veelal laag zijn opgeleid, zijn hierbij een groep van aandacht omdat zij weinig participeren op de arbeidsmarkt en jong een gezin vormen. Bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen spelen de huishoudenssituatie en migratiegeschiedenis een minder belangrijke rol voor hun arbeidsdeelname.

Positie werkende vrouwen uit de minderheden zwak

Ook in de positie die werkende vrouwen uit de minderheden innemen valt een vergelijkbare tweedeling aan te brengen. Turkse en Marokkaanse vrouwen met een baan hebben de minst gunstige positie: zij werken relatief veel in de laagste functies, hebben vaak een flexibel contract en een baan voor minder dan twaalf uur per week. Nadere analyse wees uit dat vooral de Turkse en Marokkaanse vrouwen van de eerste generatie, voor zo ver zij actief zijn op de arbeidsmarkt, slechter af zijn. Ook de Molukse vrouwen nemen wat dit betreft een kwetsbare positie in. Hiertegenover staat het relatieve succes van de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen die zich vooral voor wat betreft het beroepsniveau van de andere vrouwen uit de minderheden onderscheiden. De Antilliaanse vrouwen naderen inmiddels het beroepsniveau van de autochtone vrouwen. Wel werken Antilliaanse vrouwen verhoudingsgewijs vaak op basis van een tijdelijk contract, wat hun positie in tijden van economische tegenspoed kwetsbaar maakt. Autochtone vrouwen hebben in het algemeen een betere positie op de arbeidsmarkt dan vrouwen uit de minderheden; wel steken zij ongunstig af door dat zij relatief vaak in kleine deeltijdbanen werken.

Met betrekking tot het beroepsniveau namen we alleen bij de Molukse groep aanzienlijke verschillen tussen mannen en vrouwen waar. Voor de overige groepen vrouwen geldt dat het beroepsniveau over het geheel genomen niet veel verschilt van dat van de mannen. Desalniettemin nemen ze ten opzichte van de autochtone vrouwen nog een achterstandspositie in die grotendeels wordt verklaard door hun gemiddeld lagere opleiding. Omdat informatie over feitelijke positieveranderingen ontbrak, konden we geen uitspraak doen over de doorstroom van vrouwen naar hogere functies. Wel lieten gegevens over promotiekansen en aspiraties zien dat vrouwen over de gehele linie minder promotiegeneigd zijn dan mannen. Van de vrouwen uit de minderheden zijn de Turkse vrouwen het meest ambitieus.

Gegevens over huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen en anderen zijn voor vrouwen uit de minderheden niet voorhanden. Wel konden in dit onderzoek enkele globale gegevens worden gepresenteerd over de combinatie van betaald werk en

onbetaalde zorg. Vrouwen uit alle minderheidsgroepen combineren veel vaker (ongeveer twee keer zo vaak) betaald werk met zorg voor kinderen dan de mannen.

Onder de vrouwen die nu geen betaald werk verrichten is een substantieel deel desgevraagd van plan in de toekomst arbeid en zorg te combineren; er is dus een behoorlijk potentieel aan herintreedsters. Eenderde van de Marokkaanse huisvrouwen en ruim de helft van de Turkse huisvrouwen geeft aan in de toekomst werk en zorg te willen combineren tegenover tweederde van de Surinaamse en Antilliaanse huisvrouwen. Het is natuurlijk nog maar de vraag in hoeverre men de daad bij het woord zal voegen.

Vrouwen uit de minderheden nog verre van economisch zelfstandig

De inkomenspositie van vrouwen uit de minderheden is grotendeels een afgeleide van hun arbeidsmarktpositie. Een belangrijke doelstelling van het emancipatiebeleid is dat in 2010 60% van de vrouwen in Nederland economisch zelfstandig is. Economische zelfstandigheid wil zeggen dat iemand verdiensten uit arbeid heeft van minimaal 70% van het nettominimumloon van een alleenstaande Turkse en Marokkaanse vrouwen verdienen de laagste inkomens en zijn het minst economisch zelfstandig. Surinaamse vrouwen verdienen het meest en zijn het vaakst economisch zelfstandig, op de voet gevolgd door autochtone en Antilliaanse vrouwen. Onder deze laatste groep zijn het vooral de Antilliaanse eenoudergezinnen die het in dit opzicht slecht doen. Geen enkele groep vrouwen voldoet momenteel aan de beleidsdoelstelling van 60% economische zelfstandigheid. De mannen uit de minderheden voldoen daaraan overigens ook niet, hoewel zij gemiddeld hogere inkomens hebben dan de vrouwen. Dat Surinaamse vrouwen vaker economisch zelfstandig zijn dan autochtone vrouwen heeft vermoedelijk te maken met het feit dat zij gemiddeld genomen meer uren werken. Met name Surinaams-Creoolse vrouwen zijn er van jongs af aan van doordrongen dat zij zichzelf moeten kunnen onderhouden.

Relatief veel Turkse en Marokkaanse vrouwen in de WAO

Van degenen die niet economisch zelfstandig zijn, is een deel aangewezen op een uitkering. In dat verband kan worden opgemerkt dat relatief veel Antilliaanse en, in iets mindere mate, Surinaamse vrouwen afhankelijk zijn van een bijstandsuitkering. Het betreft hier vooral hoofden van eenoudergezinnen die bij deze groepen veel meer voorkomen dan bij andere groepen minderheden en autochtone vrouwen. Bij de Turkse en, in mindere mate, de Marokkaanse vrouwen bleek dat een groter deel van de beroepsbevolking dan bij autochtone vrouwen in de WAO instroomt.

Groot deel vrouwen uit de minderheden in kansarme positie

In het voorgaande is de positie van vrouwen uit de minderheden op een aantal voor het emancipatiebeleid belangrijke terreinen beschreven. Gebleken is dat bij een meerderheid van de vrouwen uit etnische minderheden problemen op de verschillende terreinen cumuleren. Zij bevinden zich als gevolg daarvan in een kansarme positie.

Zij zijn laag opgeleid, hebben geen werk en zijn niet economisch zelfstandig. Bovendien hebben deze vrouwen weinig contact met autochtonen en hebben ze traditionele opvattingen met betrekking tot emancipatie. Vooral Turkse en Marokkaanse vrouwen uit de eerste generatie en ook de veel jongere huwelijksmigrantes bevinden zich in groten getale in deze kansarme groep. Daarnaast staan alleenstaande moeders van Surinaamse en vooral, Antilliaanse herkomst er slecht voor, net als andere Antillianen die recent naar Nederland zijn gekomen. Maar ook een deel van de tweede generatie vrouwen kan als kansarm worden getypeerd. De omvang van deze groep – naar schatting een kleine 180.000 vrouwen – geeft de urgentie van de problematiek aan.

Daarnaast is er nog een aanzienlijke groep vrouwen uit de minderheden die zich in een kwetsbare positie bevindt. Zij hebben wat betere perspectieven dan de kansarmen: zij hebben bijvoorbeeld werk, maar over het algemeen is dit laaggeschoold werk met weinig perspectieven op promotie en relatief vaak in de vorm van tijdelijke contracten. Een aanzienlijk deel van deze vrouwen verdient zo weinig dat ze niet economisch zelfstandig zijn.

Ten slotte is er sprake van een groep vrouwen wier emancipatie als geslaagd kan worden beschouwd omdat ze voldoen aan alle criteria voor een zelfstandig bestaan. Zij zijn relatief hoog opgeleid, hebben een goede baan en verdienen genoeg om zichzelf te onderhouden. Bovendien zijn dit ook de vrouwen die vergelijkenderwijs de meeste contacten met autochtonen onderhouden en er de modernste opvattingen met betrekking tot emancipatie op na houden. Het gaat vooral om Antilliaanse en Surinaamse vrouwen. Daarnaast redden relatief veel Turkse en Marokkaanse vrouwen uit de tweede generatie het op eigen kracht, hoewel dit toch slechts voor een minderheid van de tweede generatie geldt. Het merendeel van de jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen voldoet niet aan de eisen voor een zelfstandig bestaan. Ondanks alle vooruitgang die zij in het onderwijs hebben geboekt, kiezen zij uiteindelijk toch primair voor huwelijk en moederschap en verzilveren zij de kwalificaties die zij in het onderwijs hebben verworven niet op de arbeidsmarkt (Bouw et al. 2003).

8.3 Toekomstperspectieven

Op de verschillende maatschappelijke terreinen zijn verschillen tussen de generaties naar voren gekomen. Ook is ingegaan op het tempo van veranderingen in de positie van vrouwen uit de minderheden. Wat kunnen we op basis hiervan zeggen over de toekomstige ontwikkelingen? Voor alle groepen vrouwen uit de minderheden geldt dat de tweede generatie hoger is opgeleid dan de eerste generatie. Vooral bij de Turkse en Marokkaanse vrouwen is sprake van een enorme sprong die de tweede generatie ten opzichte van hun ouders heeft gemaakt. Bovendien hebben zij ook hun achterstand op mannen ingelopen. Dit is een niet geringe prestatie als wordt bedacht dat een groot deel van de moeders (en in mindere mate de vaders) van deze vrouwen in het geheel geen onderwijs heeft gevolgd. Voor de toekomst betekent dit dat het onderwijsniveau van de groepen als geheel door cohortvervanging verder zal toenemen. Toch zal het

naar verwachting nog geruime tijd duren voordat er geen sprake meer is van achterstanden ten opzichte van de autochtone bevolking, omdat het 'startniveau' vooral bij Turkse en Marokkaanse vrouwen immers bijzonder laag is.

De toename van het opleidingsniveau zal er vermoedelijk ook toe leiden dat de arbeidsdeelname van vrouwen uit de minderheden (verder) zal toenemen en zij vaker dan nu in middelbare en hogere functies werkzaam zullen zijn. Als gevolg daarvan mag worden verwacht dat de aandelen vrouwen die economisch zelfstandig zijn, toenemen. Bij vrouwen uit de minderheden is deze ontwikkeling al zichtbaar in de duidelijk hogere arbeidsdeelname van de tweede en tussengeneratie. Als deze stijging in hetzelfde tempo doorgaat kan worden verwacht dat Surinaamse en Antilliaanse vrouwen in 2010 voldoen aan de doelstelling dat 65% van hen op de arbeidsmarkt participeert. Voor Molukse vrouwen lijkt dit gezien de relatief hoge arbeidsparticipatie van de tweede generatie ook een realistisch vooruitzicht.

Voor Turkse en Marokkaanse vrouwen lijkt het echter niet realistisch – ook niet voor de tweede generatie – te veronderstellen dat ze binnen afzienbare tijd aan deze norm zullen voldoen. Momenteel is immers slechts een minderheid van deze vrouwen actief op de arbeidsmarkt. Bovendien belandt zelfs een aanzienlijk deel van de Turkse en Marokkaanse vrouwen met een hoge opleiding uiteindelijk niet op de arbeidsmarkt, omdat zij trouwen en kinderen krijgen en dit niet (willen) combineren met een baan. De toekomst ziet er voor deze jonge vrouwen waarschijnlijk minder rooskleurig uit dan men zou verwachten op basis van het gestegen opleidingsniveau. Voor deze vrouwen is en blijft de oriëntatie op de eigen familie en gemeenschap zeer belangrijk voor de keuzes die zij maken (Bouw et al. 2003). De ambities zijn er wel om een goede opleiding met succes af te ronden, maar het huwelijk en moederschap worden uiteindelijk nog belangrijker gevonden.

Een gunstige ontwikkeling voor het inlopen van achterstanden is dat het patroon van gezinsvorming bij Turkse en Marokkaanse vrouwen aan het veranderen is. De tweede generatie krijgt minder kinderen dan hun moeders en vrouwen worden op latere leeftijd moeder. Voor de arbeidsdeelname kunnen deze demografische ontwikkelingen gunstig zijn doordat de periode waarin er jonge, niet-schoolgaande kinderen te verzorgen zijn korter wordt. De vraag is welke keuzes ten aanzien van gezinsvorming vrouwen uit de minderheden in de toekomst zullen maken.

Die keuzes worden voor een belangrijk deel beïnvloed door de opvattingen die binnen deze groepen leven over seksespecifieke rollen. Traditionele opvattingen van de vrouwen zelf of van hun echtgenoten en sociale omgeving staan met name voor Turkse en Marokkaanse vrouwen het betreden van de arbeidsmarkt in de weg. Het is bekend dat opvattingen slechts langzaam veranderen. Ook bij autochtonen heeft het een tijd geduurd voordat opvattingen over emancipatie zijn veranderd en nog steeds vindt een

niet onaanzienlijk deel dat moeders niet mogen werken (Portegijs et al. 2002). Bovendien worden geëmancipeerde opvattingen over de verdeling van zorgtaken en arbeid vaak niet of nauwelijks in de praktijk gebracht, onder andere als gevolg van institutionele belemmeringen (met name werkgevers) (Van der Lippe en Van Dijk 2001; Knijn 2000). Het is dus nog maar de vraag in hoeverre veranderende opvattingen onder vrouwen uit de minderheden ook daadwerkelijk leiden tot veranderingen in hun gedragpatronen. Allochtone mannen spelen hierbij een belangrijke rol.

Naast culturele, spelen ook religieuze factoren hierin voor Turkse en Marokkaanse vrouwen een rol. Een sterkere beleving van de islam hangt samen met een traditioneler gezinsideaal en een traditionelere taakverdeling in het huishouden (Phalet en Van der Wal 2004). Bovendien worden vanuit de islam soms visies uitgedragen over de rol van de vrouw waarin zij geacht worden zich te beperken tot het privé-domein. Deze opvattingen hebben ongetwijfeld hun weerslag op de emancipatie en participatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen in die zin dat ze de keuzeruimte voor deze vrouwen om bijvoorbeeld buitenshuis te werken, inperken.

Een andere belemmerende factor voor de arbeidsparticipatie van vrouwen is de huidige economische situatie. Het aantal vacatures daalt nog steeds, tijdelijke contracten worden niet verlengd en ook ontslagen zijn geen ongewoon verschijnsel meer. Vanwege de relatief kwetsbare positie van vrouwen uit de minderheden op de arbeidsmarkt kan worden verwacht dat dit juist voor deze vrouwen meer zwaarwegende consequenties heeft dan voor andere groepen op de arbeidsmarkt.

Alles overziend stemt een vergelijking van de perspectieven van de tweede generatie met de eerste hoopvol. De verwachtingen voor de derde generatie lijken nog gunstiger te zijn met name doordat hun ouders – de tweede generatie – steeds beter zijn opgeleid. Maar de positie van de Molukkers van de derde generatie geven geen goede hoop; zij doen het nauwelijks beter dan de tweede generatie. De vraag is natuurlijk of dit te maken heeft met de specifieke situatie waarin Molukkers in Nederland verkeren. Molukkers wonen in Nederland sterk geconcentreerd en wellicht hangt dit samen met sociale achterstanden. Dit is echter nog niet in onderzoek aangetoond.

Ook het scenario met betrekking tot huwelijksmigratie is van belang voor toekomstige ontwikkelingen. Het feit dat een groot deel van de Turken en Marokkanen van de tweede generatie met een partner uit het land van herkomst trouwt, die in veel gevallen laag opgeleid is en de Nederlandse taal niet machtig is, zal geen positief effect hebben op de positieverwerving van de derde generatie.

Ten slotte

In dit rapport is de positie van vrouwen uit de minderheden vaak vergeleken met die van de autochtone vrouwen. Daarmee is wellicht de suggestie gewekt dat als vrouwen uit minderheden evenredig, dat wil zeggen in dezelfde mate als autochtone vrouwen, deelnemen aan onderwijs en arbeidsmarkt hun emancipatie is bereikt. De emancipatie van autochtone vrouwen is echter ook nog niet voltooid. Hun arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid zijn nog lang niet zo hoog als van mannen. Weliswaar is het opleidingsniveau van autochtone vrouwen flink toegenomen en is het hebben van een baan steeds meer een vanzelfsprekendheid voor autochtone vrouwen, maar dat heeft wel enkele decennia geduurd. Het is daarom niet realistisch te verwachten dat de positie van met name Turkse en Marokkaanse vrouwen en ook van Antilliaanse vrouwen die recent naar Nederland zijn gemigreerd, op korte termijn ook maar enigszins vergelijkbaar is met die van autochtone vrouwen. In feite is de doelstelling van het inlopen van achterstanden voor hen niet op afzienbare termijn haalbaar. Hun positie zou veel meer moeten worden gezien met inachtneming van hun sociale kenmerken; een vergelijking met autochtone vrouwen met dezelfde kenmerken is dan ook zinvoller. Beleidsinterventies kunnen de emancipatie van vrouwen uit de minderheden versnellen, maar daarbij moet de realiteit niet uit het oog worden verloren: emancipatie en integratie zijn processen die tijd kosten.

Bijlage A Gebruikte databestanden

Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen (SPVA)

Het onderzoek naar de sociale positie en het voorzieningengebruik van allochtonen is opgezet om de positie van de vier grootste minderheidsgroeperingen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen regelmatig in kaart te brengen. Het wordt in de eerste plaats gebruikt om te onderzoeken in welke mate personen uit de minderheden naar evenredigheid participeren in de maatschappelijke kerninstituten onderwijs en arbeidsmarkt.

Doelpopulatie	allochtone bevolkingsgroepen in Nederland: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	huishoudens en personen
Steekproefkader	gemeentelijke bevolkingsregisters
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, huishoudens
Verzamelmethode	mondelijke vragenlijst
Opdrachtgever	Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO); vanaf 1998 Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) en Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Frequentie	onregelmatig sinds 1988
Weging	Aangezien het nieuwste SPVA bestand van 2002 niet volledig representatief is voor een aantal belangrijke achtergrondkenmerken (jongeren zijn er bijvoorbeeld in ondervertegenwoordigd, terwijl tweede generatie jongeren juist weer zijn oververtegenwoordigd), is een weging toegepast. Deze weegfactor is geconstrueerd op basis van een poststratificatie van de variabelen leeftijd, geslacht en generatie. De gewichten van deze weegfactor schommelen tussen de 0,43 en 2,52. Van deze gewichten ligt 95% tussen de 0,50 en 1,50. In deze rapportage zijn uitsluitend de beschrijvende analyses gewogen gepresenteerd.
Berichtgevers	hoofd huishouden voor de algemene vragenlijst; overige leden van het huishouden ouder dan twaalf jaar krijgen een verkorte vragenlijst
SPVA'88	
Veldwerkperiode	1988
Uitvoerder veldwerk	Bureau Veldkamp
Aantallen	4004 huishoudens; 5445 personen
Respons	variërend van 50% tot 79%

SPVA'91	
Veldwerkperiode	voorjaar 1991
Uitvoerder veldwerk	Bureau Veldkamp
Aantallen	4030 huishoudens; 9395 personen
Respons	circa 60%
SPVA'94	
Veldwerkperiode	voorjaar 1994
Uitvoerder veldwerk	het Amsterdamse Bureau voor Onderzoek en Statistiek (O+S)
Aantallen	4096 huishoudens; 8304 personen
Respons	circa 60%
SPVA'98	
Veldwerkperiode	eerste helft 1998
Uitvoerder veldwerk	Bureau Veldkamp
Aantallen	7553 huishoudens; 14.483 personen
Respons	variërend van 48% tot 61%
SPVA'02	
Veldwerkperiode	februari 2002 – april 2003
Uitvoerder veldwerk	Bureau Veldkamp
Aantallen	4199 huishoudens; 8321 personen
Respons	variërend van 44% tot 52%

aantal personen naar land van herkomstgroepering

	Turkije	Marokko	Suriname	Antillen	autochtonen
1988	847	755	790	579	1035
1991	2375	2316	1702	1126	1874
1994	1911	1937	1529	1005	1922
1998	3755	3112	3408	1696	2512
2002	2649	2245	1892	1327	– ^a

a De gegevens over autochtonen waren niet op tijd beschikbaar voor dit rapport.

Molukkers in Nederland (Mol2000)

Een in 2000 uitgevoerd enquêteonderzoek onder de Molukse bevolkingsgroep in Nederland om de maatschappelijk positie van Molukkers vast te stellen (onderwijs, arbeid, inkomen, sociaal contact en sociale afstand, normatieve oriëntatie en identiteitsvorming). In totaal zijn 729 huishoudens betrokken bij het onderzoek en zijn 1186 personen geïnterviewd. De respons op huishoudensniveau is 73%

Doelpopulatie	Molukkers
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	huishoudens en personen
Steekproefkader	geen, selecte steekproef binnen 11 Molukkergemeenten: Appingedam, Barneveld, Breda, Hoogeveen, Middelburg, Nistelrode, Ridderkerk, Rijssen, Sittard, Woerden en Wormerveer
Steekproefmethode	driestapssteekproef: gemeenten, wijken, huishoudens
Verzamelmethode	mondelinge vragenlijst
Opdrachtgever	Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO)
Berichtgevers	leden van huishoudens, personenvragenlijst (15-65 jaar)

Enquête beroepsbevolking (EBB)

In de Enquête beroepsbevolking worden sinds 1987 gegevens verzameld ten behoeve van de beschrijving van personen naar hun positie op de arbeidsmarkt. De EBB bevat demografische en arbeidsmarktkenmerken, waaronder één variabele die de aggregatie tot een huishouden mogelijk maakt. De demografische kenmerken hebben betrekking op alle leden van het huishouden. De vragen naar positie op arbeidsmarkt worden alleen gesteld aan personen van 15 jaar of ouder.

Met ingang van oktober 1999 is de EBB een roterend panelonderzoek geworden en is de vragenlijst gewijzigd.

Doelpopulatie	NL-bevolking van 15 jaar en ouder, zelfstandig wonend
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	adres
Entiteiten	personen en huishoudens
Steekproefkader	geografisch basisregister
Steekproefmethode	gestratificeerde tweetrapssteekproef: gemeenten, adressen; stratificatie naar gemeente
Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI); sinds 1999 in 5 peilingen met tussenpozen van 3 maanden: 1e peiling via CAPI, vervolgpeilingen telefonisch (CATI)
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	continu, sinds 1987
Weging	naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheid
Berichtgevers	proxi-interview door ander lid van het huishouden mogelijk
EBB'90	
Steekproefomvang	circa 104.000 adressen
Respons	circa 63.000 huishoudens (61%); 112.000 personen

EBB'91 Steekproefomvang Respons	circa 92.000 adressen circa 54.000 huishoudens (59%); 83.966 personen
EBB'92 Steekproefomvang Respons	circa 105.000 adressen circa 58.000 huishoudens (55%); 97.359 personen
EBB'93 Steekproefomvang Respons	circa 109.000 adressen circa 60.000 huishoudens (55%); 89.678 personen
EBB'94 Steekproefomvang Respons	circa 117.000 adressen; netto circa 108.000 adressen circa 62.000 huishoudens (57%); 85.942 personen
EBB'95 Steekproefomvang Respons	circa 129.000 adressen; netto circa 116.000 adressen circa 70.000 huishoudens (60%); 99.137 personen
EBB'96 Steekproefomvang Respons	circa 125.000 adressen; netto circa 115.000 adressen circa 66.000 huishoudens (57%); 98.197 personen
EBB'97 Steekproefomvang Respons	circa 129.000 adressen; circa netto 116.000 adressen circa 70.000 huishoudens (60%); 89.315 personen
EBB'98 Steekproefomvang Respons	circa 121.000 adressen; netto circa 107.000 adressen circa 58.000 huishoudens (54%); 80.541 personen
EBB'99 Steekproefomvang Respons	circa 99.000 adressen; netto circa 87.000 adressen circa 47.000 huishoudens (54%); 69.021 personen
EBB'00 Steekproefomvang Respons	circa 119.000 adressen; netto circa 87.000 adressen circa 49.000 huishoudens (56%); 87.659 personen
EBB'01 Steekproefomvang Respons	netto circa 82.000 adressen circa 48.000 huishoudens (59%); 84.717 personen
EBB'02 Steekproefomvang Respons	circa 123.000 adressen; netto circa 81.000 adressen circa 47.000 huishoudens (58%); circa 92.000 personen

Inkomenspanel Onderzoek (IPO)

Het inkomenspanel onderzoek wordt gehouden om een beeld te kunnen schetsen van de samenstelling en verdeling van inkomens van personen en huishoudens in Nederland.

Doelpopulatie	NL-bevolking in particuliere huishoudens
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen en huishoudens
Steekproefmethode	panelonderzoek; het panel wordt jaarlijks aangevuld met een steekproef van 0,61% uit immigranten en nul-jarigen
Verzamelmethode	elektronische vragenlijst
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	doorlopend
Weging	naar geslacht, leeftijdsklasse, regio, huishoudensgrootte en leeftijdsklasse van het hoofd
Steekproefomvang	circa 75.000 'kernpersonen', aangevuld met hun huishoudens-leden, in totaal ongeveer 210.000 personen
Respons	administratieve non-respons is circa 1% van de geselecteerde kernpersonen
Berichtgevers	ministerie van Financiën (Belastingdienst), ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (individuele huursubsidie) en Informatie Beheer Groep (studiefinanciering)

Cohortonderzoek primair onderwijs en speciaal onderwijs (PRIMA)

Het landelijk cohortonderzoek primair onderwijs en speciaal onderwijs (PRIMA) beoogt een beeld te geven van het primair onderwijs in Nederland en verklaringen te vinden voor de samenhangen die zich daarin aftekenen. De gegevens uit dit onderzoek worden gebruikt voor beleidsevaluatie en voor wetenschappelijk georiënteerde vraagstellingen. De opzet van PRIMA sluit nauw aan bij de cohortstudies van de Landelijke Evaluatie Onderwijsvoorrangsbeleid (LEO) die in de periode 1988 -1992 tweejaarlijks zijn uitgevoerd.

Doelpopulatie	basisscholen en scholen voor speciaal onderwijs; leerlingen in groep 2, 4, 6 en 8
Soort onderzoek	cohortonderzoek
Steekproefeenheid	school
Entiteiten	scholen; klassen; personen
Steekproefkader	alle scholen voor primair onderwijs
Steekproefmethode	representatieve clustersteekproef van basisscholen + aanvullende steekproef van scholen met veel achterstandsleerlingen + steekproef van scholen uit het speciaal onderwijs

Steekproefomvang	circa 700 scholen (450 basisscholen, 200 scholen met veel achterstandsleerlingen en 100 scholen uit het speciaal onderwijs); in totaal circa 57.000 leerlingen in het basisonderwijs en 5.400 leerlingen in het speciaal onderwijs
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijsten; CITO-schoolvorderingstoetsen
Opdrachtgever	Programmaraad voor Onderwijsonderzoek (PROO)
Uitvoerder veldwerk	Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS) i.s.m. het SCO-Kohnstamm-insituut
Frequentie	tweejaarlijkse peiling vanaf schooljaar 1994/1995
Berichtgevers	achtergrondgegevens via ouders van leerlingen, leerkrachten en schooldirecties

PRIMA'94/'95	
Veldwerkperiode	schooljaar 1994/1995
Respons	789 scholen; 14.432 leerlingen in groep 2, 15.343 leerlingen in groep 4, 14.041 leerlingen in groep 6 en 16.054 leerlingen in groep 8

PRIMA'96/'97	
Veldwerkperiode	schooljaar 1996/1997
Respons	622 scholen; 18.113 leerlingen in groep 2, 17.125 leerlingen in groep 4, 14.879 leerlingen in groep 6 en 13.847 leerlingen in groep 8

PRIMA'98/'99	
Veldwerkperiode	schooljaar 1998/1999
Respons	602 scholen; 16.830 leerlingen in groep 2, 16.953 leerlingen in groep 4, 14.992 leerlingen in groep 6 en 14.182 leerlingen in groep 8

PRIMA'00/'01	
Veldwerkperiode	schooljaar 2000/2001
Respons	597 scholen; 16.181 leerlingen in groep 2, 15.223 leerlingen in groep 4, 14.945 leerlingen in groep 6 en 13.888 leerlingen in groep 8

Voortgezet Onderwijscohort Leerlingen (VOCL)

Het Voortgezet Onderwijs Cohort Leerlingen is gericht op het verkrijgen van inzicht in de relatie tussen achtergrond- en instroomkenmerken van leerlingen in het voortgezet onderwijs en hun schoolloopbaan en bereikt onderwijsniveau. Kenmerkend voor dit type onderzoek is dat na het verzamelen van een aantal gegevens bij de start in het voortgezet onderwijs, de leerlingen gedurende een aantal jaren in hun gang door het voortgezet en hoger onderwijs worden gevolgd.

Doelpopulatie	leerlingen in het voortgezet onderwijs
Soort onderzoek	cohortonderzoek
Steekproefeenheid	school
Entiteiten	personen
Steekproefkader	alle scholen voor voortgezet onderwijs
Steekproefmethode	clustersteekproef
Steekproefomvang	circa 20.000 leerlingen (10% van de populatie)
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijsten; vorderingstoetsen; tests
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) m.m.v. diverse onderwijs- onderzoeksinstellingen; in 1999 met het Gronings Instituut voor Onderzoek van Onderwijs, Opvoeding en Ontwikkeling (GION)
Frequentie	Er zijn cohorten gestart in 1993 (VOCL'93) en in 1999 (VOCL'99). De bestanden worden jaarlijks aangevuld met circa 10 nieuwe variabelen over het verloop van de schoolloopbaan.
Berichtgevers	achtergrondgegevens via leerlingen, ouders en school
Veldwerkperiode	begin van het schooljaar
VOCL'93	20.331 personen
VOCL'99	19.391 personen

CBS Bevolkingsstatistieken

De gegevens uit de bevolkingsstatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zijn gebaseerd op informatie die het CBS ontvangt uit de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA). Deze gegevens hebben betrekking op alle personen die in de GBA zijn opgenomen (de 'de jure' bevolking). In principe wordt iedereen die voor onbepaalde tijd in Nederland woonachtig is, opgenomen in de basisadministratie van de gemeente waar de nachtrust hoofdzakelijk wordt genoten (woongemeente). Personen die 'de jure' tot de bevolking van Nederland behoren, maar voor wie geen vaste woonplaats valt aan te wijzen, zijn opgenomen in de basisadministratie van de gemeente 's-Gravenhage.

De statistiek van de institutionele bevolking is het resultaat van een koppeling van het bij het CBS aanwezige adressenregister van instellingen en tehuizen met de gegevens die het CBS ontvangt uit de GBA. Vanaf 1995 zijn zowel de particuliere als de institutionele (personen in) huishoudens afkomstig uit de vernieuwde Huishoudensstatistiek. Deze aantallen zijn gebaseerd op integrale gegevens afkomstig uit de GBA aangevuld met informatie afkomstig uit de Enquête Beroepsbevolking (EBB), welke gegevens bevat over personen en huishoudens op adressen.

Van elke persoon in de GBA is het geboorteland bekend, evenals het geboorteland van de ouder(s) van de persoon. Deze gegevens maken het mogelijk om autochtonen van allochtonen te onderscheiden, terwijl allochtonen weer naar herkomstland (van de persoon en diens ouder(s) kunnen worden onderscheiden. Een door het CBS veel gebruikte categorie is die van de 'niet-westerse allochtonen', dit wil zeggen allochtonen met een niet-westers herkomstland.

Literatuur

- Becker, J.W. en J.S.J. de Wit (2000). *Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- Bouw, C., A. Merens, K. Roukens en L. Sterckx (2003). *Een ander succes. De keuzes van Marokkaanse meisjes*. Amsterdam: SISWO/SSCP.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2001). *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2002a). *Maandstatistiek van de bevolking, juni 2002*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2002b). *Jaarboek onderwijs in cijfers 2002. Feiten en cijfers over het onderwijs in Nederland*. Kluwer: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2002c). 'Personen met een uitkering naar herkomstgroepering, 1999'. In: *Sociaal-economische maandstatistiek 2002 (19) 1*, p. 29-34.
- CBS (2003a). *Allochtonen in Nederland 2003*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2003b). *Webmagazine, 27 oktober 2003*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2003c). *Bevolkingstrends, 3e kwartaal 2003*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2003d). *Bevolkingstrends, 1e kwartaal 2003*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2003e). *Wie komen in de WAO?* In: *Sociaal-economische maandstatistiek 2003 (20) 1*, p. 38-52.
- Commissie AVEM (2002). *AVEM: Aanbevelingen op maat*. Den Haag: Commissie arbeidsdeelname vrouwen uit etnische minderheden.
- Dagevos, J. (2001). *Perspectief op Integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Dagevos, J. (2003). *Werkende minderheden: beroepsniveau, tijdelijke banen en mobiliteit*. In: Dagevos, J., Gijsberts, M. en C. van Praag (red.) (2003). *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J., M. Gijsberts en C. Van Praag (red.) (2003). *Rapportage Minderheden 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J. en R. Schellingerhout (2003). *Sociaal-culturele integratie*. In: Dagevos, J., M. Gijsberts en C. Van Praag (red.) (2003). *Rapportage Minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- Den Dulk, L., A. van Doorne-Huiskes, en J. Schippers (1999) (red.). *Work-family arrangements in Europe*. Amsterdam: Thela Thesis/NOW/AWSB.
- DiMaggio, P. (1982). *Cultural Capital and School Success: the impact of status culture participation on the Grades of U.S. high school students*. In: *American Sociological Review* 47 (2), p. 189-201.
- Distelbrink, M (2000). *Opvoeden zonder man. Opvoeding en ontwikkeling in Surinaams-Creoolse een- en tweeoudergezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

- Distelbrink, M. en T. Pels (2002). Normatieve oriëntaties en binding. In: J. Veenman (red.), *De toekomst in meervoud. Perspectief op multicultureel Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Dominguez Martinez, S., S. Groeneveld en E. Kruisbergen (2002). *Integratiemonitor 2002*. Rotterdam: Erasmus Universiteit/ Instituut voor sociologisch-economisch onderzoek (ISEO).
- Dominguez Martinez, S. en J. Veenman (2002). Convergentie in de positie van mannen en vrouwen uit allochtone groepen? In: Smeets, H.G.A.M., Dominguez Martinez, S. en J. Veenman (red.), *Jaarboek minderheden 2002*. Houten/Diegem/ Lelystad: Bohn Stafleu Van Loghum/Koninklijke Vermande.
- Engbersen, G., J.C. Vrooman en E. Snel (1997). *De kwetsbaren: tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ester, P., L. Halman en R. de Moor (1993). *The individualising society. Value change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Gijsberts, M. (2003a). Opleidingsniveau en taalbeheersing. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. Van Praag (red.), *Rapportage Minderheden 2003* (p. 37-62). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. (2003b). Minderheden in het basisonderwijs. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. Van Praag (red.), *Rapportage Minderheden 2003* (p. 63-109). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Groeneveld, S.M. en J. Veenman (in druk). De sociaal-economische positie van etnische minderheden. In: Smeets, H.G.A.M., Groeneveld, S.M. en J. Veenman, *Jaarboek minderheden 2004*. Houten/Den Haag/Mechelen: Bohn Stafleu Van Loghum/SDU/Koninklijke Vermande.
- Groeneveld, S. en Y. Weijers-Martens (2003). *Minderheden in Beeld, SPVA'02*. Rotterdam: Erasmus Universiteit/ Instituut voor sociologisch-economisch onderzoek (ISEO).
- Grotenhuis, M. te (1999). *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: Sociaal Culturele Ontwikkelingen in Nederland (SOCON).
- Herweijer, L. (2003). Voortgezet onderwijs, beroepsonderwijs en hoger onderwijs. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. Van Praag (red.), *Rapportage Minderheden 2003* (p. 111-142). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hewstone, M. en R. Brown (1986). Contact is not enough: an intergroup perspective on the 'contact hypothesis'. In: M. Hewstone and R. Brown (Eds.), *Contact and conflict in intergroup encounters*. Oxford/New York: Basic Blackwell.
- Hooghiemstra, E. (2003). *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hooghiemstra, B.T.J. en M. Niphuis-Nell (1995). *Sociale atlas van de vrouw deel 3: allochtone vrouwen*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hooghiemstra, B.T.J. en J.G.F. Merens (1999). *Variatie in Participatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jonkers, M. (2003). *Een miskende revolutie. Het moederschap van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant.
- Knijjn, T. (2000). Wat nu? Dilemma's in het postkostwinnerstijdperk. *Tijdschrift voor de sociale sector*, 10, 16-21.
- Lenders, M. en M. van de Rhoer (1983). *Mijn God, hoe ga ik doen? Creoolse alleenstaande moeders in Amsterdam*. Amsterdam: SUA.
- Merens A. (2000a). Komt de boodschap over? In: *Oud & nieuw 1999-2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.

- Merens A. (2002b). Allochtone vrouwen op de arbeidsmarkt. In: Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken 3 (16), p. 278-291.
- Nimwegen, N. van en I. Esveldt (red.) (2003). *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2003*. Den Haag: NIDI.
- Niphuis-Nell, M. (1997) (red.). *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: veranderingen in de primaire leefstijl*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- OCenW (2001). *Actuele Emancipatie-agenda 2001-2002. Vervolg op de nota Een kristal van kansen 1998-2002*. Zoetermeer: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Oudhof, K., W. Bos en S. Keuzenkamp (2002). *De operationalisering van economische zelfstandigheid en financiële onafhankelijkheid*. Voorburg: CBS.
- Pels, T. (2000) (red.). *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school*. Assen: Van Gorcum.
- Phalet, K. en J. van der Wal (te verschijnen in 2004). *Studie islambeleving in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Poppel, J. van, P. Kamphuis, F. Marcelissen en S. van Wersch (2002). *Allochtonen, sociaal-medische begeleiding en reïntegratie. Een literatuurstudie naar de invloed van sociaal-culturele aspecten op de sociaal-medische begeleiding en reïntegratie van allochtonen*. Tilburg: IVA.
- Portegijs, W., A. Boelens, S. Keuzenkamp (2002). *Emancipatiemonitor 2002*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Rijk, A. de, B. van Lierop, N. Janssen en F. Nijhuis (2002). *Geen kwestie van motivatie maar van situatie. Een onderzoek naar man/vrouw verschillen in werkhervatting gedurende het eerste jaar na ziekmelding*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Rijken, S. (1999). *Educational Expansion and Status Attainment. A Cross-National and Over-Time Comparison*. Amsterdam: Thela Thesis.
- SCP (1997). *Veranderingen in de primaire leefstijl. Sociale Atlas van de vrouw, deel 4*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- SCP (2001). *De Sociale Staat van Nederland 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2003). *De Sociale Staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SZW (2003). *Inventarisatie van het Kabinetsbeleid voor Allochtone Vrouwen in Nederland. Onderwijs, arbeidsmarkt en economische zelfstandigheid en seksuele zelfbeschikking*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Snel, E. (2002). *In de fuik. Turken en Marokkanen in de WAO*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Tesser, P.T.M., J.G.F.Merens en C.S. van Praag, m.m.v. J. Iedema (1999). *Rapportage minderheden 1999. Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier (SCP-cahier 160).
- Tesser, P. en J. Iedema (2001). *Rapportage Minderheden 2001. Deel 1. Vorderingen op school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- TK (2000/2001). *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie. Het emancipatiebeleid voor de korte en middellange termijn. Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2000/2001, 27061, nr. 3*.
- TK (2002/2003). 'Brief van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en geactualiseerd plan van aanpak herintredende vrouwen'. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 27853, nr. 3.
- TK (2003/2004a). *Rapportage Integratiebeleid Etnische Minderheden 2003*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 29203, nr. 2.
- TK (2003/2004b). 'Rapportage Integratiebeleid Etnische Minderheden 2003'. Brief van de ministers van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en voor Vreemdelingenzaken en Integratie'. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 29203, nr. 3.

- Van der Lippe, T. M. Van Dam en H. Ganzeboom (1995). De tweede sekse in stratificatie-onderzoek. De invloed van de moeder op de kinderen naast die van de vader. In: *Mens en Maatschappij* (70) p.41-53.
- Van der Lippe, T. en L. Van Dijk (2001). *Women's employment in a comparative perspective*. New York: Walter de Gruyter.
- Veenman, J. (1994). *Participatie in perspectief. Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone groepen in Nederland*. Houten/Zaventem/Lelystad: Bohn Stafleu Van Loghum/Koninklijke Vermande.
- Veenman, J. (1995). *Onbekend maakt onbemind. Over de selectie van allochtonen op de Arbeidsmarkt*. Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (2001). *Molukse jongeren in Nederland. Integratie met de rem erop*. Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (red.) (2002). *De toekomst in meervoud: perspectief op multicultureel Nederland*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Vermeulen, H., en R. Penninx (1994). *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Versantvoort, M.C., C.I. de Bruin, C. de la Rambelje, M. Arents, i.s.m. K.ac. Productions en J. Kehla (2002). *Allochtone vrouwen en kinderopvang. Onderzoek naar behoeften, wensen en opvattingen*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Van Vuren, T. en A. Smit (2001). *Toenemende arbeidsparticipatie, ziekteverzuim en WAO-instroom van vrouwen*. Paper gepresenteerd op Symposium 'Een tweede eeuw sociale zekerheid in Nederland', gehouden in Den Haag, 14 en 15 juni 2001.
- Wageveld, M. (2003). *Hoe het netwerk werkt. Een onderzoek naar de betekenis van sociaal kapitaal voor de uitstroom uit de WAO van Turken, Marokkanen en autochtonen* (doctoraalscriptie). Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Wekker, G. (1994). *Ik ben een gouden munt. Constructies van subjectiviteit en seksualiteit van Creoolse vrouwen in Paramaribo*. Amsterdam: Vita.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2002-2003) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0097-7 (EUR 10)

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062 4 (English edition 2001)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport.

Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000.

Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2002

2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6

2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1

2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijzen (2002). ISBN 90-377-0095-0

2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4

- 2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5
- 2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8
- 2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6
- 2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT) (2002). ISBN 90-377-0090-x
- 2002/10 Rapportage gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beperkingen of verstandelijke handicaps (2002). ISBN 90-377-0104-3
- 2002/13 Emancipatiemonitor 2002. ISBN 90-377-0110-8
- 2002/14 Ouders bij de les. Betrokkenheid van ouders bij de school van hun kind (2002). ISBN 90-377-0091-8
- 2002/16 Rapportage Jeugd 2002 (2003). ISBN 90-377-0111-6

SCP-publicaties 2003

- 2003/1 Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers (2003). ISBN 90-377-0112-4
- 2003/4 Rapportage Sport 2003 (2003). ISBN 90-377-0109-4
- 2003/5 Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen (2003). ISBN 90-377-0087-x
- 2003/8 De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporale organisatie van verplichtingen en voorzieningen (2003). ISBN 90-377-0113-2
- 2003/11 De uitkering van de baan. Reïntegratie van uitkeringsontvangers: ontwikkelingen in de periode 1992-2002 (2003). ISBN 90-377-0094-2
- 2003/12 De sociale staat van Nederland 2003 (2003). ISBN 90-377-0138-8
- 2003/13 Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie (2003). ISBN 90-377-0139-6
- 2003/16 Profijt van de overheid. De personele verdeling van gebonden overheidsuitgaven en gebonden overheidsinkomsten in 1999 (2003). ISBN 90-377-0070-5
- 2003/17 Armoedemonitor 2003 (2003). ISBN 90-377-01400-x

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/1 Onbetaalde arbeid op het spoor. ISBN 90-377-0073-x
- 2002/12 De werkelijkheid van de Welzijnswet (2002). ISBN 90-377-0116-7
- 2002/15 De vierde sector. Achtergrondstudie quartaire sector (2002). ISBN 90-377-0093-4

Onderzoeksrapporten 2003

- 2003/2 Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling. ISBN 90-377-0124-8
- 2003/3 Inkomen verdeeld (2003). ISBN 90-377-0074-8
- 2003/6 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0114-0
- 2003/7 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging. Samenvatting van het onderzoeksrapport (2003). ISBN 90-377-0133-7
- 2003/9 Maten voor gemeenten 2003 (2003). ISBN 90-377-0134-5

- 2003/10 Het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid halverwege de eerste planperiode (1998-2002) (2003).
ISBN 90-377-0054-3
- 2003/14 Mobiel in de tijd. Op weg naar een auto-afhankelijke maatschappij, 1975-2000 (2003).
ISBN 90-377-0125-6
- 2003/15 Beleid in de groei. Voortgang en uitkomsten van het lokale jeugdbeleid (2003).
ISBN 90-377-0058-6

Onderzoeksrapporten 2004

- 2004/01 Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden (2004).
ISBN 90-377-0162-0

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002).
- 80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002). ISBN 90-377-0108-6
- 81 Modelleren van de gehandicaptenzorg (2001).
- 82 Verslaglegging van de modellering van de geestelijke gezondheidszorg (2002). ISBN 90-377-0099-3
- 83 Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002). ISBN 90-377-0100-0
- 84 Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002). ISBN 90-377-0101-9
- 85 Intramuraal AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002).
ISBN 90-377-0102-7
- 86 Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002). ISBN 90-377-0103-5
- 87 Naar een agenda voor de jeugd. Voorstellen voor een positief lokaal jeugdbeleid (2002).
ISBN 90-377-0105-1
- 88 Kenniscentra in Nederland. Een inventariserend onderzoek naar kenmerken en groei van het aantal kenniscentra (2002). ISBN 90-377-0122-1
- 89 Modelleren van de care-sectoren in het Ramingsmodel Zorg (2003). ISBN 90-377-0123-X
- 90 Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaald werk (2003). ISBN 90-377-0127-2
- 91 Het sociale draagvlak voor de quartaire sector, 1970-2000 (2003). ISBN 90-377-0131-0
- 92 De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes (2003). ISBN 90-377-0136-1
- 93 Midden in de media (2003). ISBN 90-377-0130-2
- 94 Ontwikkeling in het lokaal vrijwilligersbeleid (2003). ISBN 90-377-0137-X
- 95 Voorstel voor de toekomstige ontwikkeling van de landelijke jeugdmonitor (2004).
ISBN 90-377-0113-2
- 98 Landelijk ramingsmodel kinderopvang 2002-2010 (2003). ISBN 90-377-0148-5
- 99 Sociale uitsluiting. Een conceptuele en empirische verkenning (2003). ISBN 90-377-0154-X
- 101 Schalen van fysieke en psychosociale beperkinge. Het meten van hulpbehoefte bij de indicatiestelling verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0151-1
- 102 Vertrouwen in de rechtspraak; theoretische en empirische verkenningen voor een monitor (2004).
ISBN 90-377-0164-7

Overige publicaties

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs (2002).
ISBN 90-377-0117-5

De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context (2002).
ISBN 90-377-0119-1

Armoedebericht 2002 (2002). ISBN 90-377-0121-3

Kijken naar gevaren. Over maatschappelijke percepties van externe veiligheid (2002). ISBN 90-377-0120-5

Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd (2003). ISBN 90-377-0135-3

Mantelzorg in getallen (2003). ISBN 90-377-0146-9

Berichten uit het vyvarium (2003). ISBN 90-377-0149-3

Autochtone achterstandsleerlingen: een vergeten groep (2003). ISBN 90-377-0153-1